

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLULAR'DAN OSMANLILAR'A

GENCE

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Gürsoy SOLMAZ

Danışman
Prof. Dr. Enver KONUKÇU

ERZURUM-1997

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	V

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM I

1.1. ARRAN NERESİDİR?.....	3
1.2. ARRAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI.....	4
1.3. GENÇE'NİN KIŞLAK OLARAK ANILIŞI.....	13
1.4. GENÇE'NİN GEÇMİŞİNE DAİR.....	13
1.5. TÜRKLERİN GENÇE VE ÇEVRESİNDE GÖRÜNMELERİ.....	21
1.6. SELÇUKLU AKINLARI'NDAN ANI FETHİNE KADAR (1018-1064)	24
1.6.1. Selçuklu Fethinden Önceleri Siyasi Durum.....	24
1.6.2. Şeddâdîler Devri (951-1088).....	25

BÖLÜM II

2.1. SELÇUKLU ÇAĞI.....	33
2.1.1. Sultan Tuğrul'un Anadolu Seferi Sırasında Gence Yöresi.....	35
2.1.2. Gence Emîri Abu'l-Esvar Şavur'un Anı'ya Akını (1055).....	39
2.1.3. Gence'nin Sultan Alp Arslan Tarafından Şeddâdîlere Verilmesi...	42
2.1.4. Alp Arslan'ın İkinci Kafkasya Seferi ve Gence.....	45
2.1.5. Melikşah Devrinde Gence Yöresi.....	53
2.1.6. Melikşah'ın Ölümünden Sonra Gence'de Gelişen Olaylar.....	65

2.1.7. Sultan Muhammed Tapar'ın Gence Civarında Gürcüler'le Mücadelesi	76
2.1.8. Melik Tuğrul'un Gence'ye Atanması ve Faaliyetleri	78
2.1.9. Gürcü Saldırıları ve Gence Meliki Tuğrul	81
2.1.10. Atabey Karasungur'un Gence Yöresindeki Faaliyetleri	92
2.1.11. Gence Depremi (1139).....	94
2.1.12. Çavlı Çandar'ın Faaliyetleri	96

BÖLÜM III

3.1. ATABEY İLDENİZLİLER DEVRİ (1146-1225).....	101
3.1.1. Gence'de İldeniz Dönemi (1146-1175).....	101
3.1.2. İldeniz'in Ölümü	111
3.1.3. Atabey Muhammed PehlivanDevri (1177-1186).....	112
3.1.4. Atabey Kızıl Arslan Devri (1186-1191).....	116
3.1.5. Atabey Ebubekir Devri (1191-1210).....	118
3.1.6. Atabey Özbek Devri (1211-1225).....	124

BÖLÜM IV

4.1. MOĞOLLARIN GELİŞİ (1220)	127
4.2. GÜRCÜLER'İN BEYLEKAN'I YAĞMALAMASI (1222).....	136
4.3. CELÂLEDDİN HARZEMŞAH'IN GENÇE'Yİ ELE GEÇİRMESİ (1225).....	142
4.4. CELÂLEDDİN HARZEMŞAH'IN GENÇE'Yİ İKİNCİ DEFA ALMASI (1231)	145
4.5. GENÇELİLER'İN AYAKLANMASI.....	147

BÖLÜM V

5.1. ÇİNGİZLİLERDEN OSMANLILARA KADAR (1235-1588).....	149
5.1.1. Çingizli/Türk-Moğol Ordularının Arran ve Gence'yi Fetihleri....	151
5.1.2. Moğollar Tarafından Gence'nin Yağma Edilmesi (1235)	152
5.1.3. İlhanlı İmparatorluğu İdaresinde Gence Yöresi	157
5.1.4. İlhanlılar'dan Sonra.....	165
5.1.5. Karakoyunlu ve Timur Hakimiyetinde Gence Civarı.....	167
5.1.6. Timur Devri.....	169
5.1.7. Timur'un Ölümünden Sonra Azerbaycan'ın Durumu	176
5.1.8. Akkoyunlu Çağı.....	182
5.1.9. Osmanlı'ya Geçiş.....	184

BÖLÜM VI

6.1. KÜLTÜR VE UYGARLIK	186
6.1.1. İktisadi Yönden	187
6.1.2. Edebiyat	192
SONUÇ.....	201
BİBLİYOGRAFYA.....	203
ÖZGEÇMİŞ	211
FOTOĞRAFLAR.....	212
HARİTALAR.....	215

ÖZET

Bu çalışma Selçuklular döneminden Osmanlılar'a kadarki zaman içinde GENCE ve yöresindeki olayları içermektedir.

Gence bugünkü Azerbaycan toprakları içinde yer alır. Doğu Anadolu Bölgesi'nden kaynaklarını alan Kür ve Aras nehirleri değişik mecralardan yollarına devam ederek Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarına girerler ve bu ülkede birleşerek tek bir nehir halinde Hazar Denizi'ne dökülürler. Bu iki nehir arasındaki coğrafi bölge tarih kitaplarında Arran/Aran adıyla anılır. Özellikle X. asırdan sonra bu bölgenin merkezi Gence olmuştur.

Kür Nehri kıyısında kurulmuş Gence bu özelliğiyle Ortaçağ tarihçileri tarafından sık sık anılmıştır. Eskiden beri Türk akın ve göçlerine mekân olan Genceaynı zamanda bir kışlak yeridir. Bu sebeple Ortaçağ'da adı geçen önemli Türk-İslâm sultan ve komutanlarının uğrak yeri olmuştur. Stratejik ve jeopolitik bakımdan da önemli bir yeri olan Gence önemli tarihî olayların başlangıç ve sonuçlarının görüldüğü yerdir. Gence özellikle XI. yüzyıldan sonra Türk yerleşimine daha çok açılmıştır. Bu sebeple zamanın tarihçileri Gence'yi tarif ederken "Türkmenlerin yığınağı bir şehir " olarak tanımlamışlardır. XI-XIV. yüzyıllarda Gence Büyük Selçuklu, Şeddâdlılar, Irak Selçukluları, Atabekler, Harezmsâhlar, Fîmurîler, Karakoyun, Akkoyun ve Safevîlerin idaresinde kalmış bilahare de Osmanlı idaresine geçmiştir. Dolayısıyla Gence'de pek çok tarihî olay meydana gelmiştir. Bu sebeple de Gence'nin tarihi çok zengindir. Bu zenginlik yörenin verimli topraklarında da görülür... Genceli Nizamî gibi üstâd bir şairin memleketi de olan Gence her görenin meram ve merakını cezbetmiştir. Böyle bir cazibe bu çalışmanın da sebebidir.

Beni böyle bir çalışmaya sevk eden Prof. Dr. Enver KONUKÇU hocama da bitmez teşekkürlerimi arz ederim.

ABSTRACT

This study aims to present the events in and around Gence during the period from Ottoman Empire to Seljuks.

Gence is within the boundaries of today's Azerbaijan Republic. Kür Aras rivers originate from Eastern Anatolia and enter Azerbaijan Republic. From here, it enters into Caspian Sea as a single river.

The land between these two rivers are historically called Arran or Aran. After X.th. century Gence has been the center of the district.

Gence is located alongside the Kür river. Mentions have been made of it by Middle Age Historians. Gence has been frequented by Turkish raiders and has been a place of resort. Hence Gence has hosted many Turkish and Islamic sultans and commanders. It is also a place of geopolitical and strategic importance. It has witnessed the beginning and end of many historical events. After XI th. century it is mostly the settlement place for Turks. That's way it has been denoted as the center of Turkenens by the historians.

Seldjucks, Iranian Seljuks, Atabeks, Harezmshahs, Timurids, Karakoyun, Akkoyun and Safavids and finally it came under the reign of Ottomans. As a result many historical events took place in Gence, and hence it is historically quite rich.

It is the hometown of poet Genceli Nizami. This has made it the focus of attention and attraction for many.

I would like heartily to thank to my supervisor. Prof. Dr. Enver KONUKÇU for his support and guidance.

ÖNSÖZ

Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları içinde bulunan Gence şehri ve civarı daha öncesi olmakla beraber Ortaçağ'da Türkmenlerin uğrak ve yığınak yeri olmuştur. Ortaçağ'dan daha öncelere dayanan tarihi olan Kür nehri kıyısındaki Gence değişik kavim ve inançların mekanı olmakla beraber özellikle XI. yüzyıldan sonra Türkler'in akın, göç ve idarelerine ev sahipliği yapmıştır.

XI. yüzyılda Tuğrul Bey, Alp-Arslan ve Melikşah gibi ulu Türk sultanlarını ağırlayan Gence bu yüzyıldan sonra da Büyük Selçuklular'ın, onların parçalanmasıyla da Irak Selçuklularının sultan, emir, melik ve atabeylerini idareci ve yönetici olarak görmüştür.

VII. yüzyılda İslam Araplar'ın idaresine giren Gence böylece İslam'ın adı ve idaresiyle tanışmış ve bu tanışıklığı ona Hıristiyan sınırındaki İslam şehri özelliği vermiştir.

Bugün de olduğu gibi Aras ile Kür nehirlerinin arasındaki yerler kabataslak Arran/Aran olarak anılır. Bu isim özellikle Kür nehrinin Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarına girdiği Kazak yöresinden başlayarak daha doğudaki Beylekan'a varıncaya kadar olan Kür kıyısındaki yerlere verilmiş, hatta öyle anılmıştır. Arran ise kışlak yer, iklimi sıcak yerlere verilen isim olduğundan ötürü bu bağlamda andığımız yerdeki Arran coğrafyası kışlamaya müsait bir bölgedir. Bu özelliği sebebiyle bu yöre büyük ordu ve kumandanlarının kışladığı yer olma özelliğini muhafaza etmiştir. Bu nedenle de daima elde tutulmak ve korunmak istenen bir bölge olmuştur. Kışlak bir yer olan Arran'ın merkezi olma şansı, bir zamanlar Berde'a şehri iken; burasının X. yüzyılda Ruslar tarafından tahrip edilmesiyle bu merkezilik "Arran şehirlerinin anası" sayılan Gence'ye geçmiştir. İşte Arran coğrafyasının merkezi Gence bu niteliği sebebiyle daima Ortaçağ tarih ve coğrafya kitaplarında anılır olmuştur. Bu niteliği yanında tabii zenginliği ayrıca zikre şayandır.

Gence yöresi halkı hem sanatkâr ruhlu hem de dirayetli ve cesur oluşlarıyla da tanınmıştır. O yöredeki çeşitli akınlara en fazla direnen Gencililer olmuştur.

Stratejik ve jeopolitik bakımdan önemi sebebiyle Gence ayrıca belirtmeğe değer.

Ortaçağ'da "Türkmen yığınağı" haline gelmiş ve Dede Korkut kitabında da Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında sınıra yakın bir şehir olarak tanınan Gence'nin tarihî ve tabîî zenginliği bu Türkmen şehrinin tarihini incelememizi cazip kıldı. Elbette bu çalışmayı yaparken sayın hocam Prof. Dr. Enver Konukçu'nun da örnek ve önderliğini belirtmeliyim. Çok zor da olsa imkanlar ölçüsünde gerekli kaynaklara ulaşılarak yapılan bu çalışmanın sonunda: çalışma ve çabalarımaya değdi, diyebiliyorum.

Gence'nin tarihî ve tabîî zenginliği benim de gönül zenginliğimle buluşunca bu vuslatın bileşkesi olarak bu çalışma meydana geldi.

Büyük Selçuklular'ın, Irak Selçuklularının, Atabeylerin, Harezmsahlara, Cengiz ve Timur ordularının, nihayet İlhanlı, Akkoyunlu ve Karakoyunlular'ın idaresindeki Gence, Safeviler'den sonra 1588'de Osmanlı yönetimine geçti. Bu gergef içinde söylenmesi gerken şaşmaz bir doğru var ki Gence her zaman Türk kaldı ve bu hüvviyetini muhafaza etti.

Böyle bir çalışmanın daha iyiye daha güzele ulaşabilmesi için yapılacak tenkitler elbette mükemmele ulaşabilmenin doğru yolunu gösterecektir. Bu yol ise yolcusuna ilham olursa ne kadar iyi. Sonucun iyiliği ise her erdem sahibinin temennisidir...

Gürsoy SOLMAZ

Ağustos 1996, VAN

KISALTMALAR DİZİNİ

İ.A. : İslam Ansiklopedisi

DVİA : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TM : Türkiyat Mecmuası

TSD : Tarih Semineri Dergisi

GİRİŞ

Çeşitli tarih kitaplarında ara bir Arran Gence; Gence'de Arran kastıyla yazılmışsa da gerçek olan şudur: Gence, Arran coğrafya sında bir tarihi merkezdir. Bu merkez oluş değişik dönemlerde fonksiyonunu azaltmış veya çoğaltmıştır. Yani Arran'ın merkezi olarak Gence, daimi olmamıştır. Bazen Gence'ye yakın Berda'a, bazen de Beylekan bu görevi üstlenmiştir. Ama çoğunluk bu görev Gence'dedir. Gence'nin bu anlamdaki jeopolitiğini vermeden bulunduğu bölgenin tarihi coğrafyasına değinmemiz yerinde olacaktır. Böylece anlatacağımız olayların geçtiği bölgeyi tanıma imkânı bulacağız. Bu durumda önce Alban/Albanya/Arran/Aran'nın sonra da oranın merkezliğini yapmış Gence ve yöresindeki Türk eliyle yazılmış Selçuklu faaliyet ve rolünü anlatmak yerinde olacaktır.

Yörenin Arapların gelmesinden önceki adı Alban, Albaniya diye anılıyorken Araplardan sonra Arran denilmeye başlandı. Nitekim oranın Türk ahali bu gün de Aran şeklinde teleffuz etmektedir. Bu çalışma şimdi Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları içinde, Kür nehri kıyısında tarihi bir öneme haiz olan Gence ve yöresinde Türk akın ve faaliyetleriyle birlikte buradaki Ortaçağ Selçuklu dönemi Türk hâkimiyetini içermektedir. Gence şehri ve civarının bulunduğu coğrafya, tarih kitaplarında zaman zaman değişik isimlerle anılmıştır. Bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında yer alan Kür nehri ile Hazar Denizi arası Şirvan; Kür nehrinin güneyi ile buranın daha güneyindeki dağlarla sınırlı kısım Arran; bu dağlık sınırın daha güneyindeki bölge ise kabataslak Azerbaycan olarak yazılıp çizilmiştir. Bu durumda konumuz olan Gence ve yöresi Arran diye anılan coğrafyanın çerisinde yer almıştır. Bu sebeptendir ki, Arran denilen yörenin tanıtımı hem gerekli, hem de buranın zaman içerisinde merkezliğini yapmış Gence'nin jeopolitiğini vurgulama gereği ortaya çıkmaktadır. Tarihçiler Arran/Erran/Aran bölgesinin tanımını yaparken bu bölgedeki önemli şehirleride belirtmişlerdir. Bu bölgenin önemli şehirleri mümkün mertebe Kür Nehri'nin sağ tarafında kalan Şemkür, Gence, Berde'a ve Beylekan'dır.

Arran coğrafi bölgesi çoğunlukla kışlak olarak tercih edilmiştir. Bu durum Arran'ın belkide ilk özelliğidir. Zaten Arran/Aran ismi bu sepele verilmiştir. Tarih kitaplarında bazen Arran, Gence; bazen de Gence Arran kasdıyla yazılmışsa da, gerçek olan Gence'nin Arran coğrafyasında stratejik ve jeopolitik bir merkez oluşudur. Bu merkezilik değişik dönemlerde fonksiyonunu azaltmış veya çoğaltmıştır. Yani Gence devamlı olarak Arran'ın merkezi olmuştur. Bu oluş 951 den sonra tartışmasız gerçektir. Bu tarihe kadar Berda'a ve Beylekan gibi şehirler bu görevi üstlenmiştir. Gence ve çevresinin bu anlamda önemini kavrayabilmek için bulunduğu Arran/Aran bölgesinin tarihi coğrafyasına değinmek yerinde olacaktır.

Böylece önce Arran /Aran /Alban/ Albanya/Alban/Arran/Aran'nın sonra da buranın merkezliğini yapmış Gence ve yöresindeki Selçuklu faaliyet ve rolünü anlatmanın pek gerekli olduğu anlaşılacaktır.

BÖLÜM I

1.1. ARRAN NERESİDİR?

Yörenin yedinci asır ortalarında Araplar'ın gelmesinden önceki adı Alban/ Albania diye anılıyorken, Araplardan sonra Arran denilmeğe başlandı. Arran/Aran/Alban çok defa al-Rân şeklinde de yazılır. Eski Yunan ve Romalıların Albania (Helenistik devirde, kavim adı olarak Arian ve Arianoi) dedikleri bölgenin arapçalaştırılmış ismidir. "Maquart'ın fikrinde, bu isim Farsça Arran'dan gelmektedir".¹ Nitekim oranın Türk ahalisi bugün de "Aran" telafuz etmektedir. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arran'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde Ermeniyeye ve Azerbaycan; güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalıları devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arran (Erran) adını almıştır. İbn-i Havkal, Kür nehrinin Kuzey ve güneyinde olmak üzere iki Arran'dan (Arraneyn) bahseder. Z. Kazvinî Arran için: "Azerbaycan, Ermeniyeye ve Abkhaz arasında bir bölgedir. Birçok şehir ve köyleri vardır. Buranın meşhur şehirleri Gence Şirvan ve Beylekandır. Önemli nehri Kür'dür."² demektedir. İslam coğrafyacıları başlangıçta kelimeye Arapça görünümünü vermek için er-Rân şeklinde kaydettikleri bölgeye iki nehir arasında yer aldığı için Beyne'n-nehreyn de demişlerdir. İslâm öncesi devirde Kafkas Albaniası'nın merkezini teşkil eden Arran aslında bütün Doğu Trans Kafkasya'yı içine alır. Üçüncü yüzyıla kadar bölgenin merkezi Karasu (Turiyan-Çay)'nın iki kolunun birleştiği yerde kurulmuş olan Kabele idi. Belâzuri'ye göre bu şehri kuran Sasanî hükümdarı Kubat bin Firûz'dur; ve bu şehir Hazar şehridir. Aslında "Türklerin tarihî devirlerde Önasya'ya doğru yayılmaları, Sakalar'ın fütuhatiyle başlar. M.Ö. 665 de Kür ırmağını geçen Sakalar, şimdiki Gence'nin doğusundaki Sakasen diye adlandırılan yerlerde yerleşmişlerdi. Sakasen adı daha sonra şimdiki Şamhor-çay'da Gerdiman civarında Sakasen adı altında Uti'lere tâbi bir merkez olarak maruf oldu." Ayrıca Arran'da, Anaria kavmi de Gence vilâyetindeki Uti kavmi ile bir arada yaşayan bir kavim olarak

¹A. Zeki Velidî Togan, *Arran*, İA, I, s.596; M.F. Kırzioğlu: "Alban, adı şüphesiz ki, Türkçe ("Alb/Alp") sözünün ("an")lı çoğul biçiminden ibarettir. demektedir. ("Albanlar Tarihi Üzerine". s.47).

²Zekeriyya b. Mahmud Kazvinî. *Âsâr al-Bilâd*. s.493

zikredilmiştir. Yine Azerbaycan civarına gelen ilk Türklerle ilgili görülen bir kavim de Udh ve Udhin'lerdir. Bunlar Gence'nin batısında yaşamışlardır. Bunların kendi isimleriyle anılan vilâyetlerinde yani Gence vilâyetinde Khalkhal adında bir kaleleri olmuştur.

1.2. ARRAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI

Azerbaycan'a göçleri kati olarak bilinen diğer Türk kavimleri de Hunlar, Sabirler, Bulgarlar, Hazarlar ile Ağaçeriler uruğu ve Arap kaynaklarının Edil Bulgarları ile Hazarlar'ın mühim bir boyu sıfatıyla Barsula kabilesidir. Barsula kabilesinin mühim bir kısmı Orta Kür ırmağı sağında eski Gogaren ülkesinin doğu kısmında kendi adlarıyla Borçalı diye anılan bölgede Borçalılar adıyla yaşamaktadırlar. Bu sebepledir ki, herhalde Araplar geldiği vakit Kür ırmağı havzasında Türkçeden :Sabir, Hazar, Bulgar ve Borucoğlu gibi Edil havzası Türklerinin şiveleri intişar etmişti.³

Altıncı yüzyılda ise Arran'ın merkezi Sasanî hükümdarı I. Kubâd'ın Hunlara karşı tahkim ettiği Berde'a şehri olmuştur.⁴ Bununla ilgili olarak Belazuri şu bilgileri vermektedir."VI. yüzyılda Sasani Hükümdarı Kubâd bin Firûz (I.Kubâd'ın) Hunlara karşı tahkîm ettiği Berde'a şehri merkez oldu. Konu ile ilgili olarak Belâzurî de şu bilgiler vardır: "Hükümdar Kubâdbin Firuz (488-531), komutanlarından birinin komutasında on iki bin asker gönderdi. Bunlar Erran ilini çiğnediler. Ras (Aras) adını taşıyan ırmak ile ervan (Şirvan)'a kadar olan yerleri ele geçirdiler.Sonradan Kubâd'(ın) kendisi bu askerin yanına geldi.Erran/Arran ülkesinde Beylekan şehriyle Berda'a'yı kurdu. Bu sonuncu şehir(Berde'a) bütün sınırın başşehridir."⁵ Bir zamanlar Kafkasyanın en büyük şehri iken, şimdi Terter Suyu'nun Kür Nehri ile kavuştuğu yerden 20 km mesafede bir köy ve harabedir.

Kabala (Kabalak) şehrinin yerini almasından sonra 628 yılında Hazarların hücumuna uğrayan Berde'a/Berde ahalisi, şehri terk etmişlerse de,düşman geri çekilince yine yerlerine dönmüşlerdi.642 yılında Halife Osman

³A.Zeki Velidî Togan,Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, s.166-172

⁴Belâzurî, Fütûh ül-Buldân, s.313-314..

⁵Hamdullah Kazvinî, Nuzhat al-Kûlub, s.92-93

(644-656) zamanında zaptedilmiş bölgeye Araplar geldiği zaman Arran ve Ermeniyenin Sisecân tarafı ile Gürcistan Hazarlara ait idi. Bu arada çok geçmeden tahribe uğramış ve Abd el Melik tarafından tekrar inşa edilmiş. Berde'a,⁶ bu zamanda asıl Ermeniyeden başka, Arran, Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan hıttalarını da ihtiva etmek üzere teşkil olunan Ermeniyen vilâyetinin merkezi idi.⁷ Irak ile Horasan arasında, bundan büyük şehir yoktu. Her ne kadar Arap tarihçi ve coğrafacılarının verdikleri mâlumat birbirine çok muhalif ise de; esas itibariyle Arminiye/Ermeniyeye ile ilgili arap taksimi içindeki dört bölgeden biri, hükümet merkezi olan Berde'a ile beraber Arran(Albaniye) ve Kür nehri ile Hazar Denizi arasındaki memleket (Şirvan) Birinci Ermeniyeden sayılmıştır.⁸ Bu durumda "Şirvan/Şarvan Kür Nehri'nin doğusunda Hazar Denizi'nin batı kıyısı üzerinde kâin bir ülke olup, Orta-çağın ilk devresinde Arran'ın bir kısmını teşkil ediyordu."⁹ denebilir. Hâkimleri "Şirvanşah" lâkabıyla anılmışlardır.

Berde'a/Berda 944 de, İdil (Volga) ve Hazar üzerinden gelerek Kür Nehri'ni takip eden Rus-İsveç korsanları tarafından tahrip edildi. İbn'ül-Esir'in Berde'a /Berze'a'nın 332 (943/44)'de yağma edildiğine dair kaydı meşhurdur.¹⁰ Yirmi bin kişinin öldürüldüğü¹¹ bu darbeden sonra Berde'a anlaşıldığına göre bir daha kendisini toparlayamamıştır. Bundan sonradır ki 951 den sonra Gence Arran ülkesinin merkezi olmuştur. Fakat Berde'a siyasi emniyetini tedricen kaybetmişse de yine de mühim bir ticaret ve sanat merkezi olarak kalmıştır.¹²

Reşideddin-Oğuzname'sinde Oğuz Khan'ın ordusuyla "Derbend'i" geçince "Şirvan'a" (Kür ırmağı soluna), sonra da Arran'a gelip, Kür ve Aras ırmakları arasını yurt ve karargâh olarak seçip kışı orada geçirdiğini" belirtiyor.¹³ Çünkü kışlak olarak yaşamağa çok elverişli iklimi vardır. Bu sebeple oraya "Aran"(arapça "Al Ran"/Arran) denilmiştir. Bu deyim türkçedir. KHORENLİ (II,8) de, MÖ II. Yüzyılda "Parthı Valarşak"ın bu ülke beğliğini

⁶W.Barthold, *Berza'a*, İA, II, s.565

⁷Streck, *Ermeniyeye*, İA, IV, s.323

⁸Belâzurî, *Fütûh ül-Buldân*, s.313; Streck, *Ermeniyeye*, İA, IV, s.323

⁹W.Barthold, *Şirvan*, İA, XI, s.571

¹⁰İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s.353-351

¹¹Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s.257

¹²Reşid Göyüşov, *Karabağın Geçmişine Seyhat*, s.43

¹³Belâzurî, *Fütûh ül-Buldân*, I, s.313; A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, s.30-31

verdiği "Yiğit(Alp)-Arran"dan bahsederken,onun "tabiatının yumuşak" (ikliminin tatlı) oluşunu da, belirtmesi, bu yüzdendir. Türkler bütün "kışlak" yerlere "kara" sıfatını vermişlerdir. "Kara-Balgasun", "Kara-Korum", "Kara-Amid" gibi. İlhanlılardan beri Arran'a "Karabağ" denilmesi de, iyi kışlak oluşundandır. Kars yöresinde söylenen bir mani de :

Kara-bağı   *Yitirdim tüleh terlan*
Gezerem Kara-bağı   *Gezerem Kara-bağı*

denmektedir. Arran adı ile anılan bu ülkenin Karabağ adını alması araplardan sonra Müslüman Türklerin hâkimiyetleri devrine rastlar. Azerbaycan'ın ırk itibarı ile kat'i olarak türkleştiği bu devirde Arran tabirinin de yavaş yavaş ortadan kalktığı ve yerini Karabağ'a terkettiği görülmektedir. Gence ve Gence'den güneye doğru, bütün dağlık bölgeler hariç olmak üzere Kür Nehri'nin güneyindeki bölgeye verilen bu ad, Moğollar devrinde bazen Arran ile birlikte "Karabağ-ı Arran" şeklinde de kullanılmıştır ki,bu Arran'dan başka yerde de Karabağ adını taşıyan coğrafi mahaller mevcut olduğuna bir işaret sayılabilir.¹⁴ Yukarıda verdiğimiz mani sözündeki "Gence'nin Karabağ'ı" ibaresi de bu iddiayı doğrular niteliktedir.

XVII.asrın ortalarında "Azerbaycan'ı ziyaret etmiş olan Adam Olearius: Beylekan,Berde'a ve Gence ile beraber Tiflis, Erivan, Makû, Nahcivan ve Ordubad'ı dahil etmek suretiyle, Karabağ'ın hudutlarını Arap hakimiyeti devrindeki Arran'ın idarî sınırları ile birleştirmektedir."¹⁵ Bu durumda kuzeyi Kür nehri ile sınırlı güneyi ise dağlık kesimler ile mütabad coğrafya doğruya doğru Kür nehri boyunca Arran diye adlandırılmıştır. Bu memleket Araplar zamanına kadar Albanya diye anılıyorken, Araplardan başlayarak Arran adıyla, Müslüman Türklerin yerleşmesinden sonrada bazen "Karabağ-ı Arran" bazen Erran,bazen de Karabağ olarak adlandırılmış ve anılmıştır. Zaten bu sebeptendir ki, Karabağ'ın ovalık ve sıcak kesimi Karabağ-ı Erran diye anılmışken¹⁶, dağlık ve yüksek kesimler Dağlık Karabağ olarak isimlendirilmiştir. Arran coğrafyasının kuzeyini sınırlayan Kür nehrinin sağ ve

¹⁴Mirza Bala, *Karabağ*, İA,VI, s.213

¹⁵Mirza Bala, *Karabağ*, İA,VI, s.212

¹⁶ Bkz. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*. Çevr. Necati Lugal. s.121,291,346

sol şeritlerindeki Kür ovasının mükemmel bir kışlak olduğu tarihin hemen her devrinde görülmüş bir hakikattir. Hatta son asırlarda Moğolar Tebriz'de yerleşince, kışı havası sıcak ve otları bol olan Karabağ'da (Kür Ovası'nda) geçiriyorlardı. Moğollardan önce Selçuklular da kış mevsimini burada geçirirlerdi. Osmanlılar bile İran seferlerinde, her defasında kışın Karabağ'a çekilirlerdi. Günümüzde bile İran dağlarında yaşayan Şahsevenler dahi her yıl kışın Karabağ'a inmeği ve mevsimi burada geçirmeği adet edinmişlerdir. Demek ki, eski zamandan beri burası iyi bir kışlak olarak tanınmış, yani tamamiyle harran/ arran/aran denilmeğe hak kazanmıştır. Bugün (ülkemizde Kars-Iğdır yöresi gibi) gerek Kafkas ve gerek İran Azerbaycanı'nda Arran/Aran kelimesi kışlak kelimesi yerine kullanılmaktadır. Yalnız şu farkla ki, aran daha geniş bir arazinin ve birkaç kışlağın yerlerini ifade ettiği halde, sade kışlak denilince bir kışlaklık yer ve daha küçük bir arazinin kastolunduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Bugün bütün Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da "yaylak/dağ" tersi olarak "Aran" deyimini "kışlak" anlamında kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud (I,76) "Aran" için (yalnız kışın kullanılan) "at tavlasi, ahır" anlamını alarak, onun temiz türkçe olduğunu belirtmiştir. Buharalı Şeyh Süleyman, "Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî"sinde (s.7) "Aran" deyiminin, bütün anlamını vermiş: "Ağıl, Akhur. Kuş ve av hayvanlarının rehğüzârlarına konulan ve çakılan sikh (demir şiş) ve kazıklar. Havası mu'tedil yer" demektedir. Bugün Kars, Iğdır yöresindeki halkımız "düz, ovalık, sıcak" yerler anlamına Aran kelimesini kullanmaktadır. Azerbaycan'da da "aran, Gence vilâyeti'nde dağ mukabili (kışlak, ova, çukur yer) mânasına işlenir; Kür ile Aras arasında mal-kara kışlayan yerin adıdır¹⁸. Bir kısım müverrihlere göre eski Sami dillerinde sıcak ve kurak ülkelere harran denilirdi. Hatta bu isimde şu anda Irak'ta bazı yerlerde vardır. Irak'ı andıran bu sıcak ülkeye de bu sebeple harran/arran denilmiştir.¹⁹ Arran/Aran adı Ermeni kaynaklarında Alvank şeklinde görülüyor. Eski Yunanlılar ve Romalılar zamanında Albania ismi, güneyde şimdiki Gence vilâyeti ile Kür nehrinin kuzeyinde olan ve Alazan nehrine kadar uzanan ülkeye verilmiştir. Araplar ve

¹⁷Zeynel-oğlu Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, s.30

¹⁸ Yusuf Bey Vezirof, *Azarbaycan*, s.10.

¹⁹Zeynel Oğlu Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, s.29

Türkler zamanında Arran/Aran: Kür²⁰ ile Aras vilâyetlerinden ibaret bir bölge sayılmıştır. Yakut El-Hamevî (II,32) ve Hamd-Allah Kazvinî (Nushat al-Kulûb, nşr. G.le Strange,s.91). Arran'dan Aras ile Kür arasındaki vilayet olarak bahsederler ve bu vilayete bağlı şehir ve kasabaları sayarlar.Nahcivan ile Gence arasındaki dağlık mıntika, Arran/Aran'a dahil olmayıp, ona komşu Sisecan isminde,ayrı bir ermeni vilayeti olarak gösterilmiştir.Hudûd al-âlam, Şamkur'un kuzeyinde Kür nehri üzerinde bulunan Hunân kalesini,Arran/Aran'ın Gürcistan hududu üzerinde göstermektedir ki, ermeni kaynaklarında Hunarakat denilen kale olacaktır.²¹

Albanya'nın Kür nehri kuzeyindeki mıntıkları da ihtiva ettiği eski zamanda, bu vilayetin merkezi Kabala şehri idi ki,harâbesi Şamahı'nın (Nuha) güneybatısında Karasu(Turiyan-Çay)'nun iki kolunun birleştiği yerde bulunmaktadır.Harabeleri bugün aşağı Aras'ın sol sahiline yakın Miller istasyonu yanında bulunan Beylekan şehri ise, Arran/Aran'a değil Azerbaycan'a dahil bulunuyordu.²²

Miladî VI. asırda Sasanilerden Kubâd I. Hunlara karşı kuvvetli bir müstahkem mevki olmak üzere Partav yani Barda'a şehrini imar ve tevsi etti. Bundan sonra şehir Arran'ın merkezi oldu; ve Kabala gölgede kaldı²³ Bölgenin İslâmlar tarafından fethi sırasında Berde'a/ Berde'yi Sasani soyundan geldiklerini iddia eden Mihran ailesi yönetmektetdi.Arranşah (Arapça

²⁰Kür; Kafkasya'nın en büyük (uzunluğu 1523 km,havzası 180.300 km2) ve nakliyata müsâit yegane ırmağıdır. Menbasını Kars'ın kuzeybatısında 2700 m. yüksekliğindeki Ardahan-Kars yaylasından alır.Ardahan ve Ahıska'yı geçtikten sonra şark istikametinde Gori'yi ve Güney-doğu istikametinde Tiflis'i ikiye ayırarak, Borçalı ve Kara-Yazı ovası ile.Azerbaycan'a dahil olur.Azerbaycan'a girdikten sonra Şah Dağ ve Karabağ ovasına ve oradan Mugan bozkırına girer ve Cevad (Sâbirâbâd)mahallinde Aras ırmağı ile birleşircek.bazen iki bazen tek bir kol halinde ve deltasının başlangıcı sayılan Seylan üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşır.Başlıca kolları,Gürcistan dahilinde soldan aldığı :Poskof Çay.Liahva ve Aragva çayları ile sağdan aldığı Ageti-Çay ve Borçalı çaylarıdır.Azerbaycan dahilinde ise, ssoldan;Kanık-Çay(Alazan),Gök-Çay,Girdiman-Çay vb. ve sağdan ise Akstafa-Çay.Gence-Çay,Terter Çay ve Aras ırmağı karışmaktadır.İslâm coğrafyacılar, suyu tatlı ve hafif,nakliyata müsait ve balığı bol olarak tavsif ettikleri bu ırmağın aşağı ve orta mecrasındaki hayat hakkında tafsilatlı bilgi verirler. Sahillerinde kesif Türk boylarının yerleşmiş olduğu Azerbaycan'ın bir iç ırmağı olmakla beraber, Kür muhtelif zamanlarda bu arazi dahilinde kurulan devletlerinveya idari bölgelerin bir hudut hattı olarak da görülmektedir. Klasik Yunan, Latin ve Ermeni müellifleri Kürü Albanya(Kuzey Azerbaycan)'nın güney sınırı olarak gösterirler. (Mirza Bala, Kür, İA, VI, s.1081-1083)

²¹ Bkz. Marquart, *Skizzen zur hist. Topograp hie vom Kaukasus*, s.29.

²² A. Kerim Özaydın, *Arran*, DVIA. I, s.394.

²³ A.Zeki Velidî Togan, *Arran*. İA. I, s.596

kaynaklarda *Lirânşah*) ünvanını kullanan bu aileden dolayısıyla Sasanilerden çok bu ülke Hazarların bir vilâyeti oldu.²⁴

Hazreti Ömer'in hilafetinin (634-644) son zamanlarında bölgeye başlayan İslâm akınları Hazreti Osman devrinde (644-656) de devam etmiş ve Selman b. Rebia el-Bâhili ile Habib b. Mesleme idaresindeki İslâm orduları Arran'ın başşehri Berde'a (Berde/Partav)'yı fethettiler. (24/645) Bu tarihten itibaren Berde'a Müslümanların o yöredeki en müstahkem şehri olma vasfını korumuştur. Zakeriyya Kazvini Berde/Berda için şunları yazar : Arran /Aran'da büyük bir şehirdir. İran meliki Kubad tarafından inşa edilmiştir. Gezi yeri ve meyvesi bol bir yerdir. Yakınından Kür nehri akar. Buradan tutulan balıklar başka yerlere de gönderilir. Katırları da meşhurdur. Burada bir Gürcü çarşısı ve ayrıca hergün Bab'ül Ekrad (Kürt Kapısı)'da pazar yeri toplanarak ticaret yapılır. Bu ticaret orada eskiden beri yapılan bir adetti. Buranın şimdi kalıntıları vardır. Beşinci iklimde yer alır. Bu kuşak; doğuda Türkelleri'nden Taşkıl, Semerkant, Harizm, Derbent, Hazar Denizi, Meyyafarikin, Ermeniyeye, Berde'a ve Rûm beldelerine kadarki yerleri içine alır.²⁵ 88 derece boylam ve 40 derece 20 dakika enleminde yer alır. İbn Haldun da: Berde'a, beşinci iklimin altıncı kısmında yer alır, diyor.²⁶

Kûdame İbn Cafer ise : Berde Şamhor'a 6, Tiflis'e 10, Derbend'e 15, Duvin'e ise 9 konak mesafededir, diyor.²⁷ Bu şekilde El-Birûnî (973-1051)'de Berde'yi Arran'ın merkezi olarak belirterek enlem ve boylamlarını ve iklim dilimini dördüncü iklimde olarak farklı gösterir. El-İdrisî'de beşinci iklimden beşinci bölge olarak gösterilen Berde'nin Gence ile arasındaki mesafe 27 mil; Gence- Şemkür arası 30 mil olarak belirtilir.²⁸ Sonra Berde'a Hazarlar tarafından istirdat edildi ise de bilahare Muaviye devrinde (661-680) tekrar Mervan b. Muhammed'in valiliği sırasında Arapların eline geçti. İlk Arap hâkimiyeti esnasında da Arran/Aran adı Derbend ve Şamahî'dan başlayıp, güneyde Aras kıyılarına kadar uzanan geniş bölgeye verilmişti.; ve Tiflis'de

²⁴Belâzurî, *Fütûh ül-Buldân*, I, s.313; Z.V.Togan; *Arran*. İA. I, s.596

²⁵ Zakeriyya Kazvini, *Âsâr al-Bilâd*, s.512,491; Hamdullah Mustafî Kazvini; *Nuzhat al-Kulûb*, s.92-93

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddine*, Çvr. Zahir Kadiri U'gan, I, s.176

²⁷Kudame İbn Cafer, *Kitabü'l-Haraç*, M.J. de Goeje, I, s.171

²⁸H.M.Velihanlı, *IX-XII Asır Arap Coğrafyasına-Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, s.146. 151, 27

Arran/Aran'a dahildi.²⁹ İbn Havkal, Kür nehrinin kuzeyi ve güneyi olmak üzere ikiye ayırdığı Arran için "Arrâneyn" ("İki Arrân") tabirini de kullanmaktadır.³⁰ Fakat Arran'ın bu şekilde geniş vilayet olarak tanınması X. asırdan sonra devam etmiştir. Yakût el Hamavî; "Arran, Cenze (Gence) ile Şemkür ve Beylekan şehirlerine mâlik olan bir ülkedir. İran Azerbaycanı'ndan Aras nehriyle ayrılmıştır." ³¹ diyor. Arran'ın Beylekan, Şemkür ve Kabele gibi şehirleri Derbent ve Hazarların hâkimiyetindeki topraklara yapılan akınlarda bir üs vazifesi gördü. Bu dönemde Arran'ın sınırları Derbend ve Şemahi'den Aras kıyılarına kadar uzanıyordu. Yukarıda söylediğimiz gibi Tiflis'de Arran /Aran'a dahildi. Arran'ın yönetimi fetihten sonra yıllık haraç karşılığında Mihranîler'e mensup mahalli prenslere bırakıldı. VII.yüzyılın sonlarında bölgeye hâkim olan I.Varaz Trdat (öl.705) Emevîlere, Hazarlara ve Bizanslılar'a haraç ödüyordu ; ki bu durum muhtemelen II.Justinianus ile Halife Abdulmelik b. Mervan arasında 685 te yapılan bir anlaşmaya dayanıyordu. Bu anlaşma gereğince Ermeniyeye ve Arran'ın haracı taraflar arasında paylaşılacaktı. Araplar'ın hâkimiyeti zamanında her biri zaman zaman Azerbaycan'ın merkeziliğini yapmış Erdebil, Merağa, Tebriz yanında "başlıca şehirler arasında Genze (Ganzak/Gence)" de vardı. Yine "Araplar zamanında Azerbaycan'da mebdeleri Merağa, Erdebil ve Berde'a olan başlıca ticaret ve muvasala yolları arasında Berde'a-Tiflis yolu ki; Berde'a/ Barda'a - Genzeh (Gence) -Şamhor- Hunan -Kal'at İbn Kudman- Tiflis güzergâhı"³² dır ki, çok işlekti. Sasanîler'in Arran valisi Mihran'ın soyundan gelen son Arran prensi Varaz Trdat 207 de (822-823) öldürülünce Şeki'nin Ermeni valisi Sehl b.Simbat bütün Arran'ı hâkimiyeti altına aldı. Bu dönemde bölge Bâbek El Hurremî'nin isyanına sahne oldu. Sehl b. Simbat Bâbek'i yakalatıp Halife Mu'tasım'a teslim etti.(838) ve Abbasiler nezdinde itibar kazandı.IX. yüzyılın ortalarında Halife Mütevekkil'in Ermeniyeye valisi Boğa el-Kebir yöre halkını İslâm'a davet yolunda önemli faaliyetlerde bulundu. Muhtelif Arran prensleri Bağdat ve Semerra'ya gönderildi. Fakat 247 (861-62) de Abbasiler bölgede Bagratuni hanedanından Aşût(Aşot)'un hâkimiyetini tanıdılar ve Aşot 272

²⁹Abu İshak Al-Farisi al-İstakhri, *Kitâb-ı Mesâlik el-Memâlik*, M.J. De Goeje I. s.190; İbn Havkal, *Kitâbu'l-Mesâlik va'l-Memâlik*, s.331.

³⁰Abu Kasım İbn Havkal, *Kitâbu'l-Mesâlik va'l-Memâlik*, s.337.

³¹Yakût El Hamavî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s.559

³²A.Z.Velidî Togan, *Azerbaycan*, İA, II. s.95

(885-86)'de kral ünvanını aldı. Abbasiler Devri (750-1250)'nde Ermeniyeye eyaleti Azerbaycan, Şirvan ve Arran bölgesinin büyük bir kısmı kendisinden ayrılmış olması dolayısı ile küçüldü. Ermeniyeye valileri de Berde'a'yı bırakmağa mecbur kaldılar³³. Daha sonra Abbasi idaresi giderek zayıfladı. Bölge 276 veya 279-317 (889 veya 892/93-929/30) yılları arasında Sacoğulları hanedanının idaresine geçti. X. yüzyılda Deylemliler Misafirîler (916-1090) Arran'a hâkim oldular. Bu dönemde Ruslar tarafından tahrip edilen (332/943-44) başşehir Berde'a önemini kaybetmeye başladı. Kısa bir süre Erdebil-Berde'a ticaret yolu üzerindeki Beylekan Arran'ın merkezi oldu. Bir müddet sonra Tebriz'de hüküm süren Revvadî ailesi burada kontrolü ele geçirdi. Bölge X. yüzyılda Şeddâdîler'in (951-1175) eline geçti; ve XI. yüzyıl başlarına kadar onların hâkimiyetinde kaldı. Şeddâdîler 970 den itibaren Arran'ın yerlilerini sıkıştırmaya başlayınca onlar Revvadîler'le akrabalık kurarak durumlarını korumaya çalıştılsa da bir süre sonra bölge tamamen Şeddâdîlerin nüfuzu altına girdi.³⁴ Arran Şeddâdîler zamanında idari birliğini muhafaza ediyordu. Bu bölge Selçuklular özellikle Moğollar zamanında türkleşince, eski etnik hususiyetini ve bu etnik özelliğe bağlı olan Arran ismini kaybetti. Eski Uti tarafı Gence vilâyeti, eski Arc'ax kısmı da, türkçe olarak Karabağ tesmiye edilir oldu. Moğollar zamanında Arran yahut "Karabağ-ı Arran" isimleri daha ziyade tarihi bir hatıra olarak, ancak kitaplarda kullanılır oldu. Arran tarihine dair gerek Ermeniler ve gerek Müslümanlar tarafından bir çok eserler yazılmıştır. Bu cümleden olarak Barza'i diye birinin Tarih-i Arran adındaki eserini Kâtip Çelebi zikreder; fakat, bu çeşit eserler bize kadar gelmemiştir.³⁵

X

Demek ki, bugünkü Azerbaycan Devleti'nin sınırları içinde yer alan Arran/Aran bölgesini Arap coğrafyacıları da daima Azerbaycan hudûdları içinde göstermişlerdir. Gerçi " Azerbaycan umumî adı, etnoğrafya bakımından ("azerî lehçesi ile konuşan türklerin ülkesi") mânasını haizdir. Fakat " önce İran'ın kuzey- batı vilâyetlerine ve nadiren Arran ile Şirvan'a ve 28 Mayıs 1918 den itibaren Kafkasya Azerbaycanı'na da denilmiş³⁶ tir. Azerbaycan'ı

³³ Streck, Ermeniyeye, İA, IV, s.323

³⁴ A. Kerim Özaydın, Arran, DVİA, III, s.394-395

³⁵ A. Z. Velidî Togan, Arran, İA, I, s.598

³⁶ A. Z. Velidî Togan, Azerbaycan, İA, II, s.91

güney ve kuzey olarak ayıran tabii ve tarihî sınır ise Aras Nehri'dir. Araplar zamanında Azerbaycan'ın güney sınırı Sister bölgesi dahil olmak üzere, Kızıl-Özen (Sefid-Rud) ve Beşparmak Dağları ve kuzey hududu ise Mugan dahil, Aras nehri olmuştur. Fakat kuzey sınırı bazen Derbend (Bab al abvab)'e kadar uzanmıştır. Aras'ın Mugan tarafında bulunan Varasan şehri daima Azerbaycan'dan sayıldığı halde, Beylekan ve Nahcivan şehirleri, ancak zaman zaman bu ülkeye dahil olmuş, bazen de Zencan'dan Berde'a'ya kadar olan saha Azerbaycan addedilmiştir. Bu suretle bütün Arran Azerbaycan'a dahil olup, Berde'a ve buraya çok yakın Gence ("Yukarı Azerbaycan") sayılmıştır. Araplar Azerbaycan ile Ermeniye, Şirvan ve Arran'ın idaresini birleştirip, bir valiye tevdi ettikleri zaman, bu ülkenin tamamına "Ermeniye" bazen de "Azerbaycan" adını vermişlerdir. Bu zamanlarda Azerbaycan, güneyde Hemedan mıntikasından kuzeyde Derbend'e kadar uzanan büyük bir ülke olarak gösterilmiştir. İbn Havkal, bizzat dolaştığı Azerbaycan'ın haritasını çizerek İstahri'yi ikmal etmiş; İstahri ise Ermeniye ile Arran ve Azerbaycan'ın toplu bir haritasını yaparak buna "Azerbaycan Haritası" demiştir. İstahri anılan eserinde Azerbaycan şehirlerini sayarken bugün bir kısmı harap olmuş Arran şehirlerini Mugan, Berde, Derbend, Tiflis, Beylekan, Şemahı, Şabran, Şirvan, Kabale, Gence, Şemkür, Huciran (Nahcivan olmalı) olarak göstermiştir.³⁷ Azerbaycan mıntikasını çok iyi bilen "Hudûd al-alâm" müellifi de Ermeniye, Azerbaycan ve Arran'ı bir mıntika olarak tevsim ettiği gibi,³⁸ Mukaddesî'de "akur" yani munhat arazi dediği Mezopotamya ve kâmilan dağlık bir bölge olan Cibâl'e mukabil olmak üzere Ermeniye, Arran ve Azerbaycan'ı bir bölge olarak değerlendirmiş ve bu üç memleketi ("iklim al-rihab") tesmiye etmiştir. İlhanlılardan sonra Azerbaycan'ın tamamıyla türkleşmesini ve her yerde aynı lehçenin konuşulması üzerine Arran ve Şirvan taraflarındaki türklere "Azerbacan türkləri" yahut "azeri türkler" denilmeğe başlanmıştır.³⁹

³⁷El-İstahri. *Kitâb-ı Mesâlik el-Memâlik*, I, s.180-194

³⁸ Minorsky, *Hudûd al-Alâm*, s.144

³⁹A.Z. Velidî Togan, *Azerbaycan İA*, II, s.94; Bilahare Şirvan'dan göç ederek Anadolu'ya yerleşenler geldikleri bu yörenin adı anılarak isimlendirilirler. Mesela Kars ilimizin Benliahmet Köyü'ndeki bir kısım vatandaşlarımız kendi aralarında "Şirvanlı" diye adlandırılırken, Amasya ilimizdeki bir kısım vatandaşımız da "Şirvanlı" diye tesmiye edilirler.

1.3 GENÇE'NİN KIŞLAK OLARAK ANILIŞI

Daldan dala da olsa yukarıdan beri verdiğimiz bilgilerle Kür ile Aras nehirleri arasında yer alan ve tâ milâddan önceki devirlerden beri Türk muhaceretine mekân olmuş Arran'ın özellikle tarihî coğrafyasıyla ilgili bilgi verdik. Demek ki, Kür nehrinin sağ ve sol kıyıları sıcak olduğu için Arran/Aran olarak isimlendirilmiştir. Bu özelliği ile iyi bir kışlak yeridir; ve bu sebeple de değişik zamanlarda buraya gelen kavimlerin ilgi gösterdiği, kışlak tuttuğu bir öneme haizdir.

VII.Yüzyılda Arap İslâmların IX.yüzyıldan sonrada Türk sülâlelerin idaresinde olarak ama XI. yüzyıldan sonra da kesin bir biçimde Müslüman Türklerin eline ve idaresine geçen Arran yöresi, haliyle buranın merkezi olan Gence bugün de bu fonksiyonunu yerine getirmektedir.

Tarihi coğrafyada anılan "Azerbaycan'ın kuzeyinde Gürcistan'ın güney doğusunda ve Şirvan'ın güney-batısında olarak Aras ile Kür nehirleri arasında olan ülkenin eski ismi ve bugün büyük kısmı Karabağ ismiyle maruf"⁴⁰ olan Aran'ın Kabele'den ve 944 yılına kadar merkezliğini yapmış olan Berde'den sonra bu görevi üslenmiş Gence ile ilgili mevzûmuza geçebiliriz.

1.4 GENÇE'NİN GEÇMİŞİNE DAİR

Arap müelliflerinde Canza veya Cenze bazen Kence, Ermeni müelliflerinde Gantsah/Gantzah ve Türklerde Gence olarak anılıp yazılmıştır. Gence Kuzey Azerbaycan'ın Bakû'dan sonra, en büyük şehri olup, Küçük Kafkasya dağ grubunun kuzeyinde ova ile birleştiği yerde, Kür Irmağının sağ kollarından Gence-Çay'ın her iki sahilinde, deniz seviyesinden 445 metre yükseklikte ve Bakû-Batum demiryolu üzerindedir.

Şehir adını, İslâmiyetten önceki Azerbaycan'ın Merağa civarındaki ("bugünkü Taht-ı Süleyman harabelerinin yerinde olup, Süryanî ve Ermenilerin Ganzaka; İranlıların Gazna ve Arapların Carza dedikleri") hükümet merkezinden almış olduğu tahmin edilmektedir.⁴¹ Halk arasında da Azeri

⁴⁰Şemseddin Samî, Kâmusu'l-Alâm. II, s.820

⁴¹Mirza Bala, Gence, İA, I, s.762

Türkçe'siyle "gen-ce" (=genişçe)den Gence adının meydana geldiği söylenmektedir.

Türklerin tarihî devirlerde Önasya'ya doğru yayılmalarının, Sakalar'ın fütûhatiyle başladığını belirtmiştik. Sakalar, Asur kitabelerinde ismi Gogu veya Gog diye yazılan hükümdarlarının idaresinde Kuzey Kafkasya'daki Kimmerleri sürüp izleyerek şimdiki Kuzey Azerbaycan'a geçmişlerdi. Bu olay M.Ö. 665 yılında meydana gelmiştir. Kür ırmağını geçen Sakalar, şimdiki Gence vilâyetinin batısında bu Gog'un adıyla ilgili olduğu ileri sürülen Gogaren denilen, Gence'nin doğusunda milli Saka adıyla Sakasen tesmiye olunan yerlerde yerleştiler.⁴² Bu yerleşim yerinin harabesi Şamhor-Çay'da Gerdiman civarında Sakasen adı ile son asırlara kadar mâlum ve Uti (Gence) vilâyetine tâbi idi.⁴³

Gence vilâyetinde kalan Sakalar, Milâddan sonra da bir müddet varlıklarını korudular. Ayrıca daha milâd çağlarında Gence vilâyetinde Türklerle ilgili görülen Uti kavmi vardı. Zaten Azerbaycan mıntikasına gelen ilk Türklerle ilgili görülen bir kavim de Udh ve Udhinler'dir. Strabon onları Uiti ismi altında zikrediyor. Bunların bu müellif zamanında şimdiki Gence'nin batısında eski Sakalar'ın oturduğu yerde ("Gogaren ile Sakasen arasında") yaşadıklarından bahsetmiştik. Yine bunların kendi isimleriyle anılan Uti yani Gence vilâyetinde Khalkhal ismide bir kale bıraktıkları bahis konusu edilmişti.

Eski kaynakların Hunlar ile karıştırdıkları Utilerin,ırk bakımından Türk oldukları zannedilmektedir. Araplar zamanında bunlar, Bâbek'e yardım etmeleri dolayısıyla Uzz ve Uvazin adı ile zikredilir. O zamanlar bunların, Türklerde görüldüğü gibi tarhanlar vardı.⁴⁴

"Agvan Tarihi müellifi M. Kagankatvatsi'ye göre milâdî IX. asrın ortalarına doğru kuzey Azerbaycan'ı zapteden Hazar Padgos'tan sonra, Bağdad'da buraya bir sefer icra eden oğlu, Aguvanların elinde bulunan Arşakaşen ("küçük Siuni") eyaletinde Gence şehrini kurup, buradan Sisakan ("büyük Siuni": bugünkü Karabağ ve Gökçe-Göl bölgesi) ülkesine akınlar tertip etmişti. Hamdullah Kazvinî'ye göre Gence 39 (659) yılında kurulmuştur;

⁴²A.Z.Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s.166

⁴³A.Z.Velidî Togan, *Azerbaycan*, II, s.97

⁴⁴A.Z.Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 169; *Azerbaycan*, İA, II, s.97

verimli ve mükemmel bir şehirdir. W.Barthold'un tashihine göre bu tarih 239 (853/854) olacaktır."⁴⁵

Böyle olmakla beraber Avarlar'a verdiği haracın miktarını yükselterek onları batıda durdurmayı başararak doğu sınırındaki İranlılar'la uğraşma fısıtı bulan Bizans imparatoru Herakleios (610-641) daha 623 Mart'ında İran'a karşı yeniden savaşa başlamak imkanı bulmuştu..

"Herakleios yeniden Kappadokya üzerinden Armenia'ya yürüyüp, Duvin'i hücumla alarak tahrip etti. Aynı akibet diğer birçok şehirlerin de başına geldi. Bundan sonra imparator güneye doğru ilerleyerek ilk Sasanî hükümdarı Ardaşîr'in merkezi ve İran'ın önemli şehri olan Ganzak (Gence)'i hedef edindi. İran hükümdarı Hüsrev II, şehirden kaçmak zorunda kaldı. Gence Bizanslıların eline düştü ve buranın en kutsal varlığı olan Zerdüş'tün âteşgedesi, Kudüs'ün daha önce yağmalanmasına mukabele-i bilmisl olarak tahrip olundu.Kış aylarını geçirmek üzere imparator çok miktarda esirle birlikte Araxes (Aras nehri) gerisine çekildi. Burada hıristiyan Kafkas kabileleri ile temasa geçerek kuvvetlerini Laz, Abasg (Abaza) ve İberyalıları (Gürcüler)'la takviye etti. Buna rağmen durum ağırdı ve bunu izleyen yıl içinde taarruza geçen İranlılar Armenia bölgesinde tüketici mücadeleler yaptılar. Bu durum üzerine 625 yılında Bizans imparatoru Sivas üzerinden Karadeniz bölgesine çekildi.⁴⁶ O halde Tigran VII. zamanında, İranlılar tarafından tahrip edildiği, VII.asrın ortalarına doğru arapların savaşlarına sahne teşkil ettiği kaydedilen Gence'nin İslâmdan önceki Azerbaycan'ın merkezi olan Canza olduğu anlaşılıyor.⁴⁷ Taberî'ye göre, zaten arapların fütühatı sıralarında Arran (bugünkü kuzey Azerbaycan) Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte, güney Azerbaycan'a da "Hazarlar memleketi"⁴⁸ deniyordu. Zaten Araplar devrinde Gürcistan'ın merkezini teşkil eden Tiflis'in Arran şehirleri arasında zikredilmesi de bundan ileri gelmektedir.⁴⁹

Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsuru olan Bulgar, Hazar, Ağaçeri ve Sabirler grubundan gelen zümreler Azerbaycan'a yerleşen en esaslı unsurlar

⁴⁵Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.762

⁴⁶Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95

⁴⁷Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.762; a.g.y. *Erdebil*, İA, IV, s.289

⁴⁸Taberî, *Milletler Ve Hükümdarlar Tarihi*, III. s.1055

⁴⁹Mirza Bala. *Gürcistan*, İA, IV, s.838

olarak bilinirler. Daha 197-216 senelerinde Hazar ve Barsulaların Kür nehrini geçmiş oldukları zikredilmektedir. Arapların henüz geldiği sıralarda bu Barsula (Bourçoli/ Borçalı)'ların Dağıstan'da oturdukları görülür. Yukarıda bugün bunların Gence ile Tiflis arasında Kür nehrinin güneyinde Borçalı'da bir sancak teşkil ettiklerinden bahsolunmuştu.

Azerbaycan'da bazen iki üç yerde aynı olan mevki isimleri (mesela Uti ve Târum'da) keza Bulgar ve Hazar isimleri ile ilgili isimlere rastlanılmaktadır. Bu kavimlerin, İslamiyetten önceki devirlerde Kafkasya güneyine ve Azerbaycan'a yayılma yollarını gösteren izlerdir. Her ne kadar Araplar geldiği zaman bu Türk kütlelerinden Şirvan, Burçalı, Kazah, Şamkur, Kaabala, Mugan ve Khalkhal taraflarında yssysnlardan maadası artık yerli ahâliye karışarak, milliyetlerini kaybetmiş bulunuyorlardı ise de, bütün Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın vaktiyle Türkler tarafından idare edilmiş bir ülke olduğuna dair rivayetler, arapların geldiği zamanlarda bile, deveren etmekte idi. Bunların en sarıhi Mu'aviye'nin :-("Azerbaycan nedir"?) sorusuna, Ubayd b. Sariya isminde biri : - (" bu, eskiden Türklere ait bir memleket idi"), cevabını verdiğiidir.⁵⁰

Daha sonraları Hazarların araplar ile Canza/Gence'de savaştıklarını, pek tabii olarak kabul etmek mümkündür.⁵¹

Dede Korkut Hikayeleri'nde de Gence, Berde'a/Berde ile beraber, Oğuz Türkleri'nin kuzey hududu üzerinde ve Gürcistan hududunda, Bağıl-oğlu Amran (Begil-oğlu Emre)'in mâlikânesi olarak gösterilmektedir.

Begil-oğlu Emre'nin Boyu Hikâyesinde : "Dedem Korkut himmet kılıcını beline bağladı, çomağını omuzuna bıraktı, yayı arkasına geçirdi. Şahbaz aygırı çektirdi, sıçradı bindi. Hısmını, kavmini ayırdı, çadırlarını çözdü. Oğuz Elinden göç eyledi. Berde'ye, Gence'ye varıp yurt tuttu. Dokuz tümen Gürcistan ağzına varıp, karakulluk eyledi"⁵², diye bahis vardır.

⁵⁰A.Z.Velidi Togan, *Azerbaycan*, II. s.100

⁵¹Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.762

⁵²Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikayeleri*, s.183; Merhum Prof.Dr. Faruk Sümer şöyle diyor : "Dede Korkut Destanları bize Oğuz elinin yurdu üzerinde açık bir fikir vermiyor.Destanları okuyan her haangi bir kimse Oğuzların oturdukları yere dair kesin bir fikre sahip olmaz.Hatta Kam.Abkaza,Gence,Berde, Tatyana,Başı Açık, (Kaçarların bu isimdeki oymaklarından olarak XIX.yüzyıl başlarında Gence'de bin kişi gösterilir.), Gürcistan, Sürmeli, Ağcakale, Kara-Dere ve Alıncak gibi yer adları dahi bu hususta ona yardım etmez. Öyleki orada hiçbir zaman Gürcülerin eline düşmemiş olan Alıncak(Alıncak) kalesi bile bir kâfir kalesi gibi gösterilir. Hülâsa destanlarda Oğuz-eli'nin belli bir yurdu görülmez." diyor.(Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s.279,355)

Zekeriya Kazvinî Gence'yi şöyle anlatır : "Arran'ın eski şehirlerinden birisidir. Gürcistan'a yakın olması sebebiyle Müslümanların uc şehirlerinden biridir. Bol gelirli bir şehirdir. Bu şehir halkı ehli sünnet olup; iyi, hayır sever insanlardır. Dinlerine bağlıdırlar. Kendi itikad ve mesheplerinden olmayan kimseyi buraya yerleşmeye bırakmazlar. Tâ ki bu şehir halkının itikad ve mezhebi yüz tutuncaya kadar bu böyle devam etti.

Buranın halkı harp aletleri ve silahı iyi kullanırlar. Küffar memleketlerine yakın bir uc şehirde oturmaları bunun başlıca sebebidir. Orada bulunan Kurdaks nehri Gürcistan'ın Hacın bölgesinden gelir. 6 ay akar ve 6 ay kesilir. Nehrin bu vakti bellidir. Buranın halkı ipek böceği yetiştirmekte ve ipek yapmada mahirdirler. Cenze (Gence) ipeği emsallerinden çok üstündür. Şehirde iki kanal olup, oraya iki yolla inilir. Bunlardan biri Bab'ül Makbere, diğeri ise Bab'ül Berde'dir. Şehrin suyu Bab'ül Makbere'den alınır ve ibrişim (ipek) de burada üretilir. Bu ibrişimin değeri Bab'ül Berde'den beslenen ibrişimden daha kıymetlidir. Gence'ye bir fersah uzaklıkta Herek Kalesi vardır. Bunun etrafı sulak olup bahçe ve ağaçlıktır. Yaz havası çok güzeldir. Halk yazın buraya gider. Her ailenin burada yazlığı vardır. Soğuklar çökünceye kadar halk buralarda kalır. Zaten Gence ileri gelenlerinin de burada evleri vardır. Bu Herek Kalesinin olduğu yerde Daruran Nehri vardır. Bu nehir Mera denen dağdan çıkar. Derler ki: Kaleye çıkan dağı görür, dağa çıkan kaleyi göremez. Bu dağdaki bulunan ağaçta muz denen bir meyve vardır ki, sadece orada yetişir. Şam dutuna benzer. Ancak bu yuvarlaktır ve ciğer hastalıklarına iyi gelir.

Gence'den diğer yerlere taze ibrişim ve atlas kumaştan elbise götürülür ve bu elbiselere Genci denir. Acemler (İranlılar) ise bu kumaşa Kutnî derler."⁵³ Yukarıdaki bilgilerden de nisbeten anlaşılacağı üzere Gence'nin kuzeyi Kür ve kolları ile sulanan münbit bir ova ve güneyi ise zengin yaylaları olan sığ ormanlar ile mestur dağlık bir bölgedir. Bu havaliden, daha araplar gelmeden göçebe Türkler, yaylak ve kışlak olarak faydalanmakta idiler. Araplar devrinde de bu ülkeye pekçok Hazar Türkü iskân edilmiştir. Şehir Araplar, Selçuklular ve İlhanlılar devrinde güneyden gelip, Erdebil-Berza'a/Berde üzerinden Tiflis'e giden tarihi ticaret yolunun bir kavşağını

⁵³Zekeriya Kazvinî, *Âsâr al-Bilâd*, s.522-523

teşkil ediyordu. İstahkri ve ondan naklen İbn Havkal'e göre, Berde'den Gence'ye olan mesafe 9 ve Gence'den Tiflis'e ise 53 fersah idi.* Yâkut ise Berde ile Gence arasındaki mesafeyi 16 fersah olarak gösterir. Nihayet Arap hâkimiyeti devrinde Arran'ın merkezi bulunan ve hemen Gence'nin yanbaşıında bulunan Berde/Berza'a h.332 (943/944) yılında Hazar Denizi ve Kür ırmağı yolu ile gelen Rus eşkiyasının baskın, yağma ve tahribine uğradı. İbn'ül-Esir Berda'nın 332 (943-944) yılında Ruslar tarafından alınışını şöyle anlatır: " Bu yılda Ruslardan bir askeri birlik deniz yoluyla el-Kür/Kür nehrinden geçerek Azerbaycan taraflarındaki Berda'a'ya kadar ulaşmışlardı. O sıralarda Azerbaycan hâkimi el-Merzubân'ın nâibi Berde'a'dan bir grup Deylemî ve gönüllülerle birlikte beş bin civarında bir askerî güç ile Ruslar üzerine yürümüş, onlarla savaşa tutuşmuş, fakat savaşın başlamasından yaklaşık bir saat daha geçmemişken Müslümanlar geriye çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu savaşa katılan Deylemîler son neferine varıncaya kadar öldürülmüş, Ruslar ise onları şehre kadar takip etmişlerdi. Burada her hangi bir bineğe sahip olanlar kaçıp kurtulmuş ve şehri terk etmişlerdi. Ruslar da gelip Berde'a'ya girmiş ve halka emân vererek herkese karşı gayet iyi bir davranış içinde olmuşlardı. Müslüman askerler çevrenin dört bir yanından gelip burada Ruslarla çarpışmış, fakat hiç kimse bunlara karşı koyamamıştı. Berde'a halkı Ruslara taşlarla hücum edip onlara bağırıp çağırıyor ve sürekli saldırıyorlardı. Ruslar onları bundan alıkoymuşlarsa da aklı başında olan bazı kimseler hariç bütünüyle şehir onları taşa tutup duruyorlardı. Halk kendisini bir türlü tutamıyor ve Ruslara tahammül edemiyordu. Bu iş bu şekilde sürüp gidince işgalci Ruslar şehir halkının üç gün içinde burayı terkedip gitmelerini ilan etmişlerdi. İmkânı olan bazı kimseler eşyasını yükleyip şehirden gitmişken halkın büyük bir kısmı yerinden kıpırdamamıştı. Bunun üzerine Ruslar şehri terketmeyen Müslümanlara şiddetli bir saldırıya geçerek onları kılıçtan geçirmiş ve bu saldırılar sırasında çok kimseyi katletmiş, bu öldürülenlerin dışında kalanları da camiye toplayarak: -Kendi canlarınızı kurtarmağa bakın yoksa hepinizi toptan öldürürüz, demişlerdi. Bu arada bir hiristiyan adam halk arasına girip isyanı durdurmaları için her kişiye yirmi dirhem verip duruyor, ancak çok az kimse bunu kabul ediyor, diğerleri reddediyorlardı. Ruslar

---

* Bir İran fersahı 6.232 m; Arap fersahı 5762 m.dir.

Berde'a halkının yatışmadığını görünce, çok küçük bir grup müstesna, hepsini öldürdüler. Öldürdüklerinin mallarını ganimet olarak ele geçirmiş, esirleri köleleştirmiş ve kadınlardan da hoşlarına gidenleri alıp götürmüşlerdi."⁵⁴

Bu olaydan sonradır ki, Gence Arran/Aran ülkesinin merkezi oldu. Evvelce Arran'a hâkim olan Türk aslından olan Sac-oğulları sülâlesinin yerine geçen ve Selçukluların müttefiki olarak hareket eden Şeddâd-oğulları (340-480/951-1088) Gence'yi kendilerine paytaht yaptılar.⁵⁵ Bilahare Büyük Selçuklu Sultanı Alp-Arslan, Malazgirt Meydan Muharebesi'nden önce Gürcistan'ı fethederek, dönüşte Gence'ye yerleşecektir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Rusların Berde'a halkına yaptıklarını öğrenen civar Müslümanları bir hayli üzülmüş ve bu saldırı onlara çok ağır gelmişti. Birbirlerini cihâda davet ederek büyük bir kalabalık oluşturmuşlardı. Yine İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre: el-Merzubân b. Muhammed de Müslümanları toplayarak otuz bin kişilik bir ordu hazırlamış ve onlarla birlikte Ruslar üzerine yürümüştü. Ruslar hiç zorlanmaksızın Müslümanlara karşı duruyorlardı. Savaşırken rüzgarın önünde eğilip duran bir ağaç gibi manevra yapıyorlardı vesanki savaş onları dinlendiriyordu. Merzubân yaptığı her saldırıdan askerleri dağılmış olarak geri dönüyordu. Bu durum günlerce devam etti. Bir ara Ruslar Merağa taraflarına yönelmiş, orada bir hayli bol meyve yiyip veba hastalığına yakalanmışlar, aralarında bir çok hastalık yayılmış ve çok kimse hayatını kaybetmiş idi.

Bu durum uzayıp gidince el-Merzubân düşmana karşı bir hile düşündü ve önlerine bir pusu kurmayı uygun gördü. Askerlerinden bir kısmını bu pusuya yerleştirdikten sonra diğer askerleriyle Ruslara karşı koyacak, sonra yenilmiş numarası yaparak önlerinden kaçırarak ve düşman askerleri kurulan pusuları geçinceye kadar bu manevraları sürdürecektirdi. Pusular kurulduktan sonra el-Merzubân (941-957) adamlarını savaş düzenine sokmuş ve Ruslara karşı saldırıya geçmişti. Bir müddet sonra geriye çekilmeğe başlamış, Ruslarda onları kovalamağa devam ederek pusu yerini aşmışlardı. Buna rağmen el-Merzubân'ın askerleri geriye çekilmeğe devam ediyor, kimse bir başkasına aldırış etmeden sürekli kaçıp duruyorlardı. Yine İbnü'l-Esir'e göre el-

⁵⁴İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s.350-351

⁵⁵Mirza Bala. *Gence*, İA. IV. s.762

Merzubân'ın bu geri çekilişi şöyle anlattığı kaydedilmektedir." Askerler geriye doğru çekilip dururken onlara dönmelerini emrettim, fakat dönmediler. Çünkü kaçıp giderlerken arkadan onları takip eden Rus kuvvetlerinin korkusu sanki kalplerine sinmişti. Askerlerin bu şekilde kaçıp gitmesi halinde Rusların hepimizi birden yok edeceklerini o anda gözümle görür gibi oldum. Sonra askerlerimiz geriye dönmüş, pusulara doğru tekrar yönelmiş ve maharetle düşman üzerine saldırarak onları kılıçtan geçirmeğe başlamışlardı."⁵⁶

İbnü'l-Esir'in kaydettiği başka bir rivayete göre de el-Merzubân'ın şunları anlattığı zikredilmektedir: "Askerlerimiz Ruslar önünden geriye çekilip giderlerken onlara; dön, emri verdiğim halde dönmemişlerdi. Bunun üzerine ben tek başıma geriye döndüm. Beni kardeşim ve bir arkadaşım izledi. O anda kendimi mânen şahadete hazırlayarak birden düşman üzerine saldırdım. Beni gören Deylemîler utanarak hemen yardıma koştular. Diğer askerlerde tekrar geri dönmüşlerdi. Hep birlikte düşman üzerine saldırıp çarpışmalara giriştik. Pusularda bıraktığımız askerlere de aramızdaki parola ile seslenince onlar da düşmanı arkadan sardılar ve birlikte mükemmel bir şekilde çarpışmalara başladık. Nihayet başarılarındaki kumandanları dahil olmak üzere onlardan bir hayli adam öldürdük. Geri kalanları da o civarlarda, (Şihristan) adıyla bilinen bir kaleye sığındılar."⁵⁷

Bu savaşta "Ruslar arasında veba hastalığı bir hayli yayılmıştı. Ölen adamlarını gömerken silahlarını da birlikte defnediyorlardı. Müslümanlar Rusların çekip gitmesinden sonra bir hayli silah ele geçirmişlerdi. Nihayet Ruslar gecenin birinde sırtlarında taşıyabildikleri kadar malı yüklenip kaleden kaçıp gitmiş ve el-Kerr/Kür nehrine ulaşarak oradan gemilere binip çekip gitmişlerdi. El-Merzubân'ın adamları, Rusları takip edip ellerindeki malı ganimet olarak ele geçirme imkânı bulamayınca onları kendi hallerine terketmişler, Cenab-ı Allah'da bu İslâm diyarını böylece Ruslardan temizlemişti."⁵⁸

⁵⁶İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s.352

⁵⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s.352

⁵⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s.352-353

1.5. TÜRKLERİN GENCE VE ÇEVRESİNDE GÖRÜNMELERİ

Evvelce belirttiğimiz gibi Türkleri tarihi devirlerde Önasya'ya doğru yayılmaları Sakalar'ın fütühatiyle başlar. Sakalar Asur kitabelerinde adı Gogu veya Gog diye yazılan hükümdarlarının idaresine Kuzey Kafkasya'daki Kimmerler'i sürüp izleyerek şimdiki Kuzey Azerbaycan'a geçtiler. Bu hadise, M.Ö. 665 yılında vaki olmuştur. Kür ırmağını geçen Sakalar, şimdiki Gence vilayeti batısında bu Gog'un adıyla ilgili olduğu ileri sürülen Gogaren denilen, Gence'nin doğusunda milli Saka adıyla Sakasen diye isimlendirilen yerlerde yerleştiler. Gence vilayetinde kalan Sakalar Milladdan sonra da bir müddet mevcudiyetlerini muhafaza ettiler.

Azerbaycan mıntikasına gelen ilk Türklerle ilgili görülen diğer bir kavmin de Udh ve Udhinler olduğunu yine yukarıda belirtmiştik. Bunlar ihtimal Sakalarla gelmişlerdir. Bunlardan da Uti diye isimlendirilen Gence vilâyeti yakınlarında Halhal adında bir kalelerinin bulunduğunu belirtmiştik. Buradan çıkaracağımız sonuç ile diyebiliriz ki: "Daha milâd çağlarında Gence vilayetinde Uti kavmi vardı".⁵⁹ Umumîyetle Arap hâkimiyetine tekâddüm eden yıllarda, Sasanîlerden Keykubat (Kubat I) devrinin sonlarına doğru Arran (Kuzey Azerbaycan), Sisecan ve Vaspurakan ile birlikte Gürcistan'da Hazarlar'ın elinde olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Araplar bütün bu ülkeye "Hazarlar memleketi" demişlerdi.⁶⁰ Araplar zamanında Güney Kafkasya ve Azerbaycan taraflarına Türk unsuru gelmekte devam etti. Abbasi halifelerinin hizmetinde bulunan Türk emirlerinin de buraya, kendi maiyetlerindeki Türkler'i getirdikleri anlaşılıyor. 234 (848)'te Benî Bu'ays emîrlerinin Merend'de isyan etmesi üzerine, halife Mütevekkil, Zirak al-Turki'yi, kuvvetli bir ordu ile oraya göndermişti. Sonra Ermeniye ve Azerbaycan'a Türklerden Muhammed b. Şül vali oldu. Daha sonra gelen Buğa'nın maiyetinde 4000 kadar türk askeri olduğu ve bu zatın Şamkür'ü Hazar Türkleri ile iskân ettiği görülmektedir. Babek isyanını bastıran Afşin, Esruşana beyi Kara Buğa'nın torunu idi.⁶¹ Afşin Haydar, Mu'tasım zamanında Ermeniye ve Azerbaycan

⁵⁹A.Z.Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.166-168

⁶⁰Mirza Bala, *Gürcistan*, İA, IV, s.838

⁶¹A.Z.Velidi Togan, *Azerbaycan*, İA, II, s.100

umumi valisi oldu. Bunun emirlerinden Ferganeli Menkecur (Mençur/Min çor/ Moyun Çor) 839 da Afşin tarafından Arran'ı idareye memur edildi. Bugün Gence'nin yanında Menkeçur ismindeki kasaba miladî IX. asırda yaşayan bu Türk emirinin ismini taşımaktadır.⁶² Ermeniye valiliğinde ise Yusuf b. Abî'l - Sac'ı sırasıyle oğlu Muhammed Afşin, (ki Bagratîlerden Ermeniye hükümdarı Sembat'ın elinden Kars'ı aldı ve onun merkezi Duvin'i ele geçirdi. Sonra da Berde'a da vebadan 901 de vefat etmiştir.). biraderi Yusuf ve daha sonra Muhammed Afşin'in oğlu Abû'l Musafir (318/930) takib etti. Bânî Sac'ın yerine geçen Revvadîler zamanında da Türkler Azerbaycan'a gelmeye devam etti.⁶³

Azerbaycan özellikle Kafkasya Azerbaycanı'nın Türklerle iskânıa dair bazı mühim kayıtlar Dağıstan ve Şirvan'ın eski tarihi demek olan Derbendnâme'nin arapça aslında bulunmaktadır. Eserin Tarih-i al-Bâb va'l-Abvâb ismini taşıyan aslından Münecimbaşı'da okuyup yararlanmıştır. Bundan anlaşıldığı kadarıyla eser Selçuklu Melikşah zamanında yazılmış ve Kafkasya ve Azerbaycan'ın tarihine dair kıymetli bilgiler içerir. Burada Melikşah zamanında Türklerin Emîr Savtekin idaresi altında Azerbaycan taraflarında yaptıkları fütühâtta ve oranın iskânından bahsedilmektedir. Savtekin idaresinde 1076 senesinde yapılan seferden bahsederken sarîh olarak ("Türkler Arran ülkesinde, onun ovalarında ve dağlarındaki şehirlerde, onun tekmiil nahiyelerinde ve kalelerinde yerleştiler.") denilmiştir. Demek ki Türklerin bu ülkelerde yerleşmeleri ani ve kat'i olarak 1076 senesinden itibaren olmuştur. Türkmenler Arran'ın yalnız ovalarını, yayla ve kışla yerlerini değil, şehirlerini de işgal ederek yerleştikleri hakkında Derbend tarihinin bu kaydı diğer kaynaklarca da teyid edilmektedir. Ortaçağ tarihinin önemli bir müellifi olan "İbn Azrak, Tarih-i Meyyafarikin eserinde 1175 senesinde Atabey İldeniz'in askerleri meyanında ("Gence Türkmenleri") = ("tukmân-u balad-ı Ganca") zikredilmiştir. Bu gibi şehirlerde yerleşmiş olan Türkmenler şüphe yok ki, daha Türkistan'da iken dahi şehirlerde yaşayan ahâli, mesela Sırderya havzasındaki Türkmenler olmuştur. Destanlarımızdaki ("karşı yatan Karatav") sözlerini elbette bu Gence Türkmenleri gibi vaktiyle Sırderya'nın kuzeyindeki Karatav Dağı'nın eteklerinde yaşayan Türkler buralara kadar getirmişlerdir.

⁶²A.Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.176

⁶³A.Z. Velidî Togan, *Azerbaycan*, İA, II, s.100; Cl.Huart, *Sacîler*, İA, X, s.17

Zaten Aras-Kür boylarındaki coğrafi isimler de bunu göstermektedir.⁶⁴ Anılan yöreye Türklerin gelişiyile ilgili olarak "Reşideddin Oğuznâmesi" nde şöyle yazar: " Oğuz, Şirvan taraflarından kalkıp Arran'a ve Mugan'a geldiği zaman yaz mevsimi idi. Hava son derece sıcak ve bu sıcaklıktan dolayı orada kalmak mümkün olmadığından, anlaşarak yaylak olan dağlara gittiler. Kış gelince tekrar inerek bu vilayetleri alır, yağma ederiz dediler. Yaz aylarında bu vilayetlerin bütün yayla ve dağ mıntikalarını, Sebelan dağlarına Alatağ ve Ağdıböri dağlarına kadar tamamen işgal ettiler. Yaylakta kaldıkları zaman zarfında bu taraflarda olan bütün ülkeleri ele geçirip zaptettiler. Azerbaycan vilayetlerini de aldılar. Kendi has atlarını otlakları çok geniş ve güzel olan Ucan sahrasının mer'alarında besledi. Orada bulunduğu sırada birgün her kesin toplanıp, birer etek toprak getirip döktüler. Büyük bir tepe oldu. Bu tepenin adına Azerbaynân dediler. (=Azer.türkçede yüksek demektir. "baynân" da zenginlerin, uluların yeri anlamınadır) O yaz mevsiminde Oğuz Aladağ'da (Alatağ'da) yaylak yaptı. Oradan Bağdat, Gürcistan, Diyarbekir ve Raqqa taraflarına elçiler yollayarak "Geleceğim" diye haber gönderdi. Gelişinden haberdar bulunmaları ve buna nasıl cevap vereceklerini bilmek istedi. Eğer baş eğip il olurlar ve vergilerini her yıl muntazaman kendi hazinemize getirirlerse ne âlâ, oraya asker gitmez ; eğer Oğuz'un fikrine uygun cevap vermezlerse, onları itaate almak üzere harekete geçip üzerlerine yürüyecekti. Elçileri bu yörelere gönderdikten sonra kışın Arran ve Mugan tarafına geldi. Kür ve Aras ırmakları arasını yurt ve karargâh olarak seçip kışı orada geçirdi. O diyarın bütün halkını il yaptı. İtaat etmeyenlerin hepsini yağma etti. Bahar olunca çeşitli ülkelerin hükümdar ve sultanlarına göndermiş olduğu elçiler döndüler. Diyarbekir, Raqqa ve Bağdat'a gitmiş olanlar, bu yörelere hükümdar ve büyüklerinin Oğuz'un Arran tarafına gitmesini başına gelen zorluklardan dolayı geri dönmüş olduğunu zannederek elçilere: - Oğuz hele bir gelsin bakalım,savaş mı ederiz, yoksa il mi oluruz, o zaman cevap veririz, dediklerini söylediler. Gürcistan elçilerine:- biz savaşa hazırız, harbedeceğiz, diye cevap vermişlerdi. ...Sonunda, Oğuz, Gürcistan'a karşı harekete geçti ; ve Oğuz'un ordusu galip geldi."⁶⁵

⁶⁴A.Z.Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s.198-199

⁶⁵A.Z.Velidî Togan, *Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznâmesi,Tercüme ve Tahlihi*, s.30-31

1.6. SELÇUKLU AKINLARI'NDAN ANI FETHİ'NE KADAR (1018-1064)

1.6.1. Selçuklu Fethin'den Önceleri Siyasi Durum

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1064 yılındaki İlk Batı Seferi'ne çıkmadan evvel Arran yöresindeki siyasi durum, aşağıdaki gibi idi:

a-Câferoğulları Emirliği: Tiflis'te kendilerini Ümmeyyeliler'in Azadlısı sayan, gümüş sikkeler kestiren ve transit ticaretiyle geçinen küçük bir beğlik halinde, Arap soylu Caferoğulları Emîrliği (912-1068) vardı. Sultan Alp Arslan İkinci-Batı Seferi'nde Tiflis bölgesini elinden aldığı son Ca'feroğlu Emîri II.Mansûr (1048-1068) idi.⁶⁶

b-Taşır-Bagrathlıları: Borçalı-Çayı boyları, Gökçegöl kuzeyinde Sabir/Saber Türkleri kolundan, Ermenice kaynaklarda "Sevord'ik" (sonraki türkçe kaynaklarda "Gence-Karaman") bölgesi ile, Khıram-Çayı boyundaki Şamşolde (=Üçok) kesimine hâkim bulunan ve Anı Bagrathlıları'ndan ayrılma olan, Grigoryen Taşır veya Loru-Bagrathlıları (982-1185) Başkendi, Loru/ Lore şehri olan bu Hıristiyan beğilge Doğudan, Şeddâdlılar; kuzeyden Tifliste Arap Caferoğulları Emirliği, batıdan Bizans'ın müttefiki Apkaz-İber/Gürcistan Bagrathlıları (899 dan beri kırallık) güneyde, 1045 yazından beri Bizans idaresine geçen Anı vilâyeti idi.⁶⁷

c-Ortodoks İber (Gürcistan) - Aphaz Bagrathlıları: -Vanand-Bagrathlıları Beğliği : Kars-Çayı boyundaki Vanand/ Vanant merkez Kars ve Çıldırözü-Ayağı üzerindeki Zarşat'a sahip Grigoryen Bagrathlı "Kırallığı" vardı. 1000 yılından beri Bizans'a tâbi bulunuyordu.

d-Bizans'ın Anı Theması (Askerî -vilâyeti): Vanand- Bagrathlılarının doğusundaki Anı-Bagrathlıları'ı (961- 1043),bütün Arpaçayı boyları ile, Zengi Çayı sağında kalan yerleri, Kağızman Deresi bölgelerini, Arakas/Elegez Dağı doğusundaki Abaran ile "Nik" Deresi kesimlerini içine alıyordu.⁶⁸

⁶⁶M.Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*. s.2; M.Halil Yinanç, *Anadolunun Fethi*, s.45; V.Minorsky, *Tiflis*, İA, XII, s.276

⁶⁷Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. s.178.184; Sadr ed-Din el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkiye*, s.26

⁶⁸M.F.Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.6

f-Şeddâdlı Emirliği: Merkezi Gence olan ve doğuda Hazar Denizi'nden batıda Gökçeğöl (Dede-Korkut Kitabı'nda "Kökçedengiz")'e kadar hakim olan Şeddâd-oğulları Emirliği (951-1088)'ni konumuz itibariyle ilginç nisbetinde inceleyeceğiz.

1.6.2. Şeddâdîler Devri (951- 1088)

Arap hâkimiyeti devrinde Mûsafîrîlerden Merzubân'ın (941-957) adamları tarafından savunulan Berde'a/Berde'nin 943/944 te Hazar Denizi ve Kür ırmağı yolu ile gelen Rus eşkiyasının baskın, yağma ve tahribine uğramasından sonra Gence Arran'ın merkezi olmuştu. Evvelce Arran'a hâkim olan Türk aslından ve Müslüman olup Bağdad'a tâbi Sac-oğulları sülâlesinin yerine geçen ve Selçukluların müttefiki olarak hareket eden ve kendilerini Mûsafîrîler'in halefi sayan⁶⁹ Ravvadîler ailesine akraba Şeddâdoğulları Gence'yi kendilerine payitaht yaptılar.⁷⁰ X.asrın ikinci yarısında Azerbaycan'da meydana gelen bu müstakil feodal emirliğin Arran'da en mühim şehirleri Nahcivan, Gence, Tiflis, Derbend (Demirkapı) ve Karabağ idi. Sakinleri Lesgi şeklinde isimlendiriliyorlardı.⁷¹ Fakat bütün kaynaklar Şeddâdlıların "Aran Kürtleri"nden olduğunu belirtiyor. Büyük tarihçimiz Münecimbaşı, Selçuklu Melikşah (1072-1092) çağında "Ulemâdan bir kimse"nin yazdığı arapça "Tarih-i Bâb ve-l-Ebvâb (=Kapılar Kapısı/ Demirkapı- Derbent) ve Şirvan ve Arran" adlı bugün aslı kaybolmuş bulunan çok değerli bir yerli kaynaktan alarak⁷² Aran'da büyük bir hükümet kurup sonunda da bir kolları Anı şehrine hâkim olan Şeddâdoğulları için kısaca şunları yazıyor : " Aran meliklerinden Şeddâdoğulları, h.340 (951) de hükümete başlamıştır. Aran denilen ülkenin batısı Ermeniyye, doğu ve güneyi (Aras sağından itibaren) Azerbaycan, kuzeyi Kabak/Kabuk (Kafkas) dağları ile çevrilidir. Başlıca merkezleri Nahcivan, Demirkapı, Gence ve Tiflis'tir. 337 (948/49) yılında (Deylemli Mûsafîr oğlu) Sâlar-Muhammed (Marzubân) adlı Azerbaycan hâkimi Rey'de tutsak düşünce, eli-ulusu olan büyük beğlerin herbiri bir yanda başına buyruk oldu. Bu arada Kartuk oğlu Şeddâd'ın oğlu

⁶⁹V.Minorsky, *Mûsafîrîler*, İA, VIII, s.817; V.Minorsky, *Tiflis*, İA, XII, s.266

⁷⁰Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.762

⁷¹E. Denison Rosss, *Şeddâd Bâni*, İA, XI, s.381

⁷²A.Z.Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s.198

Muhammed de Gence'ye yerleşip Aran ülkesini ele geçirerek düşmandan korumaya kalkıştı. Gittikçe çevre ve yanlarını da fethedip, 344 (955) yılında ölünceye kadar hükümdar oldu. Fakat son yıllarında eskiden hükmettiği yerlerden bir takımını elinden çıkmıştı. Sonradan oğlu Ebû'l Hasan Ali Leşkerî (970- 979), 360(971) yılında ortaya çıkıp, babasının hükmettiği yerleri yabancıların elinden geri aldı ve hükümete geçti. 8 yıl padişahlık ettikten sonra ölünce yerine, kardeşi Merzbân geçtiyse de, tedbirde eksiği olduğundan, zamanında karışıklıklar oldu. Kardeşi Fazl (Fadlûn) ile bunun araları bozuktu. 375 (985) yılında avlanırken kendisini öldüren Fazl, 47 yıl hükümet sürdü ve halkı kendisinden memnun bıraktı. 418 (1027) yılında güzel bir eser olarak Aras üzerinde büyük bir köprü yaptırdı. Ölünce yerine geçen oğlu Ebû'l-Feth Mûsa 3 yıl, bu da ölünce 425 (1034) de yerine geçen oğlu Leşkerî Ali 15 yıl hükümet sürdüler. Bu da ölünce, yerine geçen oğlu Nûşirvan ise Duvin'de müstakil olarak hükümete geçtiler. 441(1049) " 73 337 (948) senesinde, Azerbaycan'daki Mûsafır-oğulları hükümdarı Sâlar Marzubân Muhammed (330-346/ 941-957) Rey kapıları önünde esir olunca, memleket büyük karışıklıklara sürüklendi. Tarafdarı olan her reis kendisini bir şehir veya mıntıkanın müstakil hâkimi ilan etti. Bunlar arasında Muhammed b. Şaddâd b. Kurtak isminde birisi vardı. Bu zat, 340 (951) tarihlerinde kendisini, önce Dabil/Duvin hâkimi ilan ettikten sonra, Azerbaycan'ın hakiki hükümdarı oldu ve görünüşe nazaran makamını 344 (955) yılına kadar olduğu gibi muhafaza etti. Fakat sonra iktidarı inkitata başladı ve 360 (970) senesinde oğlu ancak Arran vilayetinde onun halefi oldu. Aynı tarihlerde Gence'de, Muhammed b. Şeddâd'ın kardeşi olması muhtemel olan, Fazlûn adlı birisi hâkimdi.⁷⁴

Merkezi Gence olan ve doğuda Hazar Denizi'nden batıda Gökçeğöl'e kadar hakim bulunan Şeddâd-oğulları Emirliği, Ağrıdaki kuzeydoğusunda ve soldan Aras'a karışan Azad/ Gerni-Çayı boyundaki Duvin/Divin'e de sahip olup, Kür'e sağdan karışan Kazak (Ağstafa) - Çayı ile Taşir (Loru) - Bagratlılarına komşuydu.⁷⁵ Şeddâd-oğulları Emirliğinin arazisi esasen Kür ve Aras çayları arasındaki toprakları ihata ediyordu. Kuzey tarafından Şeki ve Kahetiya çarlığı ile; güneyden Ravvadîler idaresi ile sınır idi. Muayyen

⁷³Müneccimbaşı, *Sahâyifü'l-Ahbar*, I, s.7; II, s.506-507.

⁷⁴E. Denison Ross, *Şeddâd Bâni*, İA, XI, s.381

⁷⁵M.F.Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.1

devirlerde Şeki ve Kahetiya idaresinden bazı arazileri de almışlardı. Ermeniyye'nin bir hayli parçası Şeddâdîler'in hakimiyeti altında idi. Bu emirliğin kurucusu olarak hesap edilen Muhammed İbn Şeddâd menşece Kürt idi. O, Divin civarında yaşamakla siyâsî faaliyete X.asrın ortalarında başlamıştı. Aslında Şeddâdlılar Salarîler (Mûsafir-oğulları) devrinde ve onların arazisinde meydana gelmişti. Salarî hakimi Merzubân esirlikte kaldığı beş yıl (948-953) müddetinde onun varisleri arasında hakimiyetin kızıştığı şartlarda devlet hayli zayıfladı. Ona tâbi feodal ayanlar içerisinde müstakil olma faaliyetleri güçlendi. Böyle feodallerden biri de Muhammed İbn Şeddâd idi. O, fırsattan istifade ederek Divin'i aldı ve kendisini müstakil ilan etti. Lakin o burada kuvvetlenemeyerek, tutunamadı. Merzubân esaretten kurtulduktan sonra hakimiyetini ilan ettiği zaman Divin, Şeddâd'ın elinden çıktı. Onun ölümünden sonra oğulları Fazl ve Leşkerî Gence'ye geldiler ve 971 yılında Salarî İbrahim, Gence'deki naibini kovarak burada hakimiyeti ele geçirdiler.⁷⁶ Meydana gelen muharebede Ebü'l Hasan Leşkerî'ye gücü yetmeyen Salarî hükümdarı İbrahim İbn Merzubân onunla mukavele yaptı ve Şeddâdîler Emirliğini resmen tanımağa mecbur oldu. Böylece 971 yılında Şeddâdîler Emirliği faaliyete başladı. Bu hadise Leşkerî'nin nüfuzunu artırdı. O, az müddet içinde Berde, Şemkür ve Ermeniye'nin hayli bir kısmını topraklarıyla birleştirdi. Ülkede emin-emanlık yarattı. Sekiz yıllık hakimiyeti devrinde (970-978) Şeddâdîler emirliği muhkemleşti ve arazisi genişledi. Onun varisi olan kardeşi Fazl'ın devrinde (985-1031) Beylekan Şeddâdîler emirliğiyle birleştirildi. Akıllı bir diplomat olan Fazl devlet işlerini maharetle idare etti.⁷⁷ Arap tarihçisi İbnü'l-Esir'in mâlumatına göre: Fazlûn el Kürdî (1030) yılında Azerbaycan'ın bir parçasını istila etmiş ve oraya sahip olmuştu. Anlatıldığına göre, 1030 yılında Hazar ülkesine bir sefer düzenlendi. Halkın bir kısmını öldürüp esir aldı. Çok miktarda ganimet ele geçirdi. Onları ittat altına aldığını ve başlarına gelen muasibetle meşgul olduklarını zannederek halka muzaffer olarak döndüğünü göstermek gayesiyle ülkesine girince hareketini yavaşlattı. Fakat onlar süratle Fazlûn'u takip ettiler ve bir baskın düzenlediler. Fazlûn'un adamlarından ve gönüllülerinden on binden çok insan

⁷⁶Tebrizi Tebrizi, *Şehriyârân-î Gumnâm*,

s.261

⁷⁷Heyet (Z.B. Bünyadov, Y.B. Yusufov, E.F. Caferov, R.B. Yusufov, S.A. Memmedov), *Azerbaycan Tarihi*, I, s.282-283

öldürdüler.Fazlûn'un kendilerinden aldığı ganimetleri geri aldılar ve Müslüman askerlerin mallarını yağma ederek geri döndüler.⁷⁸ 421 (1030) de Gürcü ve Kahetiler eşrafı, Tiflis'teki emir Cafer'in yardımı ile Genceli Fazlûn'a karşı bir sefer yaptılar.⁷⁹

Fazlûn harici siyasetin yanına dahili işler ile de meşgul olması da unutmuyor, sanatkârlığın, ticaretin, meseniyyetin gelişmesine de ilgi gösteriyordu. Aras nehri üzerinde muhteşem bir köprü inşâsı onun dikkate şayan icraatlerindedir. Gence'de kendi adına para kestirmişti. ⁸⁰

O, Şirvanşah Menûcehr'le (1027-1034) kızını vererek akraba olmasına bakmayarak sık sık Şirvanşahlar, Revvadiler ve Gürcü hâkimleri ile muharebeler ediyordu. Fazlûn 422 (1031) senesinde, 47 yıllık saltanattan sonra öldü.Yerine oğlu Abû'l Feth Musa geçti ve 3 yıl hüküm sürerek yerini Abu'l Hasan Ali bin Musa Leşkerî'ye bıraktı. Bunun hükümdarlığı 440 (1048) senesinde vuku bulan ölümüne kadar devam etti.* Gence sahasında yetişmiş, farsça yazan bir şair olan Katran (1015?- 1089?)'ın Gence'deki hâmilerinden biri olan Abu'l Hasan Ali Leşkerî'nin sarayında vâzih bir şekilde ortaya çıkar.⁸¹ Katran'ın Tebriz'den Gence'ye gönderdiği mesnevi şeklinde bir şiirden anlaşıldığına göre, onu ilk himaye eden ve Leşkerî ile tanıştıran bu hükümdarın Arran ordu kumandanı (sipehdar) Abu'l-Seyr'dir Katran o zaman Gence'ye gelmişti. Katran, genç yaşına rağmen Leşkerî'nin sarayında tutunmağa muvaffak olmuş ve bu hükümdarın Gürcü ve Abhazlara karşı yaptığı seferleri, onu öğmek için yazdığı kasideler ile ebedileştirmiştir. Buna mukabil Leşkeri de Katran'a karşı pek cömert davranmış, ona çok ihasanlarda bulunmuş ve hil'atler vermiştir.Katran'ın bu hükümdar için yazdığı kassidelerin hepsi 16 tanedir. Bunların bazılarında, Leşkeri'nin Selçuklu Davleti'nden evvel buralara kadar gelmiş Selçuklu Türkmenleri ile yaptığı mücadeleler de anlatılmaktadır.⁸²

⁷⁸Ibn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, IX. s.315

⁷⁹V.Minorsky, *Tiflis*, XII, s.267; Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.267

⁸⁰Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, I. s.283; E.Denison Ross, *Şeddad Bâni*, İA. XI. s.381

* Bu tarihi 1049 veya 1050 olarak gösterenler de vardır. (Msl.Bak. Ahmet Ateş, *Katran*, İA.VI, s.447)

⁸¹Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.274

⁸²Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.274

Bu zamanda Tebriz hükümdarı olan Ravvadilerden Abu Mansur Vahsudan (1020-1054) ile Tiflis hakimi Abu'l-Fazl Cafer'in Gence'ye gelmeleri ile Katran bunlarla tanışmıştır. Bir müddet sonra Katran görünüşe göre, sağlam bir mevkie sahip olmasına rağmen ve bizzat Leşkeri'nin kendisinin şiirlerini, bazı şiirlerin ezberleyecek kadar beğenmesine rağmen, Gence'den Tebriz'e dönmüştür.⁸³ Katran, Tebriz'e döner dönmez eski hâmlerine kasideler ve şiirler yolamak suretiyle onlar ile iyi münasebetlerini devam ettirmeğe çalışmıştır.⁸⁴

Bu sıralarda Selçuklular İran'ı baştan başa hâkimiyetlerine almışlardı. Hatta 446 (1054) da Tuğrul Bey bizzat Tebriz'e gelmişti.

Abu'l-Hasan Ali b. Musa Leşkeri'den sonra yerine oğlu Nuşirvan hükümdar oldu ise de, 3 ay sonra öldü ve kendisine Ebu'l Usvar ünvanlı Şavur (1021-1049 a kadar Divin; 1049-1067 arasında Gence'de) b. Ebü'l-Feth I. Fadl b. Muhammed b. Şeddâd b. Kurtak halef oldu.⁸⁵

Biz, ona dair bu hanedanın diğer üyeleri hakkındakinden daha fazla bilgiye sahibiz. Sağlam sunnî ve yüksek bir gâza ruhu taşıyan, başlangıçtaki akınlardan beri Selçuklulara yardımcı ve kılavuz olan Ebu'l-Usvar Şavur, Türk geleneğine göre Gence ve Divin'i çifte başkent olarak kullanıyordu.⁸⁶ Emîr Şavur, komşusu Taşır/Loru Grigoryen Bagrathlılarından "Topraksız" lâkaplı I. David'in (989-1048) kız kardeşi ile, sonra da Anı-Bagrathlıları'ndan, ağabeyisi Hovannes -Sembat'a rakip olarak Aşağı-Arpaçayı boyu vea Bagaran hâkimi olan "Kaç" (Koçak/Yiğit) lâkaplı IV. Aşot'un (1021-1039) kızı Kata ile evlenmişti.⁸⁷

Gence'de Şeddâdlı Emiri sarayında birkaç yıl misafir kalan ⁸⁸ ve 1043 yılında Emîr Ebü'l-Usvar Şapûr (Şâvûr) bin (I) El-Fadl (985-1031) ile Rûm Seferine katıldığını söyleyen Gurgan Emirlerinden Keykabûs, 1080 de oğlu Gilânşâh için öğütlenme biçiminde yazdığı Kabus-nâme isimli eserinde, bu

⁸³Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.276

⁸⁴Ahmet Ateş, *Katran*, İA, VI, s.444-449

⁸⁵ Kesrevî, *Şehriyârân Gumnâm*, s.289; E. Denison Ross, *Şeddâd Banî*, XI, s.381

⁸⁶Müneccimbaşı, *Sahâyifü'l-Ahbar*, II, s.507-508; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.180

⁸⁷Müneccimbaşı, II, s.508; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.106

⁸⁸T. Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.290

Gence-Emirinin, çok yüksek irfanlı ve olgun olduğunu şöyle anlatıp, tanıtıyor: "Hindistan tarafına çok savaşa gitmişim, ama Rum gâzasına gitmemişim. İstedim ki, Rum'dan yana savaşa gideyim. Hazırlık yaptım. Kuhistan'dan Rum'a doğru yola çıktım. O zamanlar Rum'un sınırı (1045 te Anı'yı işgal eden Bizanslıların doğu hududu) Gence (ülkesi) idi. Gence'de bir bey vardı; adına Ebul-esvar Şapur b. el-Fazl derlerdi. Bu Gence meliki, Ebulesvar ulu padişahı, akıllı, bahadır, doğru ve iyi konuşan, dinî dürüs, itikadı bütün ve aklını iyi kullanır bir kişiydi. Padişahların töresince cümle erkânı yerli yerince idi. Durduğu yerde hünertli, boş değildi. Ben melikin katına vardım, beni görünce gayet hürmet etti. Ululadı, hoş gördü, ağırladı, benimle görüştü, söze başladı, her konudan kapı açtı. Benden bir şey soruyordu, ben de ona karşılık veriyordum. Şöyle ki benim sözlerimi beğenirdi. Her sözümü, her işimi beğendikçe bana çok bağışlarda bulundu. Bu lutf ile bir süre orada kaldım. Birçok kez gazâyâ girdim ve çıktım. Sonra yine mülküne gitmek için destur diledim. Beni gitmeye komadı, ben de onun bunca iyiliğini gördüğüm için desturunu almadan gitmeyi uygun bulmadım. Bir nice yıl onun katında eğlendim. Beni gayet üstün ve değerli görürdü. Yemekte ve içmekte meclisinde hazırdım. Sözü ve sohbeti her dem benimleydi. Alemin hâlinden, padişahların hikayesinden ve geçmiş tarihlerden sorardı ve ben karşılık olarak bildiklerimi anlatırdım, tâ şu olaya kadar. BİR gün bizim ülkemizin Kuhistan mülkü, Gürgan ve Taberistan tarafı ve her mülkün acayip yanları anıldı. Ebül-esvar bana:

-Sizin elde de acayip (şey) var mıdır ?

-Evet; vardır, dedim.

-Nicedir, açıkla işitelim, dedi

Ben (şunu) anlattım: Gürgan rüstalarında, yani taşra elinde bir köy vardır ve o köyün bir pınarı var, köyden uzakça. Avratlar destiyi su ile başlarında taşırılar yanlarında bir avrat daha uydururlardı. Köye gelirken-o, yanlarına aldıkları destisiz avrat- bunların yanınca yürürdü. Yeşilce bir kurtcağız olur orada. (O avrat) kurtcağızı nerede bulsa alır, yolun kenarına atar, tâ ki ötekiler o kurtcağızı görmeyipte basacak olursa, kurt ayağı altında ezilir ve o anda başındaki su kokar, murdar olur, o suyu dökerler ve destiyi yurlar, taze su

alırlar, yine geri dönerler. Eğer gelirken yine o kurtcağıza basacak olursa, destideki su yine koksa gerek, yine o suyu dökseler gerek, dedim. Vaktâki Melik Ebulesvar benden bu sözü işitti, yüzünü çevirdi. Bir süre benimle konuşmadı, küstü. Ama ben küsüp konuşmamasının sebebinin ne olduğunu bilmezdim. Sonunda bir gün- Ebûlesvar'ın bir veziri vardı, adına Piruzân Deylemî derlerdi. Benim yanıma geldi, ona sordum :

-Ya vezir, Melik benimle niçin konuşmaz ?

Vezir dedi ki,

-Sana gücenmiştir ve "Onun gibi kâmil kişi, benim katımda, niçin oğlancıklar katında söylenecek bir söz söyler, ben oğlancık değilim. Ya da onun gibi bir kişi benim gibi bir kişinin katında niçin yalan söyler" diye üzölmüştür, dedi. Ne zaman ki ben bu sözü işittim, doğruluğunu kanıtlamak için hemen Gürgen'a bir elçi gönderdim. Nâmeyle haber göndermişim. Gürgen'in ulularına: Bana bir mahzar yazın, o mülkün reisi, kadısı, hâtibi ve bütün uluların tanıklığını ve doğrulamasını da ekleyin, "o köy ve o yeşilce kurtcağızlar benim dediğim gibi midir, yoksa değil mi?" diye, tamam dört ayda yazdıkları mazhar bana ulaştı. Aldım o mazharı Ebulesvar katına ilettim ve önüne koydum. Mazharı aldı, okudu, güldü ve -Ben bilirim ki senin gibi adlı bir kişi benim katımda yalan söylemez. Ama bir gerçektir ki onun gerçekliği bunca tanıklarla ve doğrulamalarla dört ayda kanıtlanınsın, onu söylemeye ne hacet. Ya da dört ayda kabul olunan bir gerçeği niçin söylesinler ? " 89

Urfalı Mateos'a göre 489 (11 Mart 1040- 10 Mart 1041) yılında, " Büyük emir Abusuvar Müslüman milletinden 150.000 kişilik bir ordu hazırladı..Büyük bir şiddetle hıristiyanlara karşı yürüdü. O, öldürücü bir öfke ile Ağuvan (Gugark/ Loru veya Daşir Bagrathlıları) memleketinde Topraksız David'in eyaletine girdi ve hıristiyanları büyük endişe ve keder içine düşürdü. Müslüman askerlerinin çokluğundan korkmuş olan Davit, onlara karşı çıkmağa cesaret edemedi. Şerir Abusuvar ise, birçok eyaletle dörtyüz kadar müstahkem mevki ve kale zaptetti. Orada bir yıl kaldı ve memleketin büyük bir kısmını itaat altına aldı."90

⁸⁹İlyas Oğlu Mercimek Ahmed, *Kabusnâme*, I. s.129-132

⁹⁰Urfalı Mateos. *Vekâyi-Nâme*. s.69

Ebû'l-Esvar Şavur'un Tuğrul Bey'e itaatini arz etmesinden sonra 1055 te Anı'ya yaptığı akından ileride bahsedeceğimiz. Fakat şunu belirtmek yerinde olur. "Şeddâdîlerin görkemli hâkimlerinden olan Ebû'l-Esvar Şavur devrinde (1021-1067) devlet daha da kuvvetlendi. Şavur iktisadi, içtimai hayatta ve hususiyle orduda bir sıra faydalı islahatlar yaparak Gürcistanla ve Şirvanşahlarla muharebeleri devam ettirdi. Alan tayfalarının, komşu feodal devletlerin ve hususiyle şöhreti günden güne artmakta olan Selçukluların baskınlarından korunmak için tedbirler aldı. Gence'nin etrafında hendek kazdırıp, hisar çektirdi. Onun görev verdiği Demirci İbrahim 1063 de Gence'nin demir kapılarını düzeltilti. Aynı yıl Şirvan'a birçok saldırılarda bulunarak onlardan 40 bin dinar haraç aldı. Lakin ileride görüleceği gibi siyasi vaziyetin değişmesi ile alakadar olarak hakimiyetinin sonunda Selçukluların vassalietini kabul etmeye mecbur oldu."⁹¹

---

⁹¹Heyet (Bkz. Z.B. Bünyadov, ...), *Azerbaycan Tarihi*, I. s.283

BÖLÜM II

2.1. SELÇUKLU ÇAĞI

Urfalı Mateos'a göre Ermeni takviminin 467 (17 Mart 1018- 16 Mart 1019) yılında doğudan gelen "Türk" adını taşıyan "acaib şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı"⁹² Türkmenler "1018-1021 seneleri arasında küçük bir Müslüman emareti olan Şeddâd-oğulları'nın arazisine girip önce Nahcivan'a ve sonra da Aras'ı geçerek Divin'e muvasalat ve daha sonra bu şehrin kuzeyinde bulunan Nik nahiyesine geldiler. Gürcü generali Liparit maiyetinde 5.000 kişi olduğu halde karşı çıkmaya cesaret edemediğinden bütün bu havza Türkmenlerin istilasına altıda kaldı. 1021 de Türkmenler Anı kırallığı havzasında göründüler ve Divin kuzeyinde Beceni/Beçni kalesini muhasara ettiler. Kalenin kumandanı olan Vasak Bahlavani, oğlu Grigor/Kirkor'u kale muhafaazasında bırakarak toplayabildiği askerlerle mukabeleye hazırlandı. Muharebede Türkmenler geri çekilmeğe mecbur oldularsa da Vasak da telef oldu.⁹³ Türkmenlerin bu faaliyetlerini yürüten Selçuk Bey'in torunu ve Mikail'in oğlu Çağrı Bey, bu suretle bir kaç sene gâza ettikten sonra mühimce ganimetlerle geriye Mâveraünnehr'e kardeşi Tuğrul Bey'in (1037-1063) yanına döndü. Mâveraünnehr'de bulunan Türkmenlerin büyük reisi olan Selçuk Bey oğlu Aslan Bey'in 1025 te Gazneli Sultan Mahmut tarafından tevkifini müteakip buna tâbi olan boy ve oymakların mühim kısmı Horasan'a geçirilmişti. 1028 nde Gazneli Sultan Mahmut bizzat bunları üzerine yürüyüp mağlup edince bunlar birçok maceralar geçirdikten sonra Horasan- Rey yoluyla Azerbaycan'a geldiler. Bizans'ın taarruz ve tehdidine karşı bunların muavenetine muhtaç olan Azerbaycan hükümdarı Vahsudan onları maiyetine aldı. Bunlar Azerbaycan'dan Bizans arazisine geçerek akınlar yapmaya başladılar. Bir kısmı İran'da kalmakla beraber diğer mühim kısmı Azerbaycan'a gelen bu Türkmenler, kendilerinden evvel oraya gelmiş olan soydaşları ile birleşip mezkûr bölgenin muhtelif taraflarında yaylaklar ve kışlaklar kurdular. (427/1036) Bunların bir kısmı güneye ve doğuya dönmekle beraber, diğer kısmı Azerbaycan'da kaldı. Bunlar Aras nehrini geçerek Arran

⁹²Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.48

⁹³M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.36; a.g.y., *Anadolu'nun Fethi*, s.19

ülkesine girip buranın emiri olan Şeddâdlı Fadlun Ve bunun oğlu Abû'l-Şuvar/Esvar ile birleştiler ve Ermenilerle meskun olan ülkelere akınlar yapmağa başladılar ve Arran emiri ile Ermeni prenslerinden David arasındaki muharebede Ermenilerle çarpıştılar.⁹⁴ Bu zamanda "Azerbaycan'ın güneydoğusunda türk unsuru olmak üzere Deylemîlerin komşusu Ağaçerilerin ve belki de Kengerler'in yaşamış olduğunu biliyoruz."

Hazarlar ve Bulgarlarla yakın olan kabilelerden Burçalılar da Ağaçeriler gibi, dillerini arap hâkimiyeti devrinde de muhafaza eden bir zümre olarak kabul edilebilir. Bugün bunlara komşu olan küçük Kazak ülkesi ile Şemkür'de de Selçuklulardan evvel türkçe konuşulmuş olduğunu kuvvetle zannetmekteyiz. Hazarların bir kolu olan Belengerler'in bir kısmı Selçuklular geldiği zaman, Azerbaycan taraflarında bulunmuş olsa gerektir. Berde'a ve Şemkür taraflarında bir de ermenileşmiş bir kısım Ogurlar zikrolunuyorki, bunların Kara-Hazar yahut Macar olması ihtimali ileri sürülmüştür. O halde Selçuklulardan önce türk unsuru olarak, Azerbaycan ve güney Kafkasya'da daha ziyade Hazar unsuru görülmektedir. Bunlar en ziyade Kabala, Borçalı, Kazak, Asaşoğı, Aras kıyıları ve Mugan taraflarında toplu bulunuyorlardı.⁹⁵

1028 de Türkmenler türlü maceralar ile dolu bir sefer ile ve pek çok kayıp vererek Azerbaycan'a, Ermeni ve Bizans beldelerine ve Diyarbakır havalisine kadar yayılmışlardı.⁹⁶ "Bu durumda Selçuklular'ın Revvadî ve Şeddâdî gibi zayıf ailelerin elinde bulunan Azerbaycan ve Erran'da tutunmaları mümkün olabilirdi. Fakat bu takdirde Bizans ve Gürcüler ile savaşacakları da aşikârdı."⁹⁷ Bu etki ile ki, 1038 de Gürcistan Kırallı IV.Bagrat Tiflis'i Müslümanlardan zapt için muhasara ettiği esnada Oğuzların geldiğini işiterek muhasarayı kaldırmağa mecbur olmuştu.⁹⁸ Hatta Urmiye havalisinde bulunan bir kısım Türkmenler yeniden Van Gölü havzasına girerek akınlar yaptıktan sonra geriye döndüler. Diyarbekir, Elcezire ve Musul havalisine akınlarda bulunan ve başarısızlıkla dönen Türkmenlerin bir kısmı 1042-1043 tarihlerinde Aras kenarına gelerek Beçni Kalesi'ne taarruza

⁹⁴M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, 37-38; *Anadolunun Fethi*, 20-21

⁹⁵A.Z.Velidî Togan, *Azerbaycan İA*, II, s.100-101

⁹⁶Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.119

⁹⁷Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s.85

⁹⁸M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.38; *Anadolunun Fethi*, s.21

hazırlandılar. Anı kiralı Gagik kalenin imdadına geldiğinden almağa muvaffak olamadılar. Fakat Ermenilerle meskun olan diğer memleketlere akınlar yaparak pek çok esir ve ganimet topladılar. 1045-1046 senelerinde bu Türkmenlerin mühim bir kısmı Bizans imparatorluğu ordularının Arran ülkesine ve Divin şehrine taarruzu esnasında bu ülkenin hükümdarı Abu'l-Esvar'ın maiyetinde bulunup, Bizans kuvvetleri ile çarpıştıklarını da biliyoruz.

2.1.1. Sultan Tuğrul'un Anadolu Seferi Sırasında Gence Yöresi

1043 senesinde Rey şehrine gelerek karargahını orada tesis eden Tuğrul Bey maiyetinde olan Selçuklu prenslerinin her birini bir tarafın fethine gönderirken amcası Yusuf Yabgu'nun oğulları İbrahim Yinal ile Ertaş'ı Cibâl yani Hemedanve İsfahan vilayetlerinin fethine memur etmişti. Diğer taraftan diğer amcası Aslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resultekin ile Bizans müverrihlerinin Ebu Malik diye kaydettikleri üç kardeşi de Hazar Denizi sahilindeki ülkelerin zaptı için muvazzaf kılmıştı. Aynı zamanda diğer amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile kendi kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi de Azerbaycan kıt'asını itaat altına almak için göndermişti. Emîr ve bazen Melik ünvanlarını alan bu prenslerin yanına büyük divan saltanatca vezir ve bütün bir divan erkânı tafrik edilmişti. Aynı zamanda herbirinin emrine muhtelif Türkmen boy ve ulusları verilmişti. Bu prensler vazifelerinde başarılı oldular. İbrahim Yinal üç-dört sene içinde Dicle sahillerine kadar fütühatını temdit ederken diğer taraftan Geylân ve Tarım kıt'alarını itaat altına alan Kutalmış da Aras nehrini geçerek Arran yani bugünkü Kuzey Azerbaycan ve Ermenistan denilen Güney Kafkasya ülkesine girmiş bulunuyordu. Asıl Azerbaycan'ı işgale memur olan prensler de bu ülkeyi aşarak Rumiye Gölü kenarlarına geldiler. Önceleri buralara gelmiş ve bir çok maceralar geçirmiş olan Türkmen oymakları reisleriyle Tuğrul Bey'in yüksek hakimiyetini tanımakla beraber hareketlerinde tamamen müstakil olduklarından istedikleri şekil ve surette istilâ yarabiliyorlardı. Arran kıtasındaki Ermeni ve Gürcü kırıllarından başka iki müslüman hükümeti mevcuttu. Biri Derbent şehrine ve Hazar sahillerini muhtevi olan Şirvanşahlar hükümeti; diğeri başlıca Nahcivan, Divin, Gence

şehirlerini ihtiva eden Şeddâd-oğulları hükümeti idi.⁹⁹ İşte Bizans imparatorluğu doğu hududlarının yeniden tehlikeye girmesi demek olan Türk akınlarına karşı tedbir olmak üzere Gence'nin de sınırları içinde yer aldığı (Şeddâd oğulları) Türk beğliğini ortadan kaldırmak maksadıyla doğuya gönderdiği ordu Atlı Bey oğlu Abdullah üzerine yönelince Tuğrul Bey, o tarihlerde batıda en ileri Türk ucu olan bu eski Türk beğliğini korumak üzere amcası oğlu Kutalmış komutasında önemli bir kuvveti Van bölgesine sevk etmişti.¹⁰⁰ Bizans'ın kudretli imparatoru Basile II. (976-1025) şark hududlarını emniyete almak ve İslâm ülkelerine doğru genişlemek siyaseti ile küçük Ermeni kırıllık ve prensliklerini kaldırarak mühim bir Ermeni nüfusunu orta Anadolu'ya ve Sivas'a nakletmiş ; Bizans sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzatmıştı. Bu durum Selçuklular ile Bizanslıları komşu yapıyor ve karşılaştırıyordu. İmparator Konstantin (1042-1055) aynı siyasete devamla Oğuz akınlarına karşı harekete geçmiş ve 1045 sonbaharında Gürcü prensi Liparit kumandasında gönderdiği bir ordu Şessasilerden Abu'l-Asvar'ın merkezi Divin şehrine ilerlemişti. Tuğrul Bey bu Bizans taarruzuna karşı, amcası Aslan Yabgu'nun oğlu, Kutalmış kumandasında bir ordu gönderdi ve Selçuklular ile Bizanslılar arasında ilk karşılaşma vuku buldu. Kutalmış Diyarbekir ve Musul taraflarını istila eden ve babasına mensup olan Oğuzları da yanına alarak 1045 güzünde Gürcü, Ermeni ve Rumlardan meydana gelmiş Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı. Gence surları önünde cereyan eden muharebede Bizanslılar çok kayıplara uğradı ki Ermeni kuvvetleri kumandanı Vahram da bunlar arasında idi.¹⁰¹ Bu zafer üzerine Kutalmış Aras nehri boyunca başka bir koldan da Selçuklu beylerinden olan Yabgu'nun oğlu Hasan'da 20.000 kişi ile Pasın ve Erzurum ovalarını istila edip Vaspurakan (Van) bölgesine girdiler. Fakat Hasan Bizanslılar tarafından Büyük Zap suyu üzerinde kurulan bir pusuya düşürüldü ve şehit edildi. Bu seferden sonradır ki, başlangıçta muharebelerde "el-emîrû'-ecel" veya " el-melikü'l celâl" ünvanını kullanan Tuğrul Bey, Halife'nin 438 (1046/47) yılında gönderdiği bir elçi ile Horasan üzerindeki hâkimiyetini tasdik etmesinden sonra ilk defa bu yılda

⁹⁹M.Halil Yinanç, *Anadolunun Fethi*, s.23-24

¹⁰⁰İsmet Parmaksızoğlu, *Tarih Boyunca Kürttürkleri Ve Türkmenler*, s.15-16

¹⁰¹M.Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s.323; Urfalı Meteos, *Vekâyi-Nâme*, s.80; Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi*, s.175; Sadr ed-Din el-Hüseyni, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.12

bastırdığı paralarda " es-Sultan ü'l muazzam, şâhânşâh Tuğrul Bey, Ebû Tâlib" ünvan, lakab, ad ve künyesini kullanmıştır. Öyle anlaşılıyorki, Halife kurulmuş olan Selçuklu Devleti'nin meşruluğunu tasdik ederken, Tuğrul Bey'e bu ünvan ve lâkablari da tevcih etmiştir. ;o da bunları bastırdığı paralarda dercetmiştir¹⁰². Bu olaylar meydana gelirken Azimî'nin yazdığına göre : h.439 (1047/48) da "Kutalmış, içinde Ebû'l-Esvar'ın kardeşi Leşkerî b. Fadlûn'un bulunduğu Cenze (Gence) şehrini birbuçuk yıl kuşattıktan sonra oradan çekildi. Leşkerî, Kutalmış'ın askerlerinin geldiğini işitince öldü ve yerine oğlu, şehre hâkim oldu."¹⁰³ Böylesi bir badireyi yaşayan Gence'de Tuğrul Bey zamanından beri tanınmış, itibarlı ve zengin kimselerden olan Hâcip emîr Kamâc'ın nâibi Abû Nasr ul-Kâşî; Kâşân, Ebher, Zincan şehirlerinde de yaptırdığı gibi medrese ve darüşşifa bina ettirmişti.¹⁰⁴

Büyük Selçuklu beğlerinden biri olan İnanç Yabgu oğlu Hasan'ın yukarıda arz ettiğimiz hezimetini ve ölümü Tuğrul Bey üzerinde çok üzüntü yaratmış ve Dicle boylarında geniş fetihler yapan amcazâdesi (anadan kardeşi) İbrahim Yinal'i Bizans'a karşı Anadolu seferine memur etmişti. Bunun üzerine Türkler, evvelce İslamların elinde bulunan ve İslam dünyası ile ticareti sayesinde zenginleşen Erzen şehri üzerine yürüdüler. Surları mevcut olmayan şehirde çok şiddetli savaşlar oldu ve çıkan yangın ile de harabe haline geldi. Buradan kaçan halk Bizanslılar tarafından tahkim edilen ve Theodosioipolis adını alan Karın (Kalıkale /Erzurum) şehrine sığındılar.

İbrahim Yinal Bizans'ın geride kalan kuvvetlerini bulmak için Erzen'den ilerlediği zaman Gürcü prensi Liparit kumandasında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan meydana gelen Bizans ordusu da yaklaşıyordu. Nihayet birleşik Bizans ordusu Kaputru (Hasankale) önünde bulunan Kastro-komi (= Ügimi) köyünde karargâh kurduğu sırada Türk ordusu da buraya doğru geliyordu. İbrahim Yinal saf kurarak, 18 Eylül 1048 Cumartesi günü, hücumu geçti ve Rumları bozguna uğrattı. Bu esnada Liparit esir edilerek Rey'de bulunan Sultanın yanına götürüldü. Liparit'in esaretinden müteessir olan Bizans imparatoru bir taraftan onu kurtarmak için Sultana elçi gönderirken diğer taraftanda Diyarbekir hükümdarı Nasrüddevle bin Mervan'a müracaatla Sultan

¹⁰²M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s.75; Coşkun Alptekin, **Selçuklu Paraları**, s.447-467

¹⁰³Azimî, **Azimî Tarihi**, s.9

¹⁰⁴İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s.169-170.

nezdinde tavassut etmesini rica etmişti. Sultan elçinin getirdiği fidyeyi necatı (kurtuluş fidyesini) almadan Liparit'i serbest bıraktı.¹⁰⁵

Müverrih Vardan'a göre Kaputru Zaferinin kazanıldığı, Gürcü Liparit'in esir edildiği işte " bu günlerde, Mam isminde bir kadın üç oğlu ile İrandan (Gence'nin güneybatısındaki) Parisos'taki şanlı prens Grigor'un yanına geldi. Oğulları, annelerini rehin olarak prene bıraktılar ve kendileri (Parsos şehrine merbut iki kale olan) Şoktu ve Şamiramabert'i aldılar. Üç kardeş orada Gancağ (Gence) emiri olan Hılazızla dost olarak onu öldürüp Gancağ (Gence)'ı zaptettiler. Üç kardeşlerden en büyüğü Parzuan (Merzban) çok yaşamadı. Yerine ikincisi olan Leşkâri geçti ve Salar'dan Partav (Berde) ile Şamkor (Şemkür) u aldı. Fadlun denilen küçük kardeşi de ava çıktıkları zaman onu öldürerek, kendisi hükümdar oldu. Grigor'un oğlu Filip, kendisini Fadlun'a dost göstererek, onun yanına gitti. Babasının ölümünden sonra onu hapsederek ondan Şavşak ve Şoktu'yu aldı." ¹⁰⁶

Şeddâdlıların Gence ve bütün Arran'a hâkim olmalarını anlatan yukarıdaki bilgiler Müverrih Vardan, Liparit'in Hasankale'de esir edilerek Tuğrul Bey'in yanına götürüldüğü "günlerde" olarak yazmıştır. Aslında bu olayın Şeddâdlıların 951-985 yılları arasındaki dönemleriyle ilgili olması gerekir.¹⁰⁷ Yine Azimî'ye göre h.441 (1049/50) de " Ebu'l-Esvar b.Fadlûn, Gence'yi fethederek orada tutsak bulunan kardeşinin oğlunu çıkarıp kurtardı." Yine aynı yıl yani" 1049 da Tuğrul Bey ile İbrahim Yinal'in arasının bozulması ve aralarındaki muharebeler, 1050 de Tuğrul Bey'in merkezi İran şehirlerinin zaptı ile uğraşması Bizans'a fırsat verdi. Selçukluların bu dahili mücadelesi sırasında yalnız Gence ve Divin hükümdarı Ebu'l-Esver maiyetine toplayabildiği Türkmenlerle Bizans'a tarruza devam ediyordu. İmparator kumandanlarından rahip Nikefor'u bir ordu ile şarka gönderdi. Bu ordu Divin ve Gence kapılarına kadar ilerledi ve Ebû'l-Esvar'ı sulha icbar etti."¹⁰⁸

¹⁰⁵Azimî, *Azimî Tarihi*, s.8; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s.454-455; Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.89-90, M. Halil Yinanç, *Anadolunun Fethi*, s.27

¹⁰⁶Müverrih Vardan, *Türk Fütühat Tarihi*, s.175-176

¹⁰⁷M.F.Kırzoğlu, *Kars Tarihi*, I, s.305 dip not no. 217

¹⁰⁸M.Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s.27; Selçuklular Devri, s.48-49; M.Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s.328

İbnü'l-Esir, Tuğrul Bey'in Azerbaycan'ı istilasını ve Anadolu Gâzası hakkında şöyle yazmaktadır. "Tuğrul Bey, bu sene 446 (1054-1055) da Azerbaycan'a gitti ve Tebriz üzerine yürüdü. Şehrin hâkimi Emîr Ebû Mansur Vehsûzân b. Muhammed er- Ravvâdî, Tuğrul Bey'e itaat arz edip adına hutbe okuttu, onu hoşnut edecek hediyeler gönderdi ve oğlunu da rehin bıraktı. Tuğrul Bey oradan Cenze (Gence) hâkimi Emîr Ebü'l-Esvar üzerine yürüdü. O da aynı şekilde itaat arz edip Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. O yöredeki diğer şehirlerin hâkimleri de Tuğrul Bey'e haber gönderip itaatlerini bildirdiler ve adına hutbe okuttular.

Askerler O'na boyun eğdiler. Tuğrul Bey'de onları yerlerinde bıraktı. Her birinden rehineler alıp Armenia'ya hareket etti ve Malazgirt üzerine yürüdü."¹⁰⁹ Diyarbekir Emîri Mervânî Nasruddevle de, asker ve mal yardımı ile bu sefere katıldı. Tuğrul Bey bu sefer sırasında Malazgirt üzerine yürüyüp oradan da Erzurum'a kadar geldi ve daha sonra kış bastırınca Malazgirt'i zapt edemedi Azerbaycan'a döndü. Kış geçinceye kadar Azerbaycan'da kalacağını ve gazâlarını tamamlamak gayesiyle tekrar Anadolu'ya geleceğini ilan etti. Daha sonra Rey'e hareket etti ve 447 (1055) yılına kadar orada kaldı.¹¹⁰

2.1.2. Gence Emiri Abu'l Esvar Şavur'un Anı'ya Akını (1055)

"Tuğrul Bey'e itaatini arz etmiş olan Ganca (Gence) ve Divin Hükümdarı Abû'l-Esver bunu takip eden yıl (1055/56) içinde Anı'ya bir sefer yaparak şehrin kapıları önünde birçok mülteciyi öldürdü. Bu suretle 1047 yılında akdetmiş olduğu anlaşmayı ihlâl ettiği için, imparator (IX.) Konstantin Monomakhos,doğunun bütün savaş kuvvetlerini hadim Nikephoros kumandasında onun üzerine yolladı. Nikephoros Demirküprü ve Gence'ye kadar ilerleyerek onu anlaşmayı yenilemeye ve Ganzak (Gence) Phatlum (II.Fadlûn)'un oğlu olan yeğeni Artasyras'ı (Ardeşir) kendisine rehine olarak vermeye zorladı."¹¹¹ Aynı olayı bir tanık olarak anlatan Arisdakes'in verdiği haberlerden 1055 yılında Bizans Anı Themasının doğu komşusu Şeddâdlı

¹⁰⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't Tarih*, IX, s.454

¹¹⁰İbn el-Esir, IX, s.454-455; Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.100

¹¹¹E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.180

Ebû'l-Esvar Şavur'un, metbûu Sultan Tuğrul Bey'den aldığı izin ile, Anı şehri kuzey surları önüne kadar, başka bir kolun da, Taron'a akın ettiğini öğreniyoruz. Arisdakes şöyle yazar: "504 (8 Mart 1055- 7 Mart 1056) yılımızda Sultan tarafından Tevin (Divin) ile Kançağ (Gence) Emîri ve Armenya kiralı Aşot'un güveyisi olan Apusuvar (Ebû'l-Esvar) bir İranlılar ordusu ile ülkeyi tahribe gönderdi." ¹¹²

Aynı 504 (1055) ermeni yılı vak'alarına bağlanarak Gürcistan Kronikinde yazılan ise şöyledir : "Türkler, Gence şehrini almağa çalıştılar. İmparator mühim bir kuvvet gönderdi ve Kiral (IV.) Bagrat da ordusunun başında olarak birlikte Türkler'e karşı yürüdüler. Gence kapılarına varıp bu şehri kurtardılar. Türkler çekildi ve Bizanslılar da geri döndü." ¹¹³

Sultan Tuğrul Bey dahili gaileler ile meşgul olduğundan Anadolu fütühâtını bizzat idare edemiyordu.1056 da Elcezire'nin istirdadı ve Mısır halifesini tanıyan Arap emirlerinin tedibi ile, 1057 de Khuzistan'da itaat altına alınması ile, 1058 de Irak-ı Acem,Cibal ve Azerbaycan kıt'alarını idaresi altına almış ve Mısır halifesinin namına hutbe okutarak kendi sultanlığını ilan etmiş olan İbrahim Yinal'ın ve onunla birleşmiş olan diğer Selçuklu şehzadeleri ile,1059 ve 1060 senelerinde İran ve Irak'taki diğer karışıklıkların düzeltilmesi ile uğraşmış ve 1061 senesinde ise evvelce İbrahim Yinal ile birleşmiş Türkmenleri,onun öldürülmesinden sonra kendi etrafında toplamağa muvaffak olan Kutalmış'ın Irak'ı Acem ve Azerbaycan ve Arran kıt'alarında sultanlık ilan etmesi Tuğrul Bey'i harici düşmanlar ile uğraşmaktan ve Anadolu'yu açmaktan menetmişti. Bilhassa Kutalmış'ın gailesi senelerce sürmüştür,hattta Kutalmış'la muhasara,muharebe ve mücadele Tuğrul Bey'in ölümüne kadar devam etti. Ancak 1062 de Curcan'daki bir gileyi yatıştırdıktan sonra Azerbaycan'a gelen ve oranın yerli hükümdarlarını ve Arran ümerasından Halil-oğlu'nu yerli yerinde bırakarak hepsine emaret hil'atleri ve menşurları dağıtan ve daha sonra Nahcivan, Hoy ve Rumiyye şehirlerine uğrayan Tuğrul Bey 1063 de öldüğü zaman Kutalmış ona karşı hâla faaliyet gösteriyordu.

İran,İrak ve Kafkasya'da bu kabil karışıklıklar devam ederken Anadolu hududunda bulunan ve Yakufî'nin nezareti altında faaliyete geçen Türkmen

¹¹²Arisdakes Lasdiverd, *Ermeniye Bibeyne Al-Bizintiğin Al-Atrak Al-Selaçıka*, s.47,96

¹¹³M.Brossset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.323

beyleri Bizans ülkesine taarruz ediyorlardı.İbrahim Yinal'in maiyetinde olarak Sultana karşı isyan etmiş olan Türkmenlerin bir kısmı da bu mücahidler ile birleşerek onların mintikalarını artırdılar.1098 de Kars şehrini muhasara ederek,kalesi müstesna olmak üzere, bu beldeyi aldılar.Sonra Anı şehrini muhasara ettilerse de alamadılar; bundan sonra Pasinler bölgesine girdiler. Diğer bir kısım akıncılar da Muş ve Malazgirt bölgelerine akınlar yaptılar.Bundan biraz sonra Arran ve Azerbaycan'dan gelen kesif Türkmen kuvvetleri Pasinler'den geçerek Erzurum bölgesindeki kasaba ve nihayet daha ileri yürüyüşlerine Erzican, Kemah, Malatya'ya kadar devam ettiler.

1059'da da Anadolu'ya akınlar devam ediyorken Bizans imparatoru Kostantin Dukas bu taarruzların önüne geçmeye çalıştı.Asya'da bulunan askeri kıt'alar ile Türkleri mağlub edeceğini söyleyen Pankaras adlı bir ermeni sergerdesini bu vazifeye memur etti.(1061)Bu kumandan kış mevsiminin yaklaşması dolayısıyla Anadolu'dan toplamış oldukları esirleri ve ganimetleri yanlarına alarak Azerbaycan ve Arran'daki kışlaklarına dönmekte olan Türklerin arkasına düştü ve onların artçılarına taarruz etti.Bunun üzerine imparator Türklerin kış münasebeti ile tahliye ettikleri Doğu Anadolu'daki şehirlerin Malatya başta olmak üzere sur ve kalelerini yeniden tamire başlattı.1062 de Azerbaycan'a ve ondan sonra Arran'a bizzat gelip oranın yerli küçük hükümetlerini ve emaretlerini-ki evvelce İbrahim Yinal'e ve ondan sonra da Kutalmış'a tâbi olmuşlardı- tekrar kendine itaate mecbur eden Tuğrul Bey Irak'a döndü.¹¹⁴ Böylece Tuğrul Bey'in memleketi günden güne genişlemiş, kuvvetlenmiştir. O, Harzem, Taberistan, Geylân, Mazenderan, Pars, Kirman, Azerbaycan çevrelerini ele geçirmiş ve Erran'ı fethetmişti.¹¹⁵

İşte Tuğrul Bey'in saltanatı esnasında Türkmenlerin Anadolu'ya yapmış oldukları Azerbaycan, Arran bağlantılı gâzaların muhtasar bir takvimi bundan ibarettir.

¹¹⁴M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.53-56

¹¹⁵Aksaraylı Kerime üd-Din Mahmud, *Müsâmerat al-Ahyâr*, "Selçuklu Devletleri Tarihi" adıyla, s.109

2.1.3. Gence'nin Sultan Alp-Arslan Tarafından Şeddâdîlere Verilmesi

Sultan Tuğrul Bey, hilafet merkezini şii Buveyhlilerden kurtarma ve Selçuklu Beylerinin isyanları gibi daha mühim olan işlerle uğraştığından, bir daha Anadolu seferine çıkamamıştı. Fakat onun emir ve müsaadesiyle Türkmen beyleri 1055-1062 yıllarında: Diyarbekir Mervanlı Emirliği'ne komşu Bizans topraklarına, Malatya, Sivas, Şebinkarahisar, Kemah, Erzurum bölgelerine akınlarda bulundular. Şubat 1063 de Halifenin kızıyla Bağdat'a evlenen Tuğrul Bey, Mart ayında başkenti Rey'e geldikten sonra altı ay süren hastalıktan kurtulamayıp, 25 yıllık saltanatını müteakkip, yetmiş yaşında iken 4 Eylül 1063 de rahmete kavuşmuştu. Bu sırada Selçuklu beyleri arasında başlayan savaşı Merv meliki olan Çağrı Bey oğlu Mehmet Alp Arslan (1063-1072) kazanarak, 1064 yılının ilk günlerinde Kutalmış'ı da yenip, bertaraf edince başkent Rey'e gelerek taht'a çıkmıştı. Para kestirip, cülusunu da Halife El- Kaa'im bi'Emrillah'a (1031-1075) tasdik ettirdikten sonra merhum babası Çağrı Bey'in 1018-1021 yıllarında Van Gölü çevresi ve Anı vilayeti doğusuna yaptığı akınlarda, buraların yüzbinlerce at yıkları, milyonlarca koyun sürüleriyle yerleşecek yurt arayan Türkmen/Oğuzlar için en elverişli "yurt" olacağını, bir vasiyet olarak öğrendiğinden, ilk işi " Rûm (Anadolu) Seferi" ne çıkması oldu. Sultan Alp Arslan'ın bu ilk Batı-Seferi'ni en iyi anlatan eser Selçuklu Seferini yazan resmî bir kaynaktan alınan "Akhbârü'd- Devleti's-Selçukiyye" dir.

"Sultânü'l-Azam Adûdü'd- Devle Ebû-Şücâ Alparslan" hazırlığını görerek, 456 Rebî'ülevvelinin ilk günlerinde (22-28 Şubat 1064) "Rûm Diyârı" na doğru gitti. (Diyala ve Küçük Zap suları başlarında, geçit yerindeki) Hulvan'da yolkesiciliğinden şikâyet edilen Kürtler'in bir tâifesini uslandırdıktan sonra, o çevrenin Emâretini Emîr Bekarşan'a veren Sultân, askerlerinin gidip toplandığı "Merend Şehri"ne vardı. Bu sırada, "Rumlar'ın yolunda, Emîr Tuğtekin demekle meşhur bir Emîr" in "etrafında, Türkmenler'den bir cemâ'at toplanmıştı. Rum (Bizans) lar, bunlardan çok zarar görmüşler ve (onların) yaptıkları muharebelerde, hezimetlere uğramışlardı. Bu Emîr, Sultan'ın hizmetine girdi; ve askerlerin, bu memleketlerin sarp yollarından geçmelerine delâlet ve rehberlik etti. Sultan'a, Rûm ülkelerinden,

Gürcü ülkelerini : Küfür, isyân (Tiflis ve Gence İslâm Emîrlikleri üzerine sefer etmek gibi) azgınlık istilâ etmiş olduğunu, haber verdi. Bunun üzerine Sultan, (merkezi Kutayıs olan İber-Apkaz Bagratlıları hükümdarı, IV.Bagrat idaresindeki) Gürcü Memleketleri'ne karşı yola çıktı. Yerine karargâhtaki oğlu Sultan Celâlüddevle Melikşah'ı bıraktı"¹¹⁶

"Merend'den sonra, kervan yolu ile Hoy'a gelen Sultan Alparslan'a Azerbaycan ve Arran'ın tâbi'Emîrleri de, Tuğrul Bey zamanındaki esaslara göre, askerleriyle katıldılar. Bu esaslar : Selçuklu sultanı adına Hutbe okutmak, para kestirmek; yıllık vergi ödemek ve sadâkatlerinin te'minatı olarak, Selçuklu Devleti nezdinde rehine bulundurmak ve sefer sırasında yardımcı kuvvet vermek şartlarını gerektiriyordu. Buna karşılık, bu mahallî hükümdarlar, yerlerinde kalıp, hâkimiyetlerini sürdürüyorlardı.¹¹⁷

Nahcivan önüne gelen Sultan, yaptırdığı teknelerle Aras'tan ordusunu geçirdi.Nahcivan'da, ordusunun bir kısmını, veli'ahd tayin edeceği 14 yaşlarındaki büyük oğlu Melikşah'ın yanında bırakarak, Başvezir Nizâmül-mülk ile birlikte, Nahcivan'a komşu Bizans topraklarını fethetmesini,istedi.Kendisi de ana ordu ile, "Curz (= Gürcü) ve Abkhaz " ülkelerine doğru yola çıktı.¹¹⁸ Nizâmü'l-Mülk yanında olduğu halde Melikşâh, elindeki ordu kolu ile, Nahçivan'ın batı komşusu Sürmelü-Çukuru'na, Ağrıdağları kuzeyine girdiler. Burada Sürmelü ve Meryem-nişin kalelerini fethetti. Alp Arslan ise Melikşah'ı ve vezirini Nahçivan'da bıraktıktan sonra Gürcistan'a girdi. Kangarnı, Kartlı ve Javakhet (Tiflis- Çoruh arası) bölgelerini sür'atle istila ile bir çok şehir ve kaleleri fethetti.Ahalkalek üzerine yürürken Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk de kendisine yetişti. Sultan, veli'ahd yapmak istediği Melikşah'ın fetihleri müjdesine çok sevindi.Kalenin önünde 1064 Haziran'ında (Recep 456) ordugâh kuran Alp Arslan şiddetli hücumlar ile kaleyi aldı. Lori (Taşir) kralı David oğlu Giorgi'ye haber göndererek,onu huzuruna getirtti ;kızını ve yıllık vergi vermek sureti ile,onu tâbiyetine aldı. Abhaz kralı Bagrat hiç görünmeden Kafkas Dağları'na kaçtı.

¹¹⁶Sadr ed-Din el-Hüseyni, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.24

¹¹⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.49; Mehmet A.Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, s 148

¹¹⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.50; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.154.

Alp Arslan Ahalkelek fethinden sonra Bagrat (Pakrat) kırıllarının merkezi Anı üzerine yürüdü ; 16 Ağustos 1064 te Anadolu'nun bu müstahkem kapısını açtı.Anı şehri bir müddet sonra Şeddâdî emiri Abu'l Asvar'ın oğlu Manuçahr'ın idaresine verildi. Alp Arslan Kars'ta hüküm süren Ermeni prensi Abbas Şehinşah'ın oğlu Gagik'e adam gönderip huzuruna çağırtdı.Ermeni prensi Türk elçisini siyyah elbiseler ile kabul ederek "Tuğrul Bey'in ölümünden beri matem " tuttuğunu beyan ederek Sultan'a yaranmak istedi ve Sultan'ı Kars'a davet etti.Ordusu ile Kars'a varan ve merasim ile karşılanan Alp Arslan, Gagik'in ziyafetini, hediyelerini ve tabiiyetini kabul etti. Fakat Gagik bir müddet sonra memleketini imparator Konstantin Dukas'a terkederek mukabilinde Zamantı havalisini (Pınar-başı) aldı.Sultan bu büyük sefer ve fetihten sonra 100.000 kişilik ordusu,50.000 esir ve pek çok ganimet ile Rey'e döndü.

Balkanlar'da Şamanî Peçenekler ile savaş halinde bulunan Doğu Roma imparatorluğu bu fetihler karşısında hiç bir mukabelede bulunamadı. Alp Arslan, Anı'nın fethinden sonra, 1065 başlarında, Hemedan ve İsfahan'a hareket etti. ¹¹⁹ Böylece, 1064 yılındaki "ilk Batı-Seferi" ni bitiren Sultan Alp Arslan,bu yılki ilk fetihlerinde ele geçirdiği bölgeleri, Selçuklular'a tâbi ve " Rum/Anadolu Gazâları" nda, Türkmen akıncılarına ve bu yıl kendisine, bölge askerleriyle kılavuzluk edip, yardımcı olan İslâm Emîrleri'ne bağışladı. Türkmen Koruyucuları da, kalelere yerleştirildi. Bu sefer sonunda aşağıdaki belirtilen yerler şu şekilde taksim edildi.: a-Melikşâh ordusuna öncülükle yardımcı olduğu anlaşılan Nahçivan Emîri II.Ebû-Dulef'e, "Surmari" bölgesini b- Şırak ve merkezi Anı'yı, Gence -Divin Emîri Şeddâdlı Ebû'l-Esvar Şavur'a bağışladı ; o da çok yaşlandığından, haremî IV.Aşot'un kızı Kata Khatun'dan doğma oğlu, Manuçahr'a buraları temlik ettirdi. c- " Ermen ve Rûm Vilâyeti " nden (Revan-ovası ve Nik gibi) bazısını da, Divin Emîri Şavur'a verdi.¹²⁰

Selçuklu kaynağı, Anı fethinden sonrasını şöyle anlatıyor. : "Sultan, bu memlekette bir mescid inşâ ettirdikten; ve bir Emîr'in (Şeddâdlı Manuçahr'ın) idaresi altında mürettep bir ordu vücuda getirdikten (Anı'da yerleştirdikten) sonra kendisi, İsfahan'a oradan da Kirman'a gitti."¹²¹Demek ki Anı şehri büyük

¹¹⁹İbn'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.51-52; Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.121-122,127; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.155

¹²⁰M.Halil Yinanç, *Anadolunun Fethi*, s.58-59

¹²¹Sadr ed-Din el-Hüseyni, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*. s.28

Sultan Alp Arslan'ın inayetiyle Şeddâdlılara verilmiştir. Şimdiye kadar Gence ve Divin'e hâkim olan Şeddâdlılar bundan sonra hâkimiyet sınırlarını bu surette Anı'ya kadar genişletmişlerdir. Burada çağdaş hiçbir kaynaktan anılmayan ve eserini 1269 da bitirmiş bulunan ermeni kronikçi VARDAN'ın ifadesiyle Anı'nın Gence Emîri Fadlun'a verilmesini de arz edelim. " 1049 (düzelt. 1084) tarihinde Gançak (Gence) Emîri olan Fadlû(n) Grigor Magistiros'un (Gence'de bulunan) oğlu Vasak Pahlav'ı (Arşaklı Vasak'ı) Arran'ın bütün kuvvetleriyle, (Karabağ merkezi Şuşa bölgesindeki) Balk'ın hasım kaleleri üzerine gönderdi. Bunlar ancak hilekârlıkla içeri girmeğe muaffak olabildilerve aslen Ermeni olan Kırâl Senekerinm'i öldürdüler¹²² 1092 de biten arapça (Tarikhu Bâb ve'l-Ebvab ve Şirvan ve Arran'dan naklen Münecimbaşı şunları bildiriyor: "Sultân Alparslan, Ermen ve Rûm Vilayeti'ne gazâ eyleyüp, eyâdi-i Kefere'den istihlas ettiği memâlik'in kurb ü ittisâli olmağla, 457 (1064) senesinde Divin Emîri (Şeddâdlı) Ebû'l - Şavur'a inayet ve ihsan eyledi "(ve Gürcü şehrini Akalkalak'ı fetihten sonra, dönüp) "Anı'yı Rumlar'dan aldı ve Ebû'l- Usvar oğlu Manuçahr'a verdi." ¹²³ Gürcü Kronikinde de, Cavakhet'te kuşatılarak alınan Akhalkalak'tan sonra "Türkler Romalılar'dan aldıkları Anı'yı, Abulasvar'ın oğlu Manuçahr'a verdi" deniyor.¹²⁴ Ebû'l-Esvar Şâvûr'un büyük oğlu Manuçahr (1064-1118) Anı'da Emîr iken öteki oğlu II.Fadl/Fadlûn (1067-1068) da kendisine halef olarak Gence Emîri olmuştu.Ortanca oğlu Ebû'l Nasr İskender (1067-1105) ise Divin-Şeddâdlıların'nın ilk emîri idi.¹²⁵

2.1.4. Alp Arslan'ın İkinci Kafkasya Seferi ve Gence

Oğuzlar daha 1045(h.437) senesinde Kafkasya'ya girmişlerdi. Payitahtı Yezidiye şehrini surlar ile çeviren Şirvan-Şah, 1066 (h.458) yılında gelen Türkmenleri mal vererek geri dönmeye razı etmişti. 1066 yılı Kânun I.(459 Muharrem) de Kara-tekin, Şirvân-Şâh'ın amcası Mamlân ile birlikte Şirvan'a ikinci defa girdi ve Bakû ile Sabarran arasını istilâ ve Yezidiye şehrini muhâsara etti. Şirvan-şah meşhur hacib Selçuklu beyi Sav-tekin'e gizlice haber

¹²²Müverrih Vardan, *Türk Fütühat Tarihi*, s.179

¹²³Müneccimbaşı, *Sahâyifü'l-Ahbar*, II, s.508

¹²⁴M.Brosset, *Historie dela Géorgie*, I, s.328

¹²⁵Tebrizi Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.294

gönderdi.Onun hareketi üzerine Kara-tekin oradan uzaklaşarak Kür nehrini yaptıkları köprüden geçtiler.Oğuzların güneyden Kafkasya'ya girdikleri bu sıralarda idi ki, kuzeyden Derbend'i (Bâb ul-abvâb/ Demir-kapı) aşan gayr-i müslüm Türkler, Komuk, Alan, Sarir ve Hazar bakiyeleri Şeki ve Erran/Arran ovalarına iniyordu.Şeddâdilerden Gence Emîri Abû'l-Esvar payıtahtına kadar ilerleyen bu akınlara karşı çıkamadı.¹²⁶Çünkü, Müslüman Şeddâdoğulları devleti hükümdarı Ebu'l-Esvar'ın payıtahtı Gence'ye dönerek, kışın yaklaşması üzerine kıtalarını yerlerine göndermişti. Bunu fırsat bilen yukarıda adını zikrettiğimiz gruplar Şeki (Kakhetia) ve Hazar ülkesine girdiler. Kafirlerle, yeni Abhaz kralı Bagrat ile birleşerek, Şeddâd-oğulları ülkesi olan Erran'ı istila ettiler. Bir engelle karşılaşmadan her tarafı yağma ve katliama uğrattılar; Gence kapısına kadar ilerlediler ; köylerde kimi buldularsa öldürdüler. Gence'de bulunan Ebü'l-Esvar ve ümerası buradan dışarı çıkmağa cesaret edemiyorlardı.İstilacılar yine Müslüman beldesi olan (ve Gence'ye çok yakın mesafedeki) Berda'a'ya kadar ilerlediler ; çevresini yağmaladılar ; kapısında üç gün ikamet ettiler.Büyük ganimetler aldılar. ¹²⁷ Bu karışık durumdan faydalanan Abhaz (Gürcü) kralı Bagrat da Şirvân-Şâh'a karşı harekete geçmiş ve 1067 Nisanında (459 Cemaziyelâhir) Şeki'yi istila edip Kakhetiya (Şekki) kralı Gagik'in oğlu Ahsartan' (Apsartan)'a vermişti. Bütün bunların yanında 'Fadlûn Vak'ası'ndan da bahsetmek yerinde olur. Selçuklu Kaynağı Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiye'de anılan olay şöyledir : “ Fadlûn Gence ve civarının valisi idi. Vezir Nizâmü'l-Mülk memleketlerine gitti.. Fadlûn kendisini karşıladı ve özengisini öptü ve kendisiyle beraber gelip Sultanın huzuruna geldi . Sultan kendisine Fars Vilâyetini verdi, burada bir kale vardı ki Tanrı tarafından taştan yapılmıştır ; Hiç bir bâni tarafından yapılmamıştır ve şimdiye kadar hiç kimse bu kaleye tasarruf etmemiştir.Vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından ülkesinden uzaklaştırılıp Fars valiliğine tayin edilen Fadlûn, bu kalede tahassun etmişti.(sığınmıştı) Şeytan bu herifin burnuna üflemiş damarlarını harekete geçirmişti. Vezir Nizamü'l-Mülk bu kalenin eteğine gelerek harp ateşini parlattı, düşman askerleri tarafından Nizamü'l-Mülk'ün askerleri üzerine demirleri delüp geçen oklar yağdırdılar. Nizamü'l-Mülk'ün askerleri de buna karşılık olarak taşlar ve oklar attılar; harp kızıştığı

¹²⁶Osman Turan. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.163

¹²⁷M.Altay Köymen. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, III, s.20

vakitte dayanamadıklarından kaledekiler aman istemeğe başladılar. Herkes buna hayret etti ; bunun sebebi hikmetini araştırdılar . Neticede kalede bulunan kuyuların suları çekildiğinden susuzluktan bunların aman istemeğe icbar ettiği anlaşıldı. Fadlün kalenin ortasında muhkem yapılmış bir kasra iltica ile orada tahassun etti. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Emîr Hazarhesb'i çağırarak ona: -süvarilerin ve piyadelerin ile Fadlün'ün doğduğu yere git; onun akrabalarını ve haremını yakala, hepsini darmadağın et, dedi. Fadlün'ün Nizâmü'l-Mülk'ün bu tedbirini haber aldı ; Doğduğu yere gitmesine mani aradı bir hail (engel) olmak için askerleriyle beraber kaleden indi, Nizâmü'l-Mülk'un askerlerinin pişdarları Hezaresb'i karşıladılar . Bunun üzerine atından inerek piyade oldu ; orada otların arasında gizlendi. Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün askerlerinden biri onu yakaladı, saçlarından tutup sürüklüye sürüklüye esir olarak Nizâmü'l-Mülk'ün yanına getirdi Nizamü'l-Mülk adı geçenin hapsedilmesini emretti. Bu sırada Sultanû'l âzam Alp Arslan Kirman'da idi. Bu gece rüyasında Nizâmü'l-Mülk'ün kaleyi fetihettiğini ahalisini kaleden indirdiğini, Fadlün'u esir eylediğini gördü. Uykudan uyandığı vakitte rüyasını rüya tabir edenlere söyledi ;onlar bunun iyi bir rüya olduğunu hakikat aleminde olduğu gibi zuhurunun da başka türlü olmadığını söylediler .Aradan az bir zaman geçtikten sonra Nizamü'l-Mülk'ün müjdecisi ve arkasından yanında Fadlün esir olarak bulunduğu halde Sultanın yanına geldi . Sultan Fadlün'u af etti.”¹²⁸

Aynı olayı İbnü'l-Esir'de hemen hemen aynı şekilde fakat. h.464(1071/1072) yılı olayları arasında şöyle anlatıyor :

“Sultan Alp Arslan Veziri Nizâmü'l-Mülk'ü bir orduyla Fars'a gönderdi . Burada o yöredeki, kale ve hisarların en müstahkemi olan bir kale vardı. Sahibi Fazlün (Fadlün) de buradaydı ve Sultan'a itaat etmiyordu. Nizâmü'l-Mülk kale önlerine konaklayıp muhasaraya başladı.Ve Fadlün'u Sultan'a itaat etmeğe çağırdı, fakat kalenin yüksekliği sebebiyle maksadına nail

¹²⁸Sadr ed-Din el-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.29-31 (O.Turan,bu olayı 1067 de göstererek Sultan Alp Arslan "Şiraz taraflarına sefer yaptı, Şiraz meliki nankörlük ederek mensup olduğu savaşçı ve asi Şabânkâre kabilelerine dayanıp ayaklanan Fazlû üzerine Nizâmü'l-Mülk ve Çavlı gönderildi ve bu asi emîr mağlup edilerek öldürüldü. Bazı kaynak ve tetkikler onu Gence Emîri Fazlün ile karıştırmışlardır" diyerek bu kaynaklar içerisinde İbn el-Esir, Sibt İbn el-Cevzi ve Sadr ed-Din el-Hüseynî'yi de belirtir (Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.156)

olamadı . Bu sırada orada çok kalmadan kaledekiler kaleyi teslim edeceklerini bildirerek amân istediler. Bu davranış halka çok garip geldi.

Onların teslim olmalarının sebebi :

Kalede bulunan kuyuların hepsinin sularının bir gecede çekilmesi idi. Susuzluk onları teslim olmağa zorladı. Onlar amân isteyince Nizamü'l-Mülk amân verdi ve kaleyi teslim aldı. Fazlûn kalenin kulesine sığındı. Burası kalenin en yüksek yeriydi, burada yüksek bir bina vardı Fazlûn oraya kapandı; bunun üzerine Nizamü'l-Mülk bir askeri birliği Fazlûn'un aile efradı ve akrabalarının bulunduğu yere gönderip onları kendine yollamalarını ve mallarını yağmalamalarını istedi. Fazlûn bu haberi duyunca bulunduğu yerden yanındaki askerlerle birlikte gizlice ayrıldı ve aile efradını müdafaa etmek üzere gitti. Nizamü'l-Mülk'ün öncüleri karşısına çıkınca Fazlun çok korktu. Yanındaki askerler dağıldılar. Kendi de yerdeki otlar arasına saklandı. Askerlerden biri üzerine hücum edip esir aldı. Nizamü'l-Mülk de onu alıp sultan'ın yanına götürdü. Sultan da ona amân verip serbest bıraktı.”¹²⁹ Bu olay 1072 yılından daha önce olsa gerekir.

Yukarıda saydığımız karışıklıklar olduğu sırada Sultan Alp Arslan Manğ-kışlak, Kirman, Fars ülkelerine sefer edip savaşarak buraların valilerini itaat ettirdikten ve iç işlerini yoluna koyduktan sonra “İkinci Rûm Seferi” ne çıktı. Bizans'ın teşvikiyle IV. Bagrat tâbi olmaktan çıkmış h.460 (11 Kasım 1067-31 Ekim 1068) yılında Berda'a üzerine bir akın yapmıştı. Bu sebeple Sultan Alp Arslan “ Abhaz memleketleri üzerine bir sefer yapmayı kararlaştırdı.”¹³⁰ Nizâmü'l-Mülk¹³¹ ve meşhur Kafkasya fâtihi Sav-tekîn de beraberinde idi.

Gerçekten de Sultan, Gürcü vak'anüvistlerinin inanılmaz bir şekilde mübalağa ile yazdıkları büyük bir ordu ile (Horasan'dan hareketle) Aras ırmağını geçerek Şeki bölgesine girmişti. Emîr Sav-tekîn Türk ordusunun öncü kıt'alarına kumanda ediyordu. Bu bölge ormanlık olup öteden beri haydutların sığınak yeri idi. Sultan bu ormanların yakılmasına neftçileri memur ettiğinden

¹²⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.76-77

¹³⁰Sadr ed-Din el-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.30

¹³¹Nizâmü'l-Mülk: Tus'da doğmuş, birçok kimselerden hadis dinlemiş Merv, Nişabur, Rey, İsfahan, Bağdad, bütün Horasan ülkesinde, Arran yani Cenze (Gence) ve Berda'a da, Beylekan'da ve başka memleketlerde söyleyip, nakletmiştir. (İbnü'l Adim, “Bugyetü't-taleb fi Tarihi Halep, s.39)

bunlara ateş verildi.Yanan ormanların içinde haydutların karargâhı olan iki kale zapt olundu.Sultan bundan Kakheti ülkesine girdi.Buranın hükümdarı olan Akhsatan (Ahsitan) adı ile yâd edilen zat mukavemet edemeyeceğini anlayarak itaat ve tabiiyetini bildirdikten başka İslâm dinini kabul etti.Bu yüzden Alp Arslan ona pek çok iltifat ve ikramda bulunduktan başka evvelce hâkim olduğu memleketi yeniden ona verdi ve ayrıca da Gürcü Kırالی Bagrat'a ait olup da yeniden açılmış bulunan bölgeleri de ona bağışladı.Sultan bundan üç hafta sonra maiyetinde merkezi Loru/Lori olan Ermeni Kiyork ile diğer bazı Müslüman hükümdarlar olduğu halde 1067 yılının Birinci Kânun'unda Karthlı ülkesine girdi ve burada 6 hafta kalarak her tarafı yağma ettirdi ve ahalisini esarete sürükletti.Türk akıncıları Sper/İspir'e kadar ilerlediler. Sultan 1068 senesi başında "nihayet Tiflis'e geldi" ve "Sultan bu beldeyi de feth ile orada bir camii inşâ ettirdi."Bu soğuk mevsimde Gürcistan'ın ve Abkhazya'nın bu tarafına akıncılar gönderdi.Bunlardan canlarını kurtarmak için dağlara çekilenlerin çoğu soğuktan telef oldular.Bir müddet Tiflis'te kalan ve Gürcü kırالی Bagrat'ın elçilerini kabul edip istiman şartlarını öğrenen Sultan, kışın şiddetine bakmayarak Sumkheti kıt'asına girip Kars önüne geldi ve evvelce Kutalmış tarafından yağma edilmiş ve daha sonra oranın kırالی Gagik tarafından Bizans'a tekedilmiş olan bu şehri kat'i surette aldı.¹³²Bu sırada Gürcistan kırالی memleketini kuzeyine kaçmış ve geçilmesi çok müşkil olan yüksek dağlar arasına saklanmıştı.Kış mevsiminin şiddeti azaldıktan sonra, Sultan yeniden istila hareketine başladı:bir taraftan Gürcistan'ın içerilerine ve diğer taraftan Abkhazya'ya kuvvetler gönderdi. Sultan bundan sonra geriye dönerek tekrar Karthlı/Kartlı (Tiflis vilayeti) bölgesine girdi ve ikinci defa Tiflis'e uğradı.Ve o civarda bulunan pek müstahkem kalelerden Rusthav/Rustov hisarını şiddetli bir muharebeden sonra aldı ve bu kaleyi evvelce Anı şehrine tayin etmiş olduğunu gördüğümüz Menuçehr'in kardeşi bulunan ve halen Gence emiri olan Fâdlun'a verdi.¹³³

"Sonra Bakratis (Bakrat) Sultan'a elçi göndererek lutf ve merhamet istirhamında bulundu.Sultan da onun bu emelini yerine getirdi ; fakat daha

¹³²Sadr ed-Din el-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.30-32; M.Brosset, *Historic de la Géorgie*, s.331-334; V.Minorsky, *History of Sharvan and Darband*, s.66 vd.; *Tarih al-Bab*. (Nşr: V.Minorsky), s.12-14.

¹³³M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, 331-334; Tebrizî Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, 294; M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.63

sonra Bagrat bu yaptığından pişman olarak yine şeytana uydu, isyan teşebbüsünde bulundu.Karlar erimeğe başladığı zaman Bagrat tekrar aman talebinde bulunduysa da Sultan kabul etmedi, cezasını verdi. Bagrat bir ordu topladıysa da, onlar da kışın şiddetinden helâk oldular.Başlarına türlü türlü belalar geldi. Sonra Sultan Nemrud bin Kenan'ın sakin olduğu ve oradan göklere çıkmak istediği memleketi harap ederek onun civarında bir memleket ve mescid bina etti. Sultan Gürcistan da beş ay kaldı. Sultan'a (Karahanlı) Türk hakanının vefatını bildirdiler.Bunun üzerine Sultan Gence'ye sonra da Berda'a'ya gitti. Gemisiz ve kapdansız geçerek, yurduna hareket etti.(1068)¹³⁴ Gürcistan'a ikinci seferini yapan Sultan Alp Arslan 1068 de İran'a dönüşğünden sonra Gürcü kralı Bagrat sığınmış olduğu dağlardan inerek tekrar Katrthli ülkesine gelmiş ve kiralığın yaz karargâhı olan Didogori'de oturmağa başlamıştı.Gence Emîri Fadlûn 33.000 kişi toplayarak kiralalla harp etmek üzere Tiflis'e geldi ve Karthili bölgesini yağmaladı.Emîrin bu hareketini duyan kiral maiyeti erkânının büyüklerinden Eristavw Yoane b.Liparit, Niyaya ve Murvan adlı generallerini diğer anzavurlarla birlikte mühim bir kuvvetle karşıya gönderdi.Bunlar Mukhar bölgesinde Çilkhan dağı civarında Fadlûn'un askerlerini perişan ettiler.Bu sırada Fadlûn aznavurlardan biri tarafından 1068 Temmuz'unda yakalanarak Kakheti kralı Agsarthan'ın yanına gönderildi.O da bu kıymetli esiri Gürcü kralına hediye etti.Gürcü kralı bu muzafferiyetten istifade ederek Sultan Alp Arslan'ın ikinci seferinde fethetmiş olduğu Rustav, Farakhis, Agrani, Grigołçmidani ve Kavazni kalelerini - ki, Sultan bunları Gence Emîri Fadlûn'a hediye etmişti- emîrden geri almak ve aynı zamanda fıdye-i necat olarak 40.000 altın ahzeylemek ve Fadlûn'un kardeşi Manuçehr'in oğlu ile Gence eşrafından üç kişiyi rehine almak ve aynı zamanda Tiflis emîrliği işlerine müdahale etmemek mukabilinde onu serbest bırakmıştır.Fakat Fadlûn'un esareti uzun sürdüğü için Gürcü kaynağının rivayetine göre Sultan büyük ümeradan Sarang-Alkhas (doğrusu : Serheng ül-Khâs= Divân çavuşu Emîr Temur el-Hâcib) adlı elçisini 1069 Nisan'ında kiral Bagrat'a göndererek Fadlûn'u kurtarmış ve o da Gence'ye dönmüştür.Halbuki bu devrin büyük şairi Katran, Fadlûn'un Emîr Savtekin tarafından kurtarıldığını ve bu kurtarmanın sulh ile değil,Gürcüleri mağlub etmek sayesinde olduğunu

¹³⁴Sadr ed-Din el-Hüseyni, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*. s.32; M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.63-64

bir kasidesinde zikretmiştir. Kırıl Bagrat yukarıda isimleri zikredilen bu kuvvetlerden başka Gag Kalesi'ni de almıştı.Esaretten kurtulan Fadlûn bozgunluğunun acısını çıkarmak için Gürcü kırılının Abkhazya'da bulunmasını fırsat bilip yeniden bu kırala harp açtı ve Kavazni Kalesi'ni aldıktan sonra Agarani hisarını muhasara ile zaptetti.Bunu duyan kırıl geri dönerek bu ikinci kaleyi aldıysa da birincisini alamadı. Sultanın ümerası tarafından mühim kuvvetlerle takviye edilen Fadlûn ile yalnız başına boy ölçüşemeyeceğini anlayan kırıl kendine tâbi olan kuzey Kafkas kırallarından Ossetler hükümdarı Durgul'dan yardım istedi ve bu hükümdar rivayete göre 40.000 muharip ile onun imdadına koştu.Gürcü kırılı, Bizans imparatoru tarafından Küropolat ünvanı tevcih edilmiş olan oğlu Giorgi'yi başkumandanlığa tâyin ederek Gence havalisine gönderdi ve Fadlûn ile harbe memur etti.Gürcülerle Fadlûn arasında cereyan eden muharebeler hakkında fazla malûmata sahip değiliz.Yalnız Gürcü kaynakları Gence havalisinin yağma edildiğinden ve bir çok esir ve ganimet alındığından bahsetmişlerdir. Gürcü kaynağı bundan sonra Sultan Alp Arslan ile kral Bagrad arasında çeşitli elçilerin gelip gittiğinden ve kralın sultana hediyeler gönderdiğinde ve Bizans İmparatoru tarafından Savastos ünvanı tevcih edilmiş olan kralın hayatının son senelerinde bu İmparatorluktan ilgisini keserek sultana bağlandığından bahseder. ¹³⁵

1068-1069 yılında Kür boyunda fethedilen yerlerin Gence Şeddâdlılarına bağlandığı yukarıdaki haberlerden anlaşılıyor.

Alp Arslan, Arran'a geldiği zaman (Kasım 1067) Ebû'l-Esvâr ölmüş yerine oğlu Fazl /Fadûn yeni geçmiş bulunuyordu.

Sıbt - İbnû'l-Cevzi Alp Arslan'ın Gence'ye gelişinden şöyle bahseder : “460 Rebiyyül-evvel (Ocak 1068) yılında Sultan'ın Gence'ye geldiği ve Nizâmü'l-Mülk'ün de Fadlûn Ebû'l-Esvâr üzerine yürüyerek onu Gence'den çıkardığı haberi ulaştı.Fadlûn bir yolunu bularak Sultan'a yaklaştı.Sultan'da kendisine hil'at giydirdi.Fadlûn'da Sultan'a 1000 deve, 50 at, 500 altın ve gümüş işlemeli giysi ile ağaçları altın, meyveleri yakut ve cevher olan 100 bin miskal değerinde bostan (maketi) verdi.

¹³⁵M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s.333-336, O.Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.164-165

Alp Arslan ülkesine gidecekti ; fakat çok kar yağınca Gence'ye geri dönmek zorunda kaldı. Bu arada Tiflis emîri İbn Cafer'de çok sayıda hediyeler sunarak Sultan'ın hizmetine girdiğini bildirdi. Bunun üzerine Sultan Tiflis'te iken Fadlûnun verdiği hediyeleri Abû Cafer'e verdi. Sultan önce Abkhaz Meliki Bakrat'ın yeğenini (kız kardeşinin kızını) almış ve onunla Hemedan'da evlenmişti. Sultan yanında bulundurduğu bu hanımı boşayarak Fadlûn'la evlendirdi ve bu hanımı ona gönderdi.¹³⁶

Bu kadar kıymetli ve orijinal hediyelerin takdim edildiği pek nadirdir. Bu hediyelerden Sultan'ın pek memnun kaldığı anlaşılıyor. Bu sebeple Fadlûn vasal hükümdar olarak devletinin başında kaldı. Ayrıca Tiflis emîri İbn Cafer'de Gence'ye gelerek para ve attan mürekkep hediyeler takdim ettiği halde, Tiflis onun elinden alınarak Fadlûn/Fazlûn'a teslim edildi. Fazlûn böylece takdim ettiği kıymetli hediyelerin mükâfatını gördü. Üstelik mülkünden mahrum kalan İbn Cafer, Sultan'ın kapısında alıkondu.

Öyle görünüyorki, Alp Arslan daha fazla siyasi mülahazalarla evlenmeler yapmış, bunlardan Hıristiyan olan karısını boşayarak Hıristiyan devletler ortasında kendisinin vasal'ı bir hükümdar olan Fadlûn ile, yine siyasi mülahazalarla, evlendirmiştir.¹³⁷

Yeri gelmişken Sultan Alp Arslan'ın böylesine ilgi gösterdiği Fadlûn ile ilgili olarak şunları da eklememiz gerekir.

Farsça şiirler yazan Genceli şair Katran (1153 ?-1189 ?) ‘Divan’ında 459 (1067)'den sonra tahta çıkmış olan Gence Emîri Fadlûn b. Abu'l-Usvar/Asvar/Esvâr (II.Fadlûn) için yazılmış birçok kasideler vardır. Katran onu methetmek için, Gence'ye gitmiş ve o da şairi, diğer cömert memdûhlarından ziyade, ihsanına gark eylemiştir. Hatta o devrin önemli bir şairi olan Camî, garip bir olay olarak, Fadlûn'un Katran'a ihsanlarını, sonra Katran'ın bu kadar ihsana tahammül edemeyerek, bir gün ansızın ondan kaçtığını anlatır.¹³⁸ Gerçekten de Katran yazdığı bir şiirde ‘Fadlûn'un bahşişlerini, onun kendisine verdiği hastalığa’ benzetir.¹³⁹ Katran, zamanı bir dereceye kadar tesbit edilebilen bir kasidesinde de, Fadlûn'un Sultan Melikişah (1072-1092)

¹³⁶Sibt İbn el-Cevzi, *Mir'âtüz-Zeman Fi Tarihi'l-âyan*, s.136

¹³⁷M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.124-125

¹³⁸Ahmet Ateş, *Katran*, İA, VI, s.449; Tebriz-i Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.298-299

¹³⁹Tebrizî Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.270

tarafından yakalatılıp, Esterâbad'a götürülmesinden sonra 1088 yılında oradan dönmesi anlatılır.Yine Katran'ın Divan'ında Fadlûn'un ikinci defa yakalanmasını müteakıp,Gence'de Selçuklular adına idareyi eline almış olan İmâd -al Davla Sav-Tekin'i medheden iki kaside vardır.Görülüyorki Katran bu sıralarda Gence'de bulunmaktadır.¹⁴⁰

Katran Gence Emîri II.Fadlûn için bir farsça beytinde : “Şeddâdoğulları çırağı, Bahratun-oğlunun mumu, üstün bilgisiyle (Hi) Bokrat ve Eflatun'un adına eksiklik getirmiştir.” Başka bir beytinde de :”Bakratun-oğullarının iftiharını taşıyan sensin ; dünyada (Hi) Bokrat (gibi ulu bilgin) ancak hizmeti, Bakratun'un önünde gürür.” diyerek onun bilgi ve irfana, san'at'a çok değer verdiğini belirtir.Başka bir beytinde de :” Gence'den yeneceğim diye çıktı,fakat mağlûb oldu.” diyerek hayıflanır ve “Fadlûn misli olmayan bir emîrdir,” der.¹⁴¹

Yukarıda saydığımız vasıflara sahip olan Fadlûn yıllık bir haraç ödemeyi tekeffül ederek ülkesine geri dönmüştü. Ancak biraz güçlenince de Sultan'a isyan etti.Bunun üzerine Sultan ona karşı Emîr Bozan'ı gönderdi. Emîr Bozan onunla savaşarak esir aldı.¹⁴² Daha sonra “ derlerki Esterâbad'a gönderildikten sonra Serheng Savtekin (Gürcü kaynaklarında Sarang Alhaz) Fadlûn'un yerine geçti.”¹⁴³

2.1.5. Melikşah Devrinde Gence Yöresi

Sultan Alp Arslan, son ve “Üçüncü Rûm Seferi”sırasında, Bizanslıların; Makedonya Slavları, Bulgarlar, Fırnkalar gibi Avrupa ve Rumeli ahalisinden başka,Tuna boylarına yeni gelmiş olan Şaman ve kısmen hıristiyan olmuş, Peçenek ve Uz (Türk) gibi iyi binici Türklerden aldığı hafif atlarla 200 bini aşan koca bir ordu ile Selçuklu merkezine değin varabileceğine güvenerek ilerleyen imparator IV.Romen Diyogen'i (1067-1071) 26 Ağustos 1071 Cuma günü Malazgirt Meydan Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratıp tutsak aldı. Milli tarihimiz için çok kutlu ve büyük bir dönüm noktası olan Malazgirt Zaferi ile, Orta Anadolu'ya değin olan yerlerin kapıları Selçuklular'a açıldı.Alp

¹⁴⁰Ahmet Ateş, *Katran*. İA, VI, s.449

¹⁴¹Tebriзі Kesrevi, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.270

¹⁴²İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, s.237

¹⁴³Tebriзі Kesrevi, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.300

Arslan Anadolu'nun fethinin tamamlanması için her bir bölgeyi, açıp hükümet kurmak üzere, büyük bir Türk beğine verip bölüştürdü. Kendisi de Horasan'a dönüp, 40 yaşında bulunduğu sırada 1072 Aralık 15'te öldü. Son nefesinde vasiyeti üzerine büyük oğlu (18 yaşlarındaki) Melikşah (1072-1092) Selçuklu Padişahı oldu

Alp Arslan'ın ölümünden sonra, Selçukluların içeride ve doğudaki işlerle uğraşmaları batıya ordu gönderemeyişleri, Bizanslıları yeniden faaliyete geçirdi. 1072 yılı Kasımında Şamşul'de yanındaki göller çevresinde bulunan Apkazlar ve Gürcistan kralı IV. Bagarat, 45 yıllık hükümetten sonra anası Maryam ve hanımı Borena yanında bulunduğu sırada öldü. Yerine Bizans'tan himaye görüp "Küropolat" ünvanını almış bulunan oğlu Giorgi II. (1072-1088) kral oldu. Kızılırmak boyunda Türkler ile savaşan Bizanslılar, bir yandan da Giorgi II.'ye ünvan ve paralar vererek atalarının eski topraklarını Müslümanlardan geri almaya teşvik ediyorlardı. O da ajanları ile Kür boylarına haber salarak, halkı metbuları Gence Emiri Fâdlun'un hükümeti aleyhine ayaklandırdı. Kıral Bagrat'ın yerine geçen Gürcü kralı II. Giorgi'nin saltanatı zamanında onun bir muhafız kıt'ası tarafından korunmakta olan Tiflis yakınındaki Gag kalesi halkı isyan etmiş ve bu isyan yeni kıraldan yüzçevirerek Müslümanlar hizmetine girmiş olan Orbelli Libarit oğlu Yoane Bey bastırılmış ve bu kale onun tarafından teslim alınmıştır.Yoane burasını Emîr Fadlun'a satmıştır. Bundan biraz sonra bu Yoane ile oğlu Laporit büyük Sultan Melikşah'ın yanına giderek bir müddet onun yanında kaldılar.Bundan sonra büyük Sultan bizzat Gürcistan'a giderek maiyetinde Yoane de bulunduğu halde Şamşolde (Şamşvilde)'yi muhasara ve zaptetti. Ondan sonra Karthili bölgesine girerek pek çok esir ve ganimet topladı; dönüşünde Gence'ye gelip burasını aldı ve bir rivayete göre Serhang Savtekin'e (1076 başında /468 Cemaziyevvel) verdi ve buranın emiri Fâdlun'ü hükümetinden mahrum etti. Bir müddet sonra Serhang Savtekin gerek kendinin ve gerekse emaretine iade edilen Gence Emiri Fâdlun ile Divin ve Tomanis/Dmanis emirlerinin de kuvvetlerini yanına almış olduğu halde Apkazlar ve Gürcistan'dan büyük bir ordu toplayan kral Giorgi II.'nin üzerine yürüdü. Kral Giorgi bütün kuvvetlerini toplayarak karşıya çıktı ve Tiflis'le Tomanis arasında Farçakhis/Fartzkhisi kalesi civarındaki mevkiide bunlarla muharebeye tutuştu.

Gürcü rivayetine nazaran Savtekin ve Şeddâdlı Emîr Fâdlun emrindeki bir orduyu bozdu. Kırıl bu zaferin sonunda Cavakhet, Ardahan, Şavşet bölgeleriyle Kılarcet (Ardahan-Artvin) çevresini ele geçirdi. Kırıl bundan sonra Türkler eline geçmiş olan Kars şehri ile mülhakatını, Vanand, Karnifor ve Asyan kalelerini almış ve buralara yaşayan Türkleri çıkarmıştır.¹⁴⁴

Alp Arslan önünden Suriye'ye kaçan Yavgulu Türkmenleri, Kınık boyundan Atsız-beğ'in idaresinde h.463 (1070)'den itibaren, Kûdüs'ü Mısırlılardan fethederek orada bir Türkmen beyliği kurma faaliyetinde idiler. Bu Türkmen kitlelerinin bir kısmı henüz Azerbeycan'da bulunuyordu. Bu münasebetle Melik-Şah 1075 (468) yılında bu tarafa hareket etmiş ve Erran ve Abhaz memleketlerine vardığı zaman Bizans elçisi de ağır hediyeler ile Sultan'a gelmişti. Bu Bizans İmparatorunun, 1074 Haziranında (466 Şevval), Halifenin Sultan nezdinde yapmasını istediği sulh teşebbüsünün müsbet karşılanması, Süleyman Şah'ın Anadolu'da giriştiği fetihleri ve Antalya, Konya'dan sonra nihayet 1075 de İznik'te yerleşmesiyle neticelenen ilerlemesi ile ilgili idi.¹⁴⁵

Yavguluların Anadolu'ya çekilmiş olmaları Melik-Şah'ın Kafkasya işleriyle uğraşmaya imkan bulduğunu gösteriyor. Ki yukarıda belirttiğimiz gibi Melik-Şah Gürcistan'ı, Khartlı bölgesini istila ettikten sonra, 1076 başında (468 Cemaziyelevvel) Erran ve Şirvan eyaletlerini büyük kumandan (Sarhang) Sav-Tekin'e ikta etmiş ve buralarda Sultan'dan sonra onun adı da hutbelerde okunmuştur. Bu suretle “Türkler Erran beldelerinin bütün ovalarında, bütün dağ, nahiye ve kalelerinde yerleştiler”.¹⁴⁶

Gerçekten de bundan sonra Gence “bir Türkmen şehri” tesmiye edildiği ve bunların girdiği ordunun “şayılmaz bir kalabalık” olduğu kaydedilmektedir.¹⁴⁷ Savtekin ise Arran'daki Türk kuvvetlerini toplayarak Gürcülerle yeniden muharebelere tutuşmuştur.. Yine Gürcü kaynağına nazaran Savtekin muvaffak olamamış ve bu vaziyet bizzat büyük sultan Melikşah'ın müdahalesine sebebiyet vermiştir. Senesi kat'i şekilde tesbit

¹⁴⁴M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s.343-345

¹⁴⁵Sadr ed-Din el Hüseyinî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.43; Anonim, *Selçukname*, s.16

¹⁴⁶Müneccimbaşı, II, s.508; M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.343, 345; *Tarih al-Bab*, (Nşr: V.Minorsky), 16-17.

¹⁴⁷A.Z.Velidî Togan, *Azerbaycan*, IA, II, s.101

edilemeyen bir tarihte (1078 veya 1079 yılları) büyük Sultan bizzat Aras'ı geçerek Gürcistan'a girmiş ve Şamşvilde'yi muhasara ve zaptederek buranın kumandanı olan Liparit'in oğlu Yoane'yi esir etmiş ve daha sonrada Samketh bölgesini yağmalayarak geriye dönmüş ve Savtekin'e mühimce bir kuvvet bırakmıştır. O sene içinde Savtekin bu ordu ile Şamsvilde ovasına girmiştir. Gürcü kralı Giorgi II. kuvvetlerini toplayarak onu karşılamağa çıkmıştır. Gürcü kaynakları rivayetine göre Farçakhis'te ikinci defa şiddetli bir muharebe vukua gelmiş ve Savtekin gece bozguna uğramış ve çekilmiştir. Bu muzafferiyetten sonra kiral, Tao (Oltu) ve badehu Bana (Oltu kuzeyinde Penek)'ya gitmiştir. Kiralın burada bulunduğu esnada Bizans İmparatorluğunun Şark hududu kumandanı ünvanını taşıyan Grigor b. Bakuryan Beğ kiralın yanına gelmiş ve ona arz-ı hizmet etmiştir. Vaktiyle Ani şehrini Sultan Alp Arslan'a karşı mudafaa etmiş olan bu general Oltisni=Olti, Karnoukalak = Kalıkale (Erzurum) şehrileri ile evvelce Gürcüler tarafından zaptedildiğini gördüğümüz Kars beldesini eline geçirmiş ve Bizans İmparatoru namına bu söylediğimiz bölgelerde bir düklük tesis eylemişti. Gürcü kralının bu havaliye gelmesi üzerine bu general Kars mustahkem mevkiini krala tekrar vermek mecburiyetinde kaldı ve kiral da bu şehri Şavşet aznavur (Tarkan)'larına vererek müdafalarını onlara tevdi etti. Böylece Giorgi II'nin kendisine yardımcı olmasını sağladı.¹⁴⁸

Babası Alp Arslan'ın emeklerinin boşa gideceğini ve Bizans Bagratlı (Apkaz-Gürcistan) ittifakıyla Kür ve Çoruk boylarında, Kars bölgesinde Hıristiyanların yeniden hakim olmaya başladığını görerek üzülen Sultan Melikşah, 1080 yılında Büyük Selçuklu başbuğlarından Emîr Ahmed'i mühim bir ordu ile Arran'a gönderdi. "Burada Gence, Divin ve Ani'deki her üç Şeddâdlı kuvvetlerini de emrine aldığı anlaşılan Emîr Ahmed"¹⁴⁹ şimdiki Poshov - Şavşet kazalarını birbirinden ayıran Arsiyan Dağı'nın doğu eteğinde ve yukarı Poskov'un o zamanki merkezi olan Kuvel (şimdiki K'ol köyü yerinde) kalesi yanında Ardahan-Artvin Bagratlılarından "Apkazlar ve Kartli /Gürcistan kralı" Giorgi II'nin ordusunu müthiş bir mağlubiyete uğrattı. 1080 Kuvel/Kol Zaferi üzerine Selçuklular, 40 yıl düzelemeyecek şekilde

¹⁴⁸M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.345-346; M.H.Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.III; a.g.y. *Erzurum*, İA, IV, s.349

¹⁴⁹M.F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.356

Bagrathlıların belini kırdı. Kür ve Çoruk boylarını kat'i olarak fethettiler. Emîr Ahmed, Poskov'dan Kars'a gelip burasını da son Bizans-Gürcü koruyuculardan kurtardı. Bundan sonra Bizans İmparatorluğu namına hakimiyet icra eden Grigor Bakuryan Beğ'in elindeki Erzurum ve Oltu (Oltu) bölgelerini birer birer işgal edip merkezi Erzurum olarak kurulan Salduklular Emîrliği topraklarına kattı. Çünkü Alp Arslan 1071 Malazgirt Zaferini kazanmada yararlığı görülen Türkmen Beğleri arasında, Salduklu sülalesinin kurucusu Ebû'l-Kasım Beğ'e Kars'tan, Bayburt batısına, Bingöller'den Bulgar/Barkal dağlarına değin uzayan yerleri vermişti. Zaten Erzurum Salduklu emretinin başlangıcının bu 1080 tarihinden itibaren tesise başlamış olduğu kabul edilir.¹⁵⁰ Emîr Ahmed, Yukarı Kür boylarını, Kars, Erzurum, Oltu bölgelerini 1080 de son olarak fethettikten sonra, bütün Çoruk boyunu da açtı ve aynı 1080 yılında yanındaki büyük ordusu ile tekrar Gürcistan'a girmiş fütühata başlamıştır. Gürcülere düşman olan diğer hristiyanlar bu emir ile işbirliği yapıyorlardı. Gürcü kralı Giorgi II., ikinci defa Emîr Ahmed'e karşı mukavemete teşebbüs etti ise de fena halde bozguna uğrayarak Acara'ya çekildi ve orada da takip edildiği için Abkhazya'ya kadar kaçmağa mecbur oldu. Selçuklular Kütayis bölgelerini de fetettiler. Böylece Faşa/Riyon Boylarını dahi elegeçiren Selçuklu Başbuğu Emîr Ahmed, tarafından kralın hazinesi, silahları ve sofrasına ait bütün kıymetli eşya ile gerek kralın ve gerekse onun didebullarının bütün otağları ve eşyaları iğtinam edildi. Emîr Savtekin'in başarısızlıklarının intikamını almış olan ve Gürcistan'dan büyük ganimetler toplayarak geriye dönen Emîr Ahmed ve maiyetindeki diğer beyler Arran (Gence-Karabağ)'a dönerlerken el ve uluslarıyla Türkistan'dan göçüp gelerek yerleşecek yerler arayan Ebû-Yakup ve İsa-Böri adlı boy ve oymak beğlerine, yeni açılan Kür, Çoruk ve Faşa ırmakları boylarına yerleşmelerini ve buraları korumaya bakmalarını tavsiye etti. Bunun üzerine bu iki büyük emir 1080 senesinin sonlarına doğru Gürcistan'a girdiler ve maiyetlerindeki boyları ve oymakları her tarafa yaydılar. Ahıska, Şavşet, Ardanuç, Acara ve Kütayis bölgelerine yerleşip, buraları Kara- deniz'e varıncaya kadar sahiplenip korudular.¹⁵¹ Ki buralar 1124 yılına kadar 44 sene Selçukluların idaresinde kalacaktır.

¹⁵⁰M.H.Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.III

¹⁵¹M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.340-342; M.H.Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.II2

Türkler kış gelip de şiddetli kar yağmaya başlayınca kadar Gürcistan'da kaldılar; ve kışın Mugan'da bulunan kışlaklara çekildiler. Ertesi sene, yani 1081'de tekrar Gürcistan'a girerek fütûhata ve ganimet almağa devam ettiler

Çoruh menbaalarına kadar işgal eden Türklerin bu tarihte sahilden aşağı inerek Trabzon şehrine kadar bütün sahil mıntıkasını da ellerine geçirdikleri anlaşılmaktadır.¹⁵²

Türkler'in bu taarruzlarına karşı duramayacağını gören ve ümitsiz bir vaziyete düşen kiral Giorgi II., devam etmekte olan istila ve akınlara bir nihayet verebilmek için büyük Sultan Melikşah'ın yanına gidip dehalet etmekten başka bir çare bulamadığından İsfahan'a gitmek ve büyük Sultan'ın dergahında kulluğunu arz etmek mecburiyetinde kaldı. İmparatorluğunun azameti nisbetinde şahsan büyük ve âlicenap olan Sultan Melikşah kiralın ricalarını kabul etti. Haraç vermek, kendine tâbi olmak ve aynı zamanda seferlerde yanında bulunmak şartı ile onun ülkesini himaye edeceğini vaad etti. Ve istilanın durdurulması zımında Arran ümerasına fermanlar gönderdi. Sultan bundan başka Kakheth ve Hereth bölgelerinde ayrıca kiralı ihsan etti. Ve ondan sonra ona bir Türk müfrezesi terfik ederek memleketine geri gönderdi. Fakat kiral Giorgi Türk Emirlerinden o kadar yılmıştı ki, kendisine hediye edilen bölgeleri almayı düşünmek şöyle dursun, kendi elinde bulunan Suceth ve Kouketh bölgelerini kendisini getirmiş olan Türk müfrezesine teslim etmek suretiyle büyük Sultan'ın kendisine karşı olan teveccühünü artırmağa çalıştı. Kiral bundan sonra Likh dağlarını aşarak Abkhazya'ya gitti ve oradaki karargahında oturarak büyük sultanın tabîî sıfatı ile, Türk emirleriyle hoş geçinmeğe mecbur oldu. Böylece Gürcü Bagratlı Kırallığı da balkanlık Abaza/Apkaz vilayetine atılarak, 1124'te Kıpçak/Kumanlar'dan kurulan 40 bin kişilik bir ordu ile taaruza geçip Tiflis ve Anı'yı zaptedinceğe değin Gürcistan'dan ayrılıp uzak kaldılar. Kakheth kiralı olan Aqsathan kendi ülkesinin Gürcü kiralına bağışlandığını duyunca telaşa düşmüş ve Sultan Melikşah'ın yanına gidip babası Sultan Alp Arslan zamanında kabul etmiş olduğu İslâm dininde sabit olduğunu anlatmış ve bu sayede kırallığını kurtarmıştır. Büyük Sultan Melikşah bütün Arran (Gence-Karabağ) ülkesine,

¹⁵²M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, II/2: İ.Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.108

Azarbaycan'a ilaveten amcası Yakutî'nin oğlu Kutb al-Din İsmail'i umumî vali, yani Türk kiralı tâyin etmişti¹⁵³.

Sultan Tuğrul Bey zamanında Besasirî fitnesini ortadan kaldırmakta büyük rol oynamış olan, Sultan Alp Arslan'ın Arran'a ve Kafkasya'ya vûku bulan yürüyüşlerinde öncülük yaparak bu kıt'anın açılmasında mühim işler gören ve daha sonra Malazgird Muharebesi'ne iştirak eyleyen, Sultan Melikşah zamanında da onun amcası Kavurd ile olan mücadelesinde bu büyük sultanın maiyetinde bulunarak rakibinin bozulmasının amillerinden biri bulunan ve yine bu hükümdarın zamanında, yukarıda anlattığımız vechile, Arran emâretinde bulunarak Gürcüler'e karşı devamlı mücadele ve muharebeler yapmış olan Hâcip İmâd al-dâvla Nasir-al Din Abû Mensur Savtekin 1084 senesi eylül'ünde vefat etmişti.

Melikşah 1078 de kardeşi Tutuş'u Suriye'ye (Şam'a) ve emîr Porsuk'u da Anadolu'ya göndererek Kutalmış oğulları ve Atsız tarafından kurulan Türkmen Kınık devletlerini itaate almak istemiştir. Melikşah Azerbaycan'da “ Gence ve Berda'a da ikâmet eden Tutuş'u”¹⁵⁴ kendisine ikta ettiği Suriye'ye gönderirken Anadolu gâzalarında şöhret kazanan Türkmen beylerine (Afşin, Saltuk Dilmaçoğlu Mehmed vs) de ona iltihak etmelerini emretmiştir. 471(1078-79) Muharrem ay'ında Tutuş, Halep kalesinden çıkıp dönerken Filistin'den sonra Şam'ı fetheden Atsız'a yardıma gitmişti. Bilâhare Atsız'ı boğarak öldüren Tutuş, Şam'a yerleşti ve Suriye Selçuklu idaresi başladı.¹⁵⁵ “O zaman Gence beldesi henüz Şeddâd oğullarının elinden alınmadığı için Beylekan şehri Arran valiliğinin merkezi bulunmakta idi. Bu bölgede meydana getirilen bu valilik bütün Arran'da ve Kafkasya'da bulunan diğer İslâm ve hıristiyan hükümetlerini kontrol ediyor ve o da bu hükümetlerin tâbi olduğu Azerbaycan ve Arran kıt'alarının genel valisi, diğer bir tabirle kiralı olan Selçuklu şehzadesinin, yâni Melik Kutb al-Davlâ İsmail b. Yakutî'nin emri altında bulunuyordu.”¹⁵⁶ Şair Katran'ın methettiği Kafkas'ya umumî vâlisi olan Savtekin, h. 478 (1085-1086) yılında bir takım hayır işleri ve ziyaretler yaptıktan sonra Bağdad'a varmış ; halife tarafından ağırlanmış, ihsanlara nail

¹⁵³M. Broset, I 346-349; M. Halil Yinanç *Selçuklular Devri*, s. 113

¹⁵⁴Şibt İbn el-Cevzi, *Mir'at üz Zeman Fi Tarihi'l-Ayân*, s. 197 (471 yılı olayları)

¹⁵⁵Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 203

¹⁵⁶M. Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s. 119-120

olmuş ve İsfahan'a gidince orada ölmüştür. Ölümünde 2 milyon dinar nakdî, 15 bin elbiseyi, 30 bin koyunu, 5 bin at ve bin deveyi miras bırakmıştır.¹⁵⁷ Onun ölümü ile 3 yıl önce Şeddâdîler inkiraz bulmuş ve Esterâbâd'a gönderilmiş olan (II.) Fadlûn (1067-1088) tekrar Gence'yi ele geçirmişti. Bildiğimiz gibi “ Sultan Melikşah Erran/Arran ve çevresini Fazlûn b.Ebû'l-Esvar er-Revvâdî'den almış ve Hadım Serhenk Savtekin'e teslim etmişti. Fazlûn'a da Esterâbâd'ı ikta etmişti. Ancak Fazlûn yıllık muayyen bir haraç ödemeyi tekeffül ederek ülkesine (Gence'ye) geri döndü, biraz güçlenince de Sultan'a isyân etti. Bunun üzerine Sultan Melikşah 1087 de Emîr Bozan'ı üzerine sevk etti. Emîr Bozan onunla muharebe edip esir aldı. Sonrada ülkesini aralarında Antakya emîri Yağsıyan'ın da bulunduğu bir gruba ikta etti. Yağsıyan h.491/1097-98 de vefat edince oğlu Mehmed babasının bu ülkedeki iktiasına döndü. Zatan Fazlûn'da 484 (1091) de Bağdad'da Dicle kenarındaki bir mescidde son derece sıkıntı ve yokluk içinde ölmüştü.¹⁵⁸ Böylece Arran'da (Gence-Karabağ'da) Şeddâdlı sülâlesinin kökü kesilmiş oldu. Arran, bir Selçuklu vilayeti haline getirildi. Fakat, Anı'deki, Şeddâdlı Menuçehr ve oğullarının hükümeti 130 yıl daha yaşadı.¹⁵⁹

Uzak bozkırlardaki yurtlarından bir daha dönmek üzere gelerek, Selçuklu hizmetine giren ve bu devletin şuûrlu sevk ve idaresi altında Bizans sınırına yığılan, cengâverlik hisleri İslâmiyetin gâza ve cihâd anlayışı ile iyice gelişmiş Türkmen kitlelerinin, üstelik yayla iklimi ve bol otlaklarıyla kendi yaşayışlarına son derece elverişli hayat şartlarındaki Anadolu'ya sahip olmak istemeleri kadar tabii bir şey oalamazdı. Tuğrul Bey zamanından beri Azerbaycan ve Arran (Gence-Karabağ)'ın Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü ve Abhaz hükümdarlarının mağlub edilmesi ve Gence, Anı, Kars gibi mühim strateji merkezlerinin ele geçirilmesi ile orta ve kuzey Anadolu'ya doğru akınlar icrası hayli kolaylaşmış oluyordu. Yine bu yıllarda Gümüş-tigin, Afşin, Ahmed-Şah, Sâlar-ı Horasan gibi bey ve kumandanların idaresindeki Türkmen boyları Selçuklular'a tâbiyeti kabul etmiş Arap hükümetlerinin sıraladığı güney sınırlarından Anadolu içlerine akmakladı.¹⁶⁰

¹⁵⁷Sıbt İbn el-Cevzi, *Mir'at üz Zeman Fi Tarihi'l-Ayan*, s.228-229

¹⁵⁸İmâd üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 79: M.H.Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.119

¹⁵⁹Tebrizi Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s.303-306

¹⁶⁰İ.Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s.45-46

Belki şunu belirtmenin zararı yoktur. Türk istilası üzerine Arran'dan ve Anadolu'nun şark bölgelerinden kaçarak Kilikya'ya gelmiş ve oradaki şehirleri ve kaleleri ve ezcümle Tarsus,Lampron/Namron, Sis (Kozan) ve daha başka kaleleri ellerine geçirmiş olan Ermeni reisleri,Van havzası Ermeni asilzâdelerinden biri olan ve Romanos Diyogenes'in zamanında büyük vazifelerde kullandığı general Flaretos'u metbu tanıdıkları gibi Bizans ile alâkası kesilen Kilikya'daki diğer şehirlerin Rum kumandanları da onu metbu tanımak lüzumunu duymuşlardı.Flaretos hakim olduğu yerleri koruyabilmek için Türk ve İslâm hükümdarlarına yani Musul ve Halep hükümdarı Şaraf al-Dâvla Müslim'e hem de Anadolu Fatihi Süleyman Şah'a ve aynı zamanda Suriye hükümdarı Tac al-Dâvla Tutuş'a vergiler ve hediyeler vererek kendini koruyor ve diğer taraftan da büyük Sultan Melikşah'a da hediyeler ve ubudiyetnâmeler göndererek kendini bu hükümdarların taarruzundan müdaafaya çalışıyordu. Bilahare Flaretos'un elindeki en önemlisi Urfa olaran diğer yerler Türklerce zapt olunca Melikşah'ın yanına gelip Müslümanlığı kabul ettiğini bildirerek Maraş emîrliğine atanacaktır.¹⁶¹

Sultan Melikşah 1086 yılı başlarında (Hicri 478 sonları) büyük bir ordu başında tekrar Kafkaslar'a geldi.Bu seferi de her türlü muhalefet ve mukavemet üzerinden silindir gibi geçen meşhur yürüyüşlerinden biri idi. Bütün şehirler tabiiyetlerini arz ettiler. Selçuklu kaynağı Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye'ye göre, Sultan Arran bölgesinde iken Bizans elçisi gelerek ‘hazinelere doldurup taşıran,muhasipler şaşırta emvali’ takdim etmiştir.Melikşah Karadeniz'e kadar ilerlemiş sahile vardığı zaman denizde üç defa ıslattığı kılıcını,buralara ebedîyen sahip olduğunu ifade etmek üzere,dalgalar arasına atmıştır.Dönüşünde yanında götürdüğü bir avuç deniz kumunu ‘Baba müjdeler olsun ! Oğlun dünyanın sonuna kadar hâkim oldu’ diyerek Alp Arslan'ın mezarına koymuştur.

Melikşah'ın bu seferi sırasında en ciddi mukavemeti Gence şehri göstermiştir.Gence'nin zaptı ve Emîri Fadlûn'un te'dibi vazifesini Sultan maiyetinde bulunan,Urfa fatihi Emîr Bozan'a verdi.Bozan'Gence'yi şiddetli bir

¹⁶¹M.Halil Yinanç. *Selçuklular Devri*. s.120-124

muhasaradan sonra işgal ve Fadlûn'u esir etti. Gence ile mülhakatı kasaba ve kaleler doğrudan doğruya merkeze bağlandı.¹⁶²

Bu yeni fûtuhât neticesinde Arran ve Ermenistan hayli zararlara uğramış ve tahmil edilen vergiler ağır geldiğinden ahali dağılmağa başlamış ve yukarıda da belirttiğimiz gibi Anadolu'nun Kilikya, Urfa, Sis (Kozan) vb. yerlerine gitmişlerdi.

Melikşah'a bağımlı olan Gence'deki Şeddâdlıların ayaklanmasıyla, Melikşah için o sıralar en önemli sorun Azerbaycan ve Arran'da otoritesini sürdürürebilmek ve güçlendirmek olmuştur.¹⁶³ Fakat o bu zoru başarmıştır.

Emîr Bozan'ın Gence'yi alışı hakkında Vardan: "1088 tarihinde, Emîr Bozan Melikşah'ın emiri ile Şatatig(Şeddâd) temiye olunan Fazıllar'dan Gançağ'ı aldı." demektedir¹⁶⁴.

Urfalı Mateos'a göre bu arada 535 yılı (28 Şubat 1085-27 Şubat 1086)'nda Ermeni Katalikosu Büyük Deniz'in (Hazar Denizi) kıyısında bulunup Paytagaran denilen Ermeni Partav (Berdea) şehrinde oturuyordu. Fakat İranlı'lar (Selçuklular) kuvvetlendikten sonra Katalikosluk makamı Gantzag'a (Gence)'ye nakledilmişti.¹⁶⁵ Yine Urfalı Mateos da: 536 (28 Şubat 1087-Şubat 1088)'de "Bozan adlı bir Emîr, Cihangir Sultan Melikşah'ın emiri ile büyük bir ordunun başında olduğu halde Urfa şehri üzerine geldi. Adını yukarıda zikrettiğimiz Flartos'un savunduğu Urfa'yı ona teslim ettiler.

Bozan buradan askerleriyle beraber İran'a döndü. Aynı yılda (1088) Bozan, büyük bir ordu ile beraber Ermenistan'ın Gantsag (Gence) şehri üzerine yürüdü ve bu şehre karşı şiddetli hücumlar yaptı. O, bütün İranlı (Selçuklu) askerleri bu şehre karşı toplamış bulunuyordu. Onlar, şiddetli bir hücum esnasında şehirin kulelerinden birisini çukur kazmakla yıktılar; ve bu suretle Gantsag (Gence) şehrini zaptettiler. Onlar, halkı kısmen kılıçtan geçirdiler. Bozan'ın emiriyle katliâm durduruldu ve sulh aktedildi. Bu sırada şehirde

¹⁶²İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.116

¹⁶³Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s.94

¹⁶⁴Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.182

¹⁶⁵Urfalı Mateos. *Vekâyi-Nâme*, s.167

bulunan Ağuvan katalikosu İstepanos Allah'ın inayetiyle Bozan'ın ordusunda bulunan Ermeni askerleri tarafından himaye edilip kurtuldu.”¹⁶⁶

Yukarıda da bahis ettiğimiz gibi Bozan tarafından alınan Gence Yağısiyan oğlu Mehmed'e ikta edilmiş buradaki son Şeddâdlı Emiri Fadlun'da gittiği Bağdat'da 1091 yılında ölmüştü.¹⁶⁷

Böylelikle 1088'de Şeddâdiler Emirliğinin tarihi sona erdi Selçuklular bütün Şeddâdî arazisini ele geçirdiler Sultan Melikşah Gence Emirinin ihtiyarına 48 bin askerlik kuvvet verdi.

Şeddâdiler orta asırların sonlarında hüküm sürdüğünden feodal ilişkileri güzel inkişaf etmiştir. Emirliğin esas münbit toprakları hakim sülâle üyelerinin elinde toplanmıştı. Berde'a evvelki şöhretini ve ehemmiyetini yitirdiği halde Emirliğin başkenti Gence yörenin büyük ticaret ve medeniyet merkezine çevirilmişti. Burada güzel saraylar, azametli mescitler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar, zerphaneler devrin diğer güzel medeniyet abideleri dikiliyordu Azarbaycan'ın batı taraflarına, Gürcistan'a ve Karadeniz sahillerine kadar ticaret yolu Gence'den geçiyordu. Gence sanatkârlarının hazırladıkları mamuller, güzel ipek parçalar, halliçeler, halılar Selçuk Sultan'larının saraylarını süslemekle beraber, dünya pazarınada çıkarılırdı. Gence'nin tehlikesizliği kolayca temin edildiğinden şehirin ahali hızla artıyor, devrin görkemli klasiklerinin âlimlerinin ve sanatkârlarının bir parçası Gence'de rahatlık buluyor, yaşayıp üretiyorlardı. Şair Katran ve “Kabusnâme” eserinin müellifi Keykavus Gence'de yaşamışlardı. Gence bu devirde ve sonra beşer medeniyetine parlak simalar bahşetmiştir.

IX-XI. Asırlarda sanatkârlığının ve ticaretin gelişmesiyle ilgili şehirler de çoğalıyor ve büyüyor. Azarbaycan'da herbirinde 10 bine kadar ahali yaşayan Erdebil, Serab, Miyane, Tebriz, Merağa, Şemkür, Nahcivan, Berde, Gence, Beylekan, Baku, Derbend ve onlarca başka şehir vardı. Bu şehirlerden Tebriz, Erdebil, Berde, Gence, Nahcivan, Şeki muhtelif zamanlarda feodal devletlerin ve vilayet hakimlerinin payitahtı olmuştu.¹⁶⁸

¹⁶⁶Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.174

¹⁶⁷ İmad üd-Din İsfehani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.79.

¹⁶⁸Hecet (Bkz. Z.B.Bünyadov, ...), *Azarbaycan Tarihi*, 1 s.283-284,288

Bu yeni fütühat neticesinde Arran ve Ermeniye hayli zararlara uğramış ve vergiler ağır geldiğinden ahali dağılmağa başlamıştı. Ani'daki Ermeni Patriği Barseg, hem kilisenin menfaatlerini korumak ve sayısı dörde çıkan Ermeni Patrikliği işini, hemde vergileri düzeltmek için büyük sultan Melikşah'dan istirhamda bulunmak üzere bir dini heyet başında İsfahan'a gitti. Melikşah dilekleri uygun karşılamış Katalikosluğun tek bir makamca temsil edilebilmesini kabul ederek, mezhep meselelerini tanzim için Barseg'in Honi (Kilikya)'ye ve Urfa'ya girmesine izin vermiş, aynı zamanda kiliselerin vergi yükünün azaltılmasını fermanlada teyid ederek, bu hususun nezareti için Melik Kutub al-Din İsmail'e emir vermiştir. (1090) Sultan Melikşah'ın bu çok musamakar davranışı imparatorluk içerisindeki Hıristiyanların kendisine karşı sevgisini ve devlete karşı sadakatini artırmıştır.¹⁶⁹

Eskiden beri Müslümanlar Anadoluya Bizans İmparatorluğunu resmi adı olan Roma'ya nispetle Rum ülkesi tesmiye ettiklerinden büyük sultanlık ve aynı zamanda halifelik bu yeni açılan vilayet Bilad-ı Rum veya Rum ismi ile kayd olunmuşdu. Bu vilayet büyük Seçuklu sultanlığı yani Türk İmparatorluğunu temsil eden 12 vilayetten birisi idi. Vilayetin hududu Bizans'tan feth edilen memleketleri ihtiva etmesi dolayısıyla doğuda Ağrı dağına ve Çoruh münsabına dayanıyor, batıda Boğazlara ve Ege denizi sahillerine geliyor ve güneyde Antakya'ya iniyor ve aşağı yukarı bugünkü Anadolu hududuna tekabül ediyordu. Bilahare Anadolu fatihinin şehit olmasından ve Büyük Sultan Melikşah'ın batıya ve Suriye'ye gelmesinden sonra Anadolu'nun güneyindeki Antakya ve havalisi, Şam yani Suriye vilayetine bağlandığı gibi Melikşah'ın vefatından sonra vukûa gelen büyük dağılma sırasında Anadolu'nun Urfa ve Diyarbakır gibi güney kısımları El-Cezire ve Musul vilayetine bağlanmış ve şarkta Ahlat yani Van bölgesi Azarbaycan vilayetine tabi olmuş, Erzurum ve Kars havaliside Arran vilayetine bağlı kalmıştır. Bilahare Selçuklu İsrailoğlu Kutalmış beyin oğlu Süleyman şahın evlat ve ahvadı olan Anadolu Selçuklu sultanları bölgeleri tekrar almak ve Anadolu birliğine katmak için mütemadiyen uğraşacaklar ve fakat ancak bir asır sonra milli vatan hududumuzu temine ve teşkile muaffak olacaklardır.¹⁷⁰

¹⁶⁹İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.110-111

¹⁷⁰M. Halil Yananç, **Selçuklular Devri**, s.128-129

Bu arada çeşitli yerdeki Selçuklu fethine iştirak eden emirler ile Türkmen beyleri açtıkları kıtalara yerleşmişler ve bazen doğrudan doğruya Büyük Sultan'dan buldukları mıntıkların kayd-ı hayat ve veresetle hakimiyet menşurunu almışlardır. Her biri bir büyük sâlâr (General) ki bunların çoğu büyük sultanı veya diğer Selçuklu prenslerinin veyahut da vezir ve diğer devlet erkânının Azatlı Memlûklüleri veya Memlûkzâdeleri idiler. Veya bir boy ve ulusun beyi olan ve hatta bazen "Han" yahut "İlhan" ünvanını taşıyan bu emirler de hakim oldukları memleketlerde sırası ile Halife'den ve büyük Sultandan sonra kendi adlarına hutbe okutuyorlar ve dahili idarelerinde tamami ile müstakil bulunuyorlardı. Bu büyük emirlerden sonra ikinci derecedeki emirler ve beyler gelmekteydi. Bunlar sadece "Emîr" ünvanı ile iktifa ediyorlardı. Bunların daha küçükleri olmak üzere bir kasaba veya bir kaleye hakim olanlarda "Reis" ünvanını taşıyorlardı. Bu emirlerin ve reislerin bir çoğu Azarbeycan ve Arran kıtaalarını açıp oralarda yerleşen daha sonra oraları bırakarak Anadolu'yu fethetmeye gelen ve bu ülkede emaret kuran kimseler oldukları için bu zevatin aynı zamanda o kıtalarda da iktâları ve kaleleri mevcuttu. Bunu aksine olarak emaretleri Horasan veya Irak veya Azarbeycan ve Arran veya Suriye'de bulunduğu halde vaktiyle Anadolu'nun fethine iştirak etmek dolayısı ile Anadolu'da iktâ ve memleket sahibi olan bir çok Emirler de bulunmak da idi.¹⁷¹

2.1.6. Melikşah'ın Ölümünden Sonra Gence'de Gelişen Olaylar

Sultan Melikşah'ın başkenti İsfahan'dan Bağdat'a giderken yolda hastalanıp 19-Kasım-1092 tarihinde ölmesi üzerine,¹⁷² oğulları arasında yıkıcı taht kavgaları başladı. Bunun çağında Selçuklu İsrailoğlu Kutalmış Bey'in oğlu Süleyman Şah, 1077 Anadolu Selçuklu devletini kurmuş,¹⁷³ 1081'de İznik'i alarak İstanbul'a yakın bulunup burayı da fethetmek istediği ile merkez yapmıştı. Böylece kurulan Anadolu/Rum Selçukluları hükümeti ileride Anadolu birliğini tamamlayarak Arran vilayetine bağlı olan Erzurum ve Kars bölgelerinde hakim olup buraları son merkezleri Konya'ya da

¹⁷¹M. Halil Yanıç, *Selçuklular Devri*, s.132

¹⁷²İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.181

¹⁷³El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devlet ıı-Selçukiyye*, s.49

bağlayacaklardır. Melikşah'ın oğullarından Berkiyaruk (Berk=Kuvvetli, Yaruk=Işık) ile Mahmud arasında kanlı kavgalar oldu.Bir yıl sonra taht Berkiyaruk'a kaldı.1094 yazında Şam'da oturup Suriye ile Halep ve Diyarbekir padişahı olan amcası Tutuş ile savaştılar. 27-Şubat-1095'de Rey yanındaki kavgada sultan Tutuş öldü. Sonra da Gence'de oturan kardeşi Muhammet Tabar/Tapar Azarbaycan ve Arran'a hâkim olarak Berkyaruk'a rakip çıktı.Bu sıralarda vezirler bu iki kardeşi birbirine düşürüyor,Abbasi Halifesi isekimden fazla armağan gelir ise onu sultan tanıyor ve Türkler'in devletinin yıkılmasına çalışıyordu.¹⁷⁴Halbuki Papalık'da bu istekle "Haçlı Sefarleri" için bütün Avrupayı ayaklandırıyordu.

Melikşah Bağdat'ta öldüğü vakitte yanında Mahmut'dan başka oğlu yok idi.O daha küçük bir çocuk idi. Annesi Terken Hatun beş yaşındaki küçük oğlu Mahmu'u sultan ilan etti.¹⁷⁵Askerlerde buna biad ettiler.Bu meyanda söyleyebiliriz ki 1-Terken Hatun,Melikşah'ın zamanında memleketin bütün işlerini elinde tutuyordu. Bu çihetten bunun oğlunu padişah yapmayı tercih ettiler.2-Bu kadın Türk padişaharının neslinden idi.3-Bütün servet bu kadının elinde idi.Ve bunu hep askerler dağıttı.¹⁷⁶

Böylece kendi nimeti ile yetişen pek çok devlet adamı ve kumandanı tarafına çeken Terken Hatun, onları oğlu Mahmud'un saltanatına ikna etmiştir.Mahmud'un saltanatını (22 Şevval 485/25 Kasım 1092) ilan etmesinden¹⁷⁷ sonrada Terken Hatun derhal Veliâht Berkyaruk'u yakalamak maksadı ile İsfahan'a hareket etmiştir.Bunu haber alan Nizamü'l-Mülk 14 Ekim 1092'de ölmüştü. Taraftarları Berkiyaruk ile Rey'e kaçarak veliaht Berkyaruk'u orada sultan ilan etti. Terken Hatun Melikşah'ın tükenmez hazinesinden yine milyonlar dağıtarak Berkyaruk üzerine ordu gönderdi. Buna rağmen Burûcerd'de vukû bulan karşılaşmada Emîr ve askerlerin bir kısmı 14 yaşında bulunan Berkyaruk'un tarafına geçerek Terken Hatun'un askerlerini bozguna uğrattılar.(21-31 ocak 1093) Terken Hatun bu durumda başka bir tedbire daha başvurdu.Melikşah'ın amcazâdesi ve Yakutî'nin oğlu olan Gence

¹⁷⁴İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.88; M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.132

¹⁷⁵İbn el-Cevzi, *El-Muntazam*, XVII, s.48; Ebu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Ebü'l Farac Tarihi*, I, s.334; El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye*, s.51

¹⁷⁶El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, 51-52

¹⁷⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.184,185

Meliki İsmail'e adam gönderip evlenme ve saltanata iştirak vaadi ile onu da davasına kazandı. Barkyarak'un dayısı olmasına rağmen bu cazip teklifler karşısında yeğenini fedâ eden İsmail onunla savaşa girmişti. Lakin bu seferde Terken Hatun'a mensup Emirler bu izdivaca muhalafet eylediklerinden 1093 Şubatında mağlup olan İsmail, İsfahan'a çekildi.¹⁷⁸ Sarhenk Savtekin'in adamlarını da İsmail'in yanında yer aldığı bu savaşta Emîr Gür-Boğa ve diğer bir kısım emirler de Terken Hatun'un isteği ile bu savaşta yer almışlardı. Bilahare İsmail 486 Şaban ayında (Ağustos-Eylül 1093) Berkyarak'un yanında yer alan Bozan ve Aksungur; Barkyarak'a sığınan fakat bunda samimi olmadığını anladıkları İsmail'i öldürdüler¹⁷⁹. Bu mücadeleden zaferle çıkan Berkyarak Mahmud'un Gencede sürdürdüğü hakimiyeti etkisiz hale getirdi.¹⁸⁰ Ve Bagdad'a yanına gelmiş olan kardeşi Muhammed Tapar'a h. 486 (1093) yılında Gence ve çevresini ikta etti. Türk töresine uygun olarak mutemet adamlarından Emîr Kutluğtekin'i de Atabeğ tayin edip onunla birlikte gönderdi. Muhammed Tapar kuvvetlenince Atabeg Kutluğtekin'i öldürdü ve Gence'nin de içinde bulunduğu Arran eyaletini ve ona bağlı yerleri istila etti. İşte o zaman Muhammed Tapar'ın yiğitliği ve kahramanlığı anlaşıldı.¹⁸¹

Tutuş'a iltihak maksadı ile İsfahan'dan Terken Hatun-ki Türk hakani Afrasyab neslinden Tafgaç Hanın kızı idi. H. 487 Ramazan'ında; (Eylül-Ekim 1094) oğlu Mahmud'da aynı yıl 11 Kasım 1094'de çiçek hastalığından vefat etti.¹⁸² Böylece bir sene tamam olamadan 7 yaşındaki Mahmud ve anası Terken Hatun öldüler.¹⁸³

Suriyede saltanatını ilan ettikten sonra Harran, Urfa, Elcezire ve Diyarbekir taraflarını da hakimiyeti altına alan ve daha sonra Hemedan'a yürüyüp orayı da zapt eden Tutuş, o arada Nizamü'l-Mülk'ün oğullarından Fahrülmülk'e rastladı ve onu öldürmek istedi. Fakat sultan Melikşah'ın Gence'yi

¹⁷⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.186,191; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 82-83; Abu'l Faraç, I, s.334

¹⁷⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.192

¹⁸⁰İbn el-Cevzi, *El-Muntazam*, XVII, s.48

¹⁸¹İbn el-Cevzi, *El-Muntazam*, XVII, s.48; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.237

¹⁸²İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.199, 203

¹⁸³El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.52, Ebu'l-Frac, *Ebû'l Faraç Tarihi*, I, s.335; Ravendî, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, I, s.139; Anonim, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.13

ikta ettiği Yağısıyan¹⁸⁴ onun için şefaati istedi ve Tutuş'a halkın Nizamü'l-Mülk'ün ailesine sempatisi sebebi ile Fahrülmülk'ü vezir etmesini tavsiye etti. Tutuş'da kabul edip onu vezir yaptı.¹⁸⁵

Tutuş ile yeğeni Berkyaruk arasında kalan saltanat mücadelesinde Terken Hatun'unun emirleri ve askerleri de iki tarafa iltihak etti. Nihayet Tutuş'u da bertaraf eden Berkyaruk küçük kardeşi Sancar'ı merkezi Merv olamak üzere Horasan Meliki tayin etti. Berkyaruk böylece parçalanmış ve saltanat iddiasıyla başlatılan mücadelenin kan kaybettiği Selçuklu İmparatorluğunu toplamaya başladığı bir sırada idi ki Haçlı orduları da Suriye'ye geliyordu. Berkyaruk'un Selçuklu devletine hakim olduğu ve Haçlılarla mücadeleye giriştiği bir sırada Gence'ye Melik tayin ettiği kardeşi Muhammed Tapar'da kendisine sığınan Terken Hatun'nun yardım ve tahrirleri ile 1099 saltanat iddiası ile ortaya çıktı.¹⁸⁶ Şimdi bu raddeye kadar ki olayları ilginç elverdiğince arz edelim.

487 Şevval ayında (Ekim-Kasım 1094) sultan Berkyaruk amcası Tutuş'a mağlup oldu¹⁸⁷ ise de 4 ay sonra 26 Şubat 1095 Amcasını yenen Berkyaruk onu öldürdü. Bu savaşta maktûl düşen Tutuş'un veziri olan ve yanında yer alan Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Fahrülmülk'ü de esir ettiyse de serbest bıraktı.¹⁸⁸ Kendi veziri olan Fahrülmülk'ün küçük kardeşi Müeyyedülmülk'ü zincirbend ederek hapse attırdı ve büyük kardeşi Fahrülmülk'ü vezir yaptı.¹⁸⁹ 488 (1095). Bu atamada annesi Zübeyde Hatun'un büyük etkisi olmuştu.

Tutuş'u yendikten sonra Berkyaruk kardeşi Sancar'ı Horasan'a vali tayin etti. Bütün İmparatorlukta hâkimiyeti teessüs etmiş olan Berkyaruk'un imparatorluğu Halife tarafından da kabul edilmişti. Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar'ı, Arran'a diğer kardeşi Ahmet Sancar'ı Horasan'a Amcazadesi ve aynı zamanda dayısının oğlu Mavdud b. İsmail'i Azarbaycan

¹⁸⁴Yağısıyan: Bilâhare Haçlılarla mücadele ederken 491 (1097-1098) Antakya yakınlarında şehit oldu (İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.230) ki oğlu babasının Arran'daki iktasına döndü. (İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.238)

¹⁸⁵İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.198

¹⁸⁶İbn el-Cevzi, *El-Muntazam*, XVII, s.48

¹⁸⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.199

¹⁸⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.207

¹⁸⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.212

hükümdarlıklarına tayin ve amcası maktül Tutuş'un iki oğlunun Suriyede babalarının yerine hükümdar olmalarını kabul etti.¹⁹⁰

Ünlü vezir Nizâmü'l-Mülk'ün küçük oğlu ve Berkyaruk'un azlettiği Müeyedelülmülk bilahare hapistan kurtuldu. Uzun bir müddet büyüklerden bazılarının himayesinde vaktini ibadete hasretmiş gibi görünerek bazen Nihavend'de bazende Muşkân'da ikamet etti. Sonra Cenze (Gence)'de olan Melik Muhammed'in (Muhammed tapar) payitahtına azimet etti.¹⁹¹ Zira talihinin yaver gideceğini kuvvetle tahmin ediyordu. Gencede olan Muhammed (Muhammed tapar), Müeyedelülmülk'ü kabul ile vezirliği'de ona verdi."¹⁹² Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un muhalefeti ile hapse atılıp sonrada kurtulup Gence Meliki Muhammed'e vezir olan Müeyedelülmülk, Zübeyde Hatun'a duyduğu kin ile Gence Meliki Muhammed'i tahrik ediyordu. Nihayet bunun sakin olan iradesini, harekete geçirdi ve bunula birlikte Erran'dan (Gence) az bir cemaatle yürüdü ve az bir müddet içinde payitaht İsfahan'a vardılar¹⁹³.

Muhammed Tapar Melik bulunduğu Gence'de başta veziri olmak üzere muhtemelen çevresindekilerin tahriki ile ağabeyi sultan Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişmeye karar vermekle beraber mevcut şartlar içinde bu düşüncesini gerçekleştirmek üzere harekete geçmek için vaktin henüz erken olduğunu düşünüyor ve özellikle Atabeyi Emîr Kutluğtekin'i buna engel görüyordu. Nitekim biraz kuvvetlenince onu öldürdüğü gibi Gence'nin de içinde yer aldığı Arran ve mülâkatını kendi hâkimiyet sahasına dahil etti. Hatta veziri Müeydeülmülk'ün teşviki ile hutbeden kardeşinin adını çıkardı.¹⁹⁴

490 (1096-1097) da Horasan'a giden sultan Berkyaruk burada iken önce Emîr Üner/Onar'ı Fars bölgesinin tamamına vali tayin etmişti. Fakat o burada istenmediğinden Irak valiliğine tayin etti. Bu arada Muhammed Tapar'ın

¹⁹⁰İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.221,223; K.V. Zettersteen, *Berkyaruk*, İA, II, s.557

¹⁹¹İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 88; Başka bir anonim Selçuklu kaynağı "Müeyedelü'l-Mülk azledildiği gün, kalkıp Gence'ye gitti." demektedir. (Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s.153)

¹⁹²İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.88

¹⁹³İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.88; Râşid al-Din, *Câmi Al-Tavârih*, II, (Selçuklular Tarihi adıyla) s.62

¹⁹⁴M.TH.Houtsma, *Muhammed (B.Melikşah)*, İA, VIII, s.481

veziri Müeyyedelülmülk b. Nizamü'l-Mülk, Emîr Üner/Onar ile buluşup görüşerek diğer emirlerinde tahriki ile onu Sultan Berkyaruk'tan korkutular.Üner/Onar bu hileye kandı.¹⁹⁵Sultan Berkyaruk ile işbirliği yapmasının kendi aleyhine olacağını söyleyip onu Berkyaruk'tan uzaklaşmağa teşvik ettiler.Ayrıca o sırada Gence'de bulunan Muhammed Tapar ile mektuplaşmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine Emîr Üner/Onar Berkyaruk'a isyan etmişse de savaş vûku bulmadan öldürülmüşdü.¹⁹⁶(1099)Bu olaydan sonra Müeyyedelü'l-Mülk, Gence'ye Sultan Muhammed'in yanına gitti ve onu saltanat istemeye teşvik etti. Melik Muhammed de onun dediklerini yaptı. Ülkesinde Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeye son verdi. Sultan olarak kendi adına hutbe okuttu.¹⁹⁷(4 Kasım 1099) Ve Müeyyedelmülkü'ü vezir tayin etti. 492 (1099) senesi Şevval'inde az bir askerle Gence'den çıktılar.¹⁹⁸ Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed'in Gence'den hareketini haber aldığı zaman derhal Rey'den İsfahan'a gitti. Maiyetindeki Emîr ve askerlerden bir kısmı ayrılıp Muhammed'in yanına giden Berkyaruk İsfahandan'da Hûzistan'a gidecektir.¹⁹⁹

Sultan Muhammed 20 Eylül 1099'da Rey'e gelince, kardeşi sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u orada buldular. Müeyyedelü'l-Mülk Zübeyde Hatun'u burada boğarak öldürttü.²⁰⁰ Kendiside bundan sonra Berkyaruk ile Muhammed arasında Hemedan hududunda vuku bulan ikinci bir savaşda (1101) Berkyaruk'a esir düşünce Berkyaruk annesinin intikamını onun boynunu kendi eli ile vuararak alacaktır.²⁰¹

Ravendî, Müeyyedelü'l-Mülk'ün esir olması ve öldürülüşünü şöyle anlatır: "Müeyyedelü'l-Mülk yakalandı. (5 Nisan 1101) birkaç gün bağlı ve mahpus kaldı. Nihayet: -Eğer efendimiz (Berkyaruk) kulunun cürmünü

¹⁹⁵İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.234

¹⁹⁶İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.234-235

¹⁹⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.239; İmd üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.88; Râşid al-Din, *Cami Al-Tevârih*, II, s.62

¹⁹⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.238, Ravendî, *Rahat üs-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, I, s.142; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.235; Râşid Al-Din, *Câmi Al-Tavârih*, II, s.62

¹⁹⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.238; Ravendî, *Rahat üs-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, I, s.142; Râşid Al-Din, *Câmi Al-Tavârih*, II, s.65

²⁰⁰İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.238; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 235

²⁰¹İbn el-Esir,X, s.238,251; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.88

affederese yüzbin dinar vereyimde vezirlik hizmetini bana lütfetsin diye haber gönderdi. Sultan kabül etti. (Bundan sonra)..... Sultan otağında dinleniyordu. Bir ibrikçi sultanın uyuduğunu sanarak, bazılarına: -Şu Selçuklular ne hamiyetsiz insanlardır; Bir adam (Müeyyedelü'l-Mülk) padişahın karşısına bu kadar güçlükler çıkardı. Bir defa babasının kulunu (Emîr Üner/Onar) padişahlık istemeye teşvik etti; O da kendisi için otağ,çetr gibi saltanat malzemesi hazırladı. Bir başka defa Gence'ye gidip kardeşini (Muhammed tapar) getirdi. Bir müddet onu avare etti ve biçare cihanı dolaşdı. Şimdide ona vezirlik veriyor ve itimad ediyor, dedi. Bunu duyan sultan kısa bir kılıçla otağından dışarı çıktı ve Müeyyedelü'l-Mülk'ün kafasını kesti. Sonra ibrikçiye baktı ve ; - Selçukluların hamiyetini görüyor musun? dedi.”²⁰²

Böylece annesi Zübeyde Hatunun intikamını da almış oldu. Bu sıralarda Mardin Emîr'i olan İl-Gazi'nin kardeşi Artukoğlu Sokman Bey (Amid/Diyarbakir ve Hasankef Emiri) de (Salduklular idaresindeki Kars=)Vanand çevresine taarruz ederek, “Kalelerin dışında bulduğu bütün Ermenileri öldürdü. ”Bu haberlerden,Gence'yi merkez edinmiş olan sultan Muhammed Tapar'ın ülkesinden sayılan Şeddatlı ve Salduklular Emirlikleri topraklarına,sultan Berkyaruk'un kolundan olan Diyarbakir ülkesinin Artuklu Emirleri tarafından Aras boylarına akıncılar gönderilerek vurulduğu anlaşılıyor.²⁰³

Sultan Muhammed ile Berkyaruk arasında 493/1100, 494/1101'de iki defa ve 495 /1102, 496/1103 olmak üzere beş defa savaş oldu. Dördünde galip gelen Berkyaruk Muhammed'in eline düştü.²⁰⁴ İlk savaş dört Recep 493 (15 Mayıs 1100) de olup²⁰⁵ Berkyaruk Sefidrûd'da mağlup olmuş ve İsfahan sonrada Huzistan'a gitmişti. Rey'de ki annesi Zübeyde ele geçirilerek boğdurulmuştu. Bundan sonra Bağdat Şahne'si Gevher Ayın, Artuklu İl-Gazi, Gürboğa, Çökermiş ve Horasan Meliki Sancar (Mahmet Tapar'ın öz kardeşi) dahil olmak üzere mühim Emirlerin pek çoğu Muhammed Tapar tarafına geçti. 5 Nisan 1101 Hemedan civarında Berkyaruk Muhammed tapar'ı bozguna

²⁰²Ravendi, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, I. s.144-145

²⁰³M.F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, s.367

²⁰⁴Ravendi, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, I. s.145

²⁰⁵İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X. s.243

uğrattı.²⁰⁶ Muhammed Tapar Horasan'a kardeşi Sancar'ın yanına gitti.²⁰⁷ Bu sefer esnasında Muhammed tapar'ın veziri Müeyyedelü'l-Mülk esir düşmüştü. Bunu yukarıda arz etmiştik. Bu arada Melik Mevdûd b.İsmail B.Yakuti Azarbaycan'da isyan etmişti.²⁰⁸ Bilahare iki kardeş 495 Sefer ayında (Kasım-Aralık 1101) üçüncü defa Nihavent civarında tekrar karşılaştı²⁰⁹. Ağırlaşan şartlar karşısında Halifenin ve âlimlerin tavassutu ile bir anlaşma yapıldı.²¹⁰ Neticede Muhammed tapar'ın Emirlerinden Buldacı riyâsetindeki elçilik heyeti Berkyaruk tarafına geçerek vezir El-Eazz ve Emîr Ayaz ile buluşup yaptıkları müzakereler sonunda bir anlaşmaya vararak savaşa son verdiler. 27 Aralık 1101 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre:1-Berkyaruk "Sultan" Muhammed Tapar "Melik" ünvanına sahip olacak. 2-Muhammed için günde üç nebet çalacak. 3-Gence ve ona bağlı yerler Azarbaycan, Diyarbekir, Elcezire ve Musul Muhammed Tapar'a ait olacak. 4-Sultan Berkyaruk gerektiğinde askeri ile Muhammed Tapar'a yardım edecek. 5-Horasan hariç anlaşmada zikredilmeyen yerler sultan Berkyaruk'a ait olacak. 6-Muhammed Tapar sultan Berkyaruk'a birmilyon üçyüz bin dinar vergi verecekti.²¹¹

İki tarafın temsilcileri anlaşmada yer alan şartlara riayet edeceklerine dair yemin ettiler. Bu anlaşmayı müteakip sultan Berkyaruk Sâve'ye ; Melik Muhammed Tapar'da Esedabad'a gitmek üzere ayrıldı. Emirlerde iktalarına döndüler.²¹²Bu anlaşma devletin fiilen ikiye taksim edildiğini de gösterir.

Bütün bunlara rağmen Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Şubat-Mart 1102'de 4. defa savaştılar galip gelen Sultan Berkyaruk tarafı idi.

Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed 19 Mart 1103 tarihinde 5. defa savaştılar.²¹³ Konumuz ilgisinde bu savaşın gelişmesini İbnü'l-Esir'in ifadesi ile anlatalım.

²⁰⁶İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.250

²⁰⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.252

²⁰⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.252

²⁰⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.269

²¹⁰İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.270,271

²¹¹İbn el-Cevzi, *El-Muntazam*, XVI, s.75; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.271; Ebû'l Fidâ, *El-Muhtasâr Fi'l-Ahbârî'l-Beşer*, III, s.225

²¹²İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.271

²¹³İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.271

(Yukarıda söylediğimiz gibi) "Gence ve Arran'a bağlı bütün şehirler Sultan Muhammed'e aitti. , askerleride buradaydı ve başlarında Emîr Guzoğlu (Oğuzoğlu) vardı. Sultan Muhammed'in İsfahan'da uzun süre muhasara altında kalması üzerine Guzoğlu ile Emîr Mansûr b. Müeyyedelü'l-Mülk ona yardım etmek ve kendisine bağlı kaldıklarını göstermek gayesi ile İsfahan'a doğru hareket ettiler. Azarbaycan sınırında Sultan Muhammed adına hutbe okunan en son yer Zencan idi. 5 Ekim 1102 günü Rey'e vardılar. Bu gelişme üzerine Berkyaruk'un askerleri oradan ayrıldılar. Guzoğlu ve diğer Emirler de Rey'e girip üç gün kaldılar."²¹⁴ Bilahare İsfahan'dan yola çıkan Muhammed Tapar ile Hemedan'da buluşup, orada Kasım 1102'ye kadar kaldılar. Bu sırada Sultan Berkyaruk'un üzerlerine geldiğini haber aldılar aralarında itilaf çıktı. Bu sebeble bir kısım Beğler Rey'e giderken; Sultan Muhammed'de Şirvan'a müteveccihen hareket etti ve Erdebil'e vardı. Bu arada Azarbaycan'ın bir kısmına hakim olan Melik Mevdûd b.İsmail b.Yakuti, Muhammed Tapar'a haber göndedi: (Aslında Mevdûd'tan önce o bölgeye babası İsmail hakimdi. İsmail b. Yakuti, Sultan Berkyaruk'un dayısı, Melik Mevdûd'un kız kardeşi de Sultan Muhammed'in karısıydı. Mevdûd, Sultan Berkyaruk'tan saltanatlığının ilk yıllarında öldürülen babasının intikamını almak istiyordu.) Yakuti gönderdiği haberde "Bizim de senin emrine girip kuvvetlerimiz birleştirmemiz ve hasmımızla savaşmamız için yanımıza gelmen gerekiyor", dedi. Bunun üzerine Sultan Muhammed süratle onun yanına gitti. Bu sırada yolda Erdebil ile Beylekan arasında avlanmağa çıkan Muhammed Tapar'ı bir kaplan pазusundan yaraladı.

Fakat Mevdûd 27 Aralık 1102 tarihinde daha 22 yaşında iken öldü Sultan Berkyaruk, Sultan Muhammed ile Melik Mevdûd'un ittifakını haber aldığından hiç durmadan yola devam ederek Muhammed'in yanına vardı. Mevdûd'un askerleri Sultan Muhammed'in emrine girmişler ve onu destekleyeceklerine dair and içmişlerdi. Bunlar arasında Antakya'nın eski hakimi olan ve 1087-1098 arasında Gence'nin ikta olarak verildiği ancak 491/1097-98'de Antakya yakınlarında Haçlılar ile yaptığı mücadelede Şehit olan; Yağısiyan'ın oğlu Muhammed-ki babası vefat edince Arran'ın iktası ona verilmişti.-Ve Muhammed Tapar'ın oğlu Kızıl Arslan'da vardı. Sultan

²¹⁴İbn el-Esir. El-Kâmil Fi't-Tarih. X. s.293

Berkyaruk oraya varınca Azerbaycan'daki Hoy kapısı önünde güneş batarken savaşa tutuştular. Aralık 1101 tarihinde iki kardeş arasında yapılan barış esnasında adını andığımız Berkyaruk taraftarı Emîr Ayaz yanına dinlenmiş beşyüz süvari alarak Sultan Muhammed'e saldırdı. Bu sebeble Sultan Muhammed'in askerleri dağılıp kaçtılar.²¹⁵

Bundan sonrasını yine İbnü'l-Esir şöyle anlatır: Bu savaştan sonra Sultan Muhammed, Erciş'e ; Berkyaruk ise Zencan'a gitti.²¹⁶ Sultan Muhammed Tapar, Erciş'ten Ahlat'a geçti oradan Erzurum hakimi Emîr Ali Sultan'a iltihak etti. Sultan oradan Ani'ya müteveccihen yola çıktı. Şehrin hakimi olan II.Fadlun er-Ravadi'nın kardeşi Menüçehr idi. Sultan daha sonra Ani'dan ayrılıp Azarbaycan diyarındaki Tebriz'e gitti²¹⁷.

Bu savaş sırasında Emîr Muhammed b.Müeyyedelü'l-Mülk'de Sultan Muhammed'in yanında idi. Oda mağlup olarak geri dönmüş Diyarbekir, sonra da Bağdat'a gitmişti. O babasının sağlığında iken 492 (1098-1099)'de Gence'ye gelmişti. Sultan Muhammed'in yanındaki babasının yanından ayrılmamış bilahare babasının öldürülmesinden sonra da kalıp Sultan Muhammed'e iltihak etmiş ve bu savaşta onun saflarında savaşarak mağlup olmuştu.²¹⁸

Nihayet kuvvetten düşen iki kardeş arasında Ocak 1104'de barış yapıldı. Bu barış gereğince şimdiye kadar Azarbaycan'da olup orada, Arran yöresinde, Armenia'da İsfahan ve Tekrit hariç Irak'ın her yerinde adına Hutbe okunan Sultan Muhammed, Sefidrûd'dan Babu'l-Ebvü'l-Ebvâb'a (Demirbend), Diyarbekir, Elcezire, Musul ve Suriye'ye kadar olan sahayı idaresine alıyordu. Ayrıca kendisine aid şehirlerde kendi adı ile birlikte Sultan Berkyaruk'un adını da zikretmeyecekti.²¹⁹ Aradan kısa bir süre geçince 22 Aralık 1104'de zaten hastalıklı olan Berkyaruk 25 yaşına iken vefat etti. Öleceğine yakın oğlu Melikşah'ı Velihat; Emîr Ayaz'ı da ona Atabey tayin etti. Tahta çıkarılan ve adına hutbe okunan oğlu küçük Melikşah tahtı muhafaza edemedi. Kardeşinin ölümünü Musul'u muhasara ederken öğrenen Sultan Muhammed Tapar,

²¹⁵İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.293

²¹⁶İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.294

²¹⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.294

²¹⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.294

²¹⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.300-301; İbn el-Cevzi, *El-Muntazam*, XVII, s.85

1105'de yeğeni Melikşah'ı teslim alarak Selçuk tahtını müstakil olarak işgal etti²²⁰.

Anadolu'da Haçlılara karşı mücadele verildiği bu tarihte Urfalı Mateos Ermeni tarihi 552 (24 Şubat 1103- 23 Şubat 1104) deki kaydında: "Ağuvan (Arran-Karabağ) Katalikosu İstepanos öldü. Bunu üzerine Ermeni Katalikosu Ağuvan memleketlerinin Piskoposlarıyla bir İçtima akd edip İstepanos'un kardeşini Gandsag (Gence) şehrinde Ağvan Katalikosu olarak taktis ettiler. Fakat sonra o bu yüksek mevkiye layık görülmeyip Ermeni Katalikosu Barseğ tarafından afaroz ile mevkiinden tart edildi" demektedir²²¹

1108 yılında Gence'nin ikda sahibi olan Antakya hakimi Yağisiyan'ın oğlu Muhammed Dicle nehrinde boğuldu, ki o sırada henüz 20 yaşında idi.²²² böyle olunca Sultan Muhammed Tapar Gence ve çevresini küçük oğlu Tuğrul'a (1132-1135 Sultanlık yapacaktır.) ikta etti.²²³

Sultan Muhammed Tapar, Nihavend'de isyan eden amca-zadesi Mengübars'ı yakalayıp onunla işbirliği yapan amcası Tekiş'in oğullarını hapsedikten sonra, Musul üzerinde hakimiyet davasından dolayı Çavlı, Çökürmüş, Aksungur Porsuki, Hille Arap Emiri Seyfüd-devle Sadaka ve Anadolu Sultanı I.Kılıçarslan ile meşgul bulunurken (1105-1108) bir yandan da Büyük Vezir Nizamülmük'den itibaren tanınmış devlet adamları ve kumandanları süikastler ile öldürmeyi adet edindikleri bilinen Batınilere karşı şiddetle mücadeleye girişmiş, en meşur İsmailî propagandacılarından olan Ahmed b. abdül-Melikil-Attaş'ı mağlup ederek, sığındığı kaleyi eline geçirmiş ve oradaki Batinî yuvasını dağıtmıştı. 1108'de de yanında Vezir Ziyâü'l-Mülk ve Çavlı olduğu halde Alamud kalesi üzerine yürüyerek hayli zaiyat verdirdi. İşte bu sıralardadırki Gürcüler "Bir Türkmen şehri olan"²²⁴ Gence'ye taarruz ettiler.²²⁵

²²⁰El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.54; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.88-90; Ravendî, *El-Muhtasâr Fi'l-Ahbârî'l-Beşer*, I, s.147-148; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.308; Azimî, *Azimî Tarihi*, s.35; Ebû'l-Farac, *Ebû'l-Farac Tarihi*, II, s.343

²²¹Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.223

²²²İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.357

²²³Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.263

²²⁴Müneccimbaşı Ahmed, *Sahâyifü'l-Ahbâr*, II, s.508

²²⁵İ.Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s.76; O.Turan: *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.235

2.1.7. Sultan Muhammed Tapar'ın Gence Civarında Gürcüler'le Mücadelesi

Büyük Selçuklu Devletinin taht kavgaları ve öteki iç isyanlarla sarsıldığı, Haçlıların Suriye sahillerine inerek Müslüman topraklarını istila ettiği bir dönemde küçük Gürcü Devleti de fırsattan istifade ederek Büyük Selçuklu Devleti topraklarına saldırıya geçti. Gürcü Kıralları David II. (1089-1125) kalabalık Kıpçak (Kuman) Türklerinin desteğini sağlamak için hükümdarları Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile evlenmişti. Bu izdivacı müteakip Kafkaslar'dan inen Kıpçakları aileleri ile birlikte Gürcistan ve civarına yerleştirdi. Kıralları David bunlarda teşkil ettiği 40 bin kişilik bir ordu ile kuvvetlendi; Gürcü sarayında yerleştirilen 5 bin Kıpçak çocuğu da merkez kuvvetinde hizmete başladı. Bu sıkı münasebetler sonunda Kıpçakların Gürcülerin mesup olduğu Hıristiyanlığı kabul ettiğini görüyoruz. İşte Selçuklular'ın bu buhran devresinde idi, ki Gürcü Kıpçak kuvvetleri de istilaya girişti. Ve Kafkasya'da yaşayan göçebe Türkmenler, 1110 yılında, kitleler halinde Anadolu'ya göçmeğe mecbur oldular.²²⁶ Gürcüler, vaktiyle Oğuzları Sır-Derya boylarından püskürten Kıpçaklarla birlikte istilalarını genişleterek Gence kapılarına kadar gelince Sultan Tapar 1110 yılında Gürcüler üzerine mühim bir kuvvet göndererek şerlerine mani oldu. Onları perişan etti ve memleketleri işgal edildi. Onların İslam ülkesine girmesine engel oldu.²²⁷

Gürcü kronkinde 1110 yılında yaylakçı ve kışlakçı göçebe Türklerin durumunu şöyle anlatıyor: ‘Tiflis şehrine kadar Rustaw, Somkhed (Taşir yani bütün Khıram ve Borçalı çayları boyu), Şamşwilde ve Agarani (Khıram'ın sağ kolu Şulaver çayı ile onun solundaki Bolnis arasında hisar) topraklarını, hep Türkler işgal etmişti. Kıralları David, Başkatibinin yiğeni Teodor ve Orbelyanlı Yoane ile Abulets (Ebû'l Leys)'in yardımı ile, bir gece Türklerin çekilmesinden faydalanarak Şamşwilde'yi işgal etti. Bu güne kadar gerçekten Türkler bütün kalabalıklarıyla Somkhed'e bağbozumunda (Ekim'de) giriyor, Kür ırmağı kıyılarında Gaçyan'a yerleşiyor (kışlağa geçiyor), Tiflis'ten Berde'a'ya Yor (Alazan - Kür arasındaki çay) kıyılarında kışı geçiriyorlar.

²²⁶M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.362-363

²²⁷El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.57; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-Nâme*, s.42; İbn Kalanisi, *Zeyl Tarih-i Dımaşk*, (Nşr. H.F. Amedroz), s.168.

Yazın ise ot biçiyor, orada bol ağaç ve su ile bir çok av hayvanlarını bile hazır bularak, dilediği gibi kullanıyorlar oralarda çadırlarını kuruyorlar. Atları, koyunları katırları ve develeri sayısızdır.Oralarda çok mutlu bir halde yaşıyor,avlanıyor,dinleniyor,oturuyor, hiç bir şeyden mahrum kalmıyorlar. Şehirlerle alışveriş yapıyor ve bu arada bizim ülkemize de girerek bir çok tutsak ve yağmalar alıyorlardı.Sanki onlar,sayıları kalabalık obalarına dünyanın her bucağından bu ülkeye geliniz diye büsbütün sözleşmiş,burası Türkeli'dir,demişlerdi.Sultan bile onları,asla buradan çıkaramaz ve hiç kimse onları kovamaz ve kendilerine zarar veremezdi.(Böyle iken kiral) Şamşwilde ve (yanındaki) Dzerna'yı 1110 yılında aldı. O yıl bütün Türklerden kurulan 200.000 kişilik Sultan ordusu,maharetli bir yürüyüşle ansızın geldi.Kıral(David IV.) bütün kendisiyle beraber onlarla (Göri kuzeyindeki makamı) Naçarmagagew'deyken onların Tıryalet'e geldiklerini öğrenince,1500 kişilik maiyetiyle Maslata'ya geldi.”²²⁸ Gürcü (Kartel) Kroniki,ertesini günkü savaşta aslında yenilen David'in ordusunu,sözde “gecenin yaklaşması ile çadır ve eşyalarını bile bırakarak kaçan Türkler'i yenmiş fakat” ertesini günü bir savaştan çekinerek, hiç kimsenin onları takibe gitmediği” ni yazarak hem çelişkiye düşüyor, hem de yukarıda Selçuklu kaynağının verdiği bilgiyi doğruluyor.

1118 yılında kudretli Selçuklu Sultanı Tapar, ölünce IV.David'e büyük fırsat doğdu.Bu fırsat sayesinde Kıral David'in başardığı işleri konumuz ilgisi nisbetinde ve Gürcü Kroniki'ne göre arz edip,sonra Sultan Muhammed tapar'ın ölümü ile gelişen diğer olaylara geçeceğiz.

David açılan imkanlardan faydalanarak kış ve yaz demeden giriştiği seferlerde askerlerinin yeter sayıda olmadığını anlayarak “ Kıpçak milletinin çok kalabalık ahalisi,savaştaki cesaretleri,yürüyüşteki çeviklikleri,saldırmadaki insafsızlıkları,istenen yerleri kolaylıkla zapt ile hâkim olabilecekleri ve arzularına kolayca uyabilecekleri kendisince çok iyi biliniyordu.Üstelik Kıral, yıllarca önce Kıpçak Beğleri'nin en soylusu Şara-Gan'ın oğlu Atraka'nın kızı ile de evliydi.²²⁹Bütün bunları değerlendiren ‘Kıral'ın onları (Kartel'e/Gürcistan'a ulaştırıp) yanına getirmekle çektiği emekler boşuna olmadığı gibi neticesiz de değildi.Çünkü Kıpçakların yardımı ile

²²⁸M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I. s.358-359

²²⁹M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I. s.352,359

İran(Selçuklu) gücüne büyük darbeler indirdi.” Yukarıda da belirttiğimiz gibi “Kıpçakları kadınları ile birlikte beğendikleri yerlere yerleştirdi ve onlardan 40 bin savaşı ve sarayındaki 5000 hıristiyan olmuş seçkin köleye Generaller ve Kumandanlarını tayin edip toparlandıktan sonra oymaklarına göre düzene koyarak,kendi ordusunu da tanzime başlayan” Kırıl Davit “onların başına geçerek İran'a (Arran/Gence vilayeti), Şirvan'a ve Büyük-Armenya'ya (Gürcü Ermenyası da denilen Taşır-Anı ülkesine) akınlar yapmağa başladı.”²³⁰

2.1.8. Melik Tuğrul'un Gence'ye Atanması ve Faaliyetleri

Sultan Muhammed Tapar bu buhranlı devrede Selçuklu İmparatorluğu'nu iç ve dış düşmanlara karşı korumuş; birliği kurmuş bir hükümdar idi.Hastalığından kurtulamayacağını hissedince, 1118 Mart ayında büyük oğlu 13 yaşındaki Mahmud'u (1118-1131) İsfahan'da tahta geçirdi²³¹ ve bütün İran'ın idaresini ona tevdi etti. O, küçük oğlu Melik Tuğrul'u da Gence'ye sultan tayin etti ve bütün Şark'ı da onun eline verdi²³².Kendisi de aynı yıl Nisan ayında vefat etti.²³³

Sultan Muhammed Tapar'ın; Mahmud ve Tuğrul'dan başka, Mes'ud,Süleyman-Şah,Selçuk-Şah adında oğulları da vardı.Bunlardan Selçuk-Şah dışındakilerin hepsi saltanata geçmişlerdir.²³⁴

Bu olaylar olurken Merv meliki olan Tapar'ın kardeşi Sancar(1118-1157) sultanlığını ilan ederek,genç yeğeni ve aynı zamanda damadı olan Mahmud'un sultanlığını tanımadı. Sultan Mahmud'a karşı çıkan sadece amcası Sancar/Sencer değildi.Babasının onu veliaht ettiğinde Gence ve çevresini ikta ettiği kardeşi Tuğrul da, O'nun Sultanlığını tanımayarak isyan etmişti.

İbnü'l-Esir bu isyan hareketini şöyle anlatır: “ Babası Sultan Muhammed Tapar'ın öldüğünde Melik Tuğrul Sercihan kalesindeydi.Sultan

²³⁰M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.362-363

²³¹İbn el- Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.417; Azimî, *Azimî Tarihi*, s.41

²³²Urfalı Mateos, *Vekâi-Nâme*, s.263

²³³İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.417; Azimî, *Azimî Tarihi*, s.41; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.116; Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.194. El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.57

²³⁴El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.57; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.116

Mahmud başa geçtikten sonra Emîr Gündoğdu'yu ona Atabey tayin etti.Fakat Gündoğdu oraya varınca Tuğrul'u kendi kardeşi Sultan Mahmud'a karşı isyana ve huzuruna gitmekten vazgeçirmeğe tahrik etti.İkisi bu hususta anlaştilar.Sultan Mahmud bu haberi duyunca yanına gelmesini istedi ise de Tuğrul kardeşinin yanına gitmeyi kabul etmedi.Bunun üzerine Sultan Mahmud Eylül 1119 da kardeşi Tuğrul ve Emîr Gündoğdu'ya bir baskın düzenledi.Bu sırada Mahmud'un yakın adamlarından biri, Melik Tuğrul'un adamlarından bir Türkü gördü ve Sultan'a haber verdi.Bunun üzerine adam yakalandı.Yanıdaki bir arkadaşı bu durumu öğrenip gece yirmi fersahlık mesafeyi kat ederek sarhoş vaziyetteki Emîr Gündoğdu'nun yanına gitti.Bir hayli uğraştıktan sonra onu uyandırıp vaziyeti haber verdi.Gündoğdu hemen Melik Tuğrul'un yanına giderek bu durumu ona anlattı.Onu gizlice alıp alıp Semiran kalesine saptılar.Daha önce oradan ayrılıp asker toplamışlardı.Yoldan sapmaları onların selamete çıkmalarına sebep oldu.Çünkü Sultan Mahmud yolunu Semiran'a doğru çevirmiş ve: Onlar zâhire ve mallarını bu kalede depo ederler,demişti.Sultan Mahmud'un üzerine geldiğini duyunca onlar da Semirân kalesine gittiler.Belki de yolda onlara rastlayabilirdi.Fakat onlar kendilerine felâket getireceğini zannettikleri şeyle kurtuldular. Sultan karargâha varıp oraya baskın düzenleyip yağma etti.Kardeşinin hazinesinden üçyüz bin dinar aldı.Bu kendisinin ona gönderdiği paraydı Sultan Mahmud bir süre Zencan'da kaldıktan sonra Rey'e hareket etti.Tuğrul da Sercihan kalesinden indi.Gündoğdu ile birlikte(babasının son günlerinde kendisine ikta ettiği) Gence'ye vardılar.Bu arada adamları da kendisi ile Gence'ye vardılar ve yanına akın ettiler.Böylece şevket ve azameti arttı.Kardeşi Mahmud ile aralarındaki anlaşmazlık daha da arttı.²³⁵ Ertesi 514 (1120) de bu iki kardeş arasında savaşa varmayan küçük bir pürüzden daha bahsedeceğiz.

Sultan Mahmud, kardeşi Tuğrul'un bu isyanı ile uğraşırken Horasan Meliki Sencer,kendisini Sultan ilan ederek,yeğeni Mahmut üzerine yürüdü ve onu Sâve muharebesinde (11 Ağustos 1119) mağlub ve esir etti. Yapılan anlaşmaya göre, Rey Sencer'de kalmak üzere imparatorluğun batı tarafları,Sultan ünvanını taşımakla beraber Sencer'e tâbi olmak şartı ile Mahmud'a verilecekti.Böylece merkezi önce İsfahan, sonra Hemedan olan

²³⁵İbn el-Esir. El-Kâmil Fi't-Tarih. X. s.434-435

Irak Selçukluları Devleti meydana geliyor ve Sencer "Büyük Sultan" (es-Sultan ul'a'zam) ünvanını alıyordu.²³⁶ Böylece "Büyük Selçuklu" devletinin merkezi de Merv oldu. Haliyle Irak Selçukluları, Horasan Selçukluları'ndan ayrıldı.²³⁷ Salduklular ve Gence Şeddâdlıların'nın bir kolu olarak devam eden Anı Şeddâdlıları merkezi Hemedan olan Irak Selçuklularına bağlı kaldılar.

Bu anlamda "Sencer Gazne ve Semerkand'dan Horasan'a, Taberistan, Kirman, Sicistan, İsfahan, Hemedan, Rey, Azerbaycan, Ermeniye, Erraniye, Bağdat, İrakeyn, Musul, Diyarbakir, Diyar'ı Rebia, Şam, Haremeyn'e kadar Tanrı tarafından kimseye nasip olmayan bir Saltanata nail olan bir padişah oldu."²³⁸

Çok geçmeden Sultan Mahmut o zaman Azerbaycan ve Musul'a hakim kardeşi Melik Mesud ile de Esedabad'da savaşarak (Haziran 1120) onu yendi ve affederek onu bütün işlerinde ortak yaptı.²³⁹ Böylece kardeşi Mesud'un gönlünü alıp, kendisine yaklaştıran Mahmut onu "Erraniye'ye gönderdi. Bunun heybetinden Erraniye âyanının gözü kamaştı." H. 514 (1120-21 yılında "Sultan Mahmud (kardeşi Mesud'un atabeği) Emîr Cüyüş Beğ"e kardeşi Tuğrul ile savaşmak üzere hareket etmesini emretti. Cüyüş Beğ Tuğrul'un üzerine yürüdü. Tuğrul ve Atabeği Gündoğdu bunu duyunca askerlerin önünden kaçıp Gence'ye gittiler, bu yüzden savaş olmadı."²⁴⁰ Bu olayda Melik Tuğrul'un itaatten çıkmasına ve Azerbaycan'ı istila amacıyla yola çıkmasına teşvik ve tahrik eden Atabeğ Gündoğdu 515 (1122)'de vefat etti. Bu olayda yararlılığı görülen Emîr Cüyüş'e Sultan Mahmut Azerbaycan'ı ikta etti.²⁴¹

Gence Meliki Tuğrul'un Atabey'i Gündoğdu'nun öldüğü sırada Merağa hâkimi Emîr Ahmed'in adamlarından Emîr Aksungur Sultan Mahmud'un yanında Bağdad'da bulunuyordu. İktasına gitmek için izin istedi. Sultan da izin verdi. Sultan'ın yanından ayrılınca o ara vefat eden Gündoğdu'nun yerine Melik Tuğrul'un atabey olacağını zannetti. Bu maksatla onun yanına gitti ve görüştü. Onu kardeşi Sultan Mahmud'a karşı açıkça cepha almağa teşvik etti.

²³⁶El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.62-63; İ.Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s.78

²³⁷El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.52-57

²³⁸El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.65

²³⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.446-448; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.161

²⁴⁰İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.464

²⁴¹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.472

Fakat bu sırada Sultan Mahmud'un Emîr Cüyûş Beg'i, Azerbaycan'a gönderdiğini ve o bölgeyi ona ikta ettiğini ve daha önce Musul hâkimi olan Emîr Cüyûş Beg'in Sultan'ın gönderdiği büyük bir orduyla Merağa'da karargâh kurduğunu öğrendiler. Bu onlar için caydırıcı olunca istediklerini elde edemediler. Sonunda Sultan Mahmud'a haber gönderip itaat arz ettiklerini bildirdiler (Mart-Nisan 1122). O da onların bu isteğini kabul etti. 1122 yılı başında aralarında anlaşma sağlandı ve ihtilaf sona erdi. Aksungur ihanetine rağmen Sultan Mahmud'un nezdinde çok itibarlı ve pek nüfuzlu bir emîr oldu ve Sultan tarafından oğlu Davud'a atabey tayin edildi. 1131'de Sultan Mahmud Hemedan'da vefat edince, oğlu Davud, Aksungur tarafından Sultan ilan edilecek ve Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Arran'da tekmil devlet idaresi atabey sıfatı ile Aksungur ve diğer Kürt emîrlerinin eline geçecektir.²⁴²

Gürcüler'le yapılan 515(1121-1122) savaşta adını andığımız Mezyedî hükümdarı²⁴³ Dubeys b. Sadaka bir kısım leh ve aleyhte faaliyetler gösterdikten sonra 1125 yılında Suriye'den çıkıp Gence meliki Tuğrul'un yanına geldi. Onu halifeye karşı tahrik ve Irak'ı ele geçirmeğe teşvik etti.

Dübeys, Melik Tuğrul tarafından iyi karşılanmış, ikram ve ihsan görmüştü. Böylece Dübeys, Melik Tuğrul'un en yakın amirleri arasına kolayca girip, onu Irak'ın zaptı için ikna etti. nihayet bunu haber alan halife Müsterşid onların harekete geçtiğini öğrenince asker toplayıp tedbirlerini aldı. Sonuçta ise Melik Tuğrul ve Dübeys b. Sadaka bu işte başarılı olamadılar.

Melik Tuğrul ve Dübeys daha sonra geri dönüp Sultan Sencer'in yanına gittiler. Sultan Mahmud onların bu hareketlerini duyunca sür'atle onları üzerine yürüyerek engellemek istemişti. Fakat onlar kaçarak Horasan'da bulunan Sencer'in yanına gidip, üstelik Halife'yi de şikâyet etmişlerdi.²⁴⁴

2.1.9. Gürcü Saldırıları ve Gence Meliki Tuğrul

Azerbaycan ile Gürcistan'ın bir kısmı Orta-Asya'dan gelen göçebe Türkmenlerin bir uğrak yeri idi. Bu devirde büyük Türkmen kitleleri

²⁴²İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.472; A. Z. Velidi Togan, *Aksungur*, İA, I, 275

²⁴³Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*,

s.72

²⁴⁴İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.493, 495-497

buralardaki ovalarda ve yaylalarda hayvanlarıyla birlikte yaşıyor ve her hudud bölgesinde olduğu gibi bu havâlide de fırsat buldukça Gürcü ülkesine yağma ve akınlar yapıyorlardı. Nitekim Türkmenler 1110 yılında Gürcü-Kıpçak tazyikiyle Anadolu'ya göçtükten sonra da yine bu bölgelerde yaşıyorlardı. Türkmenler 1120 senesinde, kışlamak maksadıyla, Gürcüstan (Botor) topraklarına girince kral onlar üzerin atıldı; bir kısmı kaçtı ise de çok miktarda ölü, tutsak ve ganimet bıraktılar. Gürcü-Kıpçak ortak kuvvetleri Kür Nehri boylarındaki Türkmenleri ani bir baskına uğrattılar.

Gürcü Kroniki'nde Gürcü Kralı David II (1089-1125)'in ordularının 27 Mart 1121 yılında Kabala/Kabele şehrini alıp, dağlardan Kür Nehri'ne varınca Kartel (Gürcistan)'i ve Gag'dan Berduc'a (Borçalı Çayı'na) değin her yeri doldurduğu belirtilir. Aynı kaynak şunları da yazar: 1121 Haziran'ında David, "Kıpçaklar'la birlikte, kabarmış Kür Irmağı'nı geçerek Alon'dan aşırp Türkler'le savaşarak, Arabya ve Berde'a'yı yaktılar. Orada iki gün kalıp, büyük bir servetle döndüler. Yenilmelerinden umutsuzluğa düşen Türkmenler, Gence, Tiflis, Dumanis bezirganları, yüzü, elleri ve bütün bedenleri karalara bürünmüş olarak, Sultan'a ve bütün İran'a giderek, kendilerine yapılan kötülükleri anlattılar; duygularını, acılarını açığa vurup, göz yaşı döktüler."²⁴⁵

Bu sırada kuşatılan Tiflisliler'in de acı şikâyeti üzerine Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan Mahmud, Haçlılar karşısında büyük başarılar kazanan Mardin-Artuklu Emîri İl-Gazi, Dübeyş b. Sadaka ve diğer Türk beylerini harekete geçirdi. Zaten birbirlerine yakın yerlerde oturan bu emîrler mektuplaşıp, sözleşmişlerdi. Bunlar Gürcüler'e karşı yürümek için Gence'ye gelmişlerdi. Gence Meliki Tuğrul ve Atabeyi Gündoğdu da Gence'de toplanıp 30 bin kişi halinde Gürcistan'a hareket ettiler. Kıpçaklar ve civardaki diğer kavimler de Gürcüler'le beraberdi.

Arran (Gence) ile Aras'a kadar Nahcivan toprakları Melik Tuğrul'un hakimiyetinde idi.

Gürcistan'a girerken Tiflis'e yaklaştıklarında iki taraf karşı karşıya gelip, savaş nizamına girdiler. Bu sırada Gürcü ordusundaki iki yüz kişi ileri doğru atıldı. Müslümanlar onların eman dilemek üzere geldiklerini zannettiler. Ve

²⁴⁵M.Brossct, *Histoire de la Géorgie*, I, s.364-365

onlardan sakınmadılar. Kıpçaklar Müslümanların arasına girip onları oka tutunca İl-Gazi'nin kolu bozulup 4000'de tutsak vererek dağıldı. 10 fersah kovalanan İl-Gazi ile Dübeys ve Melik Tuğrul canlarını güçlükle kurtardılar. Gürcüler daha sonra geri dönüp İslam ülkelerini yağmaladılar. Ertesi yıl kuşatılma ve yardım alamayıştan bunalan Tiflis şehri 14 Ağustos 1122 günü II. (IV) David'e teslim oldu.²⁴⁶ "El-Farabî'nin verdiği bilgilere göre David ("Gence vilayeti ahâlisinden çok adamı esir aldı; ve O, orada olan herşeyi garet" ederek, Tiflis'e getirdi.²⁴⁷

Aynı olayı Vardan şöyle ifade eder: "O zamanlarda (1121) Gürcistan Kralı David kuvvetlenerek Tiflis'i İranîler'den (Selçuklular'dan) aldı. Bu kral Gancak (Gence) Sultanı Meliği (Tuğrul) müthiş bir mağlubiyete düşür etti ve Tiflis şehrinde beşyüz kişiyi kazığa çıkardı."²⁴⁸

Aynı olayı Urfalı Mateos biraz karışık ve abartılı da olsa şöyle anlatır: "Ermeni yılı 570(19 Şubat 1121-18 Şubat 1122) tarihinde Gantsag (Gence) memleketinde Gazi adlı zalim, küstah ve canî bir emîr, Gürcüler'e komşu olup Gürcistan kralına tâbi bulunmakta idi. Bu adam, bu yılda fena bir plan tanzim etti. 30.000 Türk askeri toplayıp Gürcü topraklarına girdi. Ve bir kısım halkı esir edip yerlerinden çıkardıktan sonra kendi yerine dönüp karargâh kurdu. Bunu haber alan Gürcistan Kralı David ("İslahatçı" tesmiye edilenII. David) onlara karşı asker sevketti. Gürcüler, gizlice gelip Türk askerinin üzerine atıldılar, onlardan 30.000 kişiyi kılıçtan geçirdiler. Onların kadın ve çocuklarını esir ettiler ve bunları sayısız koyun sürüleri ile hesapsız ganimetle birlikte Gürcistan'a götürdüler. Bu müthiş akibetten kurtulmuş olan askerler, elbiselerini yırttılar, başlarının üzerine toprak döktüler. Onlar siyah elbise giymiş bulunan kendi sultanları Tifar (Tapar) oğlu Melik (Mahmud)'in yanına gidip figan ve feryat ettiler. Bunların bir kısmı da Arap memleketinde Germian eyaletine Artukoğlu İl-Gazi'nin yanına gittiler ve akibetlerini ağlayarak ona naklettiler. İl-Gazi, azamet ve gurur ile büyük bir ordunun toplanmasını ve Grek memleketinden Şark'a kadar olan yerlerden ve Germian bölgesinden

²⁴⁶M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.365-367; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.450; Urfalı Matheos, *Vekayi-Nâme*, s.268-270 (Mubâlagalı ve karışık ifadelidir); O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.165, Ali Sevim, *Artukoğlu İlgazi*, *Belleten*, XXVI, (sayı: 104) s.683-684; V. Minorsky, *Tiflis*, İA, c.XII, s.267

²⁴⁷M.F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.118, dipnot 24a'dan naklen

²⁴⁸Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.195

bütün Türkler'in çağrılmasını emretti. O, askerlerini saydığı vakit 150 bin mevcutlu olduğunu gördü. Güneye doğru arap memleketine haber gönderip Dubais (Dübeys)'in oğlu olup oranın hükümdarı olan Sağa (Sadaka)'yı da çağırıldı. (Urfalı Mateos yanılmıştır). Bu da 10 bin askerinin başında olduğu halde geldi. Bu emîr, cesur muharip olup Bağdad şehrine taarruz etmiş, İran Sultanı Tafar(Tapar)'a karşı üç defa muharebe yapmış ve galip gelmişti. O, aslen bir Râfîzî idi ve (Hz.) Muhammed'e ve onun dinine küfrediyordu. O, çadırlarını Habeşistan ile Hindistan arasında kurmuştu. Bu zamanda o, gelip İl-Gazi'nin kızıyla evlenmişti. Bu yılda İl-Gazi, muazzam ordusuyla beraber Gürcüler'e karşı yürümek üzere Gantasag (Gence) memleketine geldi.

Aynı zamanda Gantsag Sultanı Melik, 400 bin cesur süvari askerinin başında olduğu halde Gegor (Tegor veya Digor Dağı: Tiflis'in güney doğusunda) tesmiye edilen dağı geçip Tiflis tarafından Gürcistan'a girdi. Gorg'un oğlu Bagarat'ın oğlu olan Gürcistan Kralı Davit, Bunu duyunca 40 bin seçme muharip askerinin başında olduğu halde Türkler'in karşısına çıktı. Bundan başka Kıpçak (Kıpçaklar, Gürcistan'ın kuzeyinde Tanais nehri'nden şarka doğru ve Hazar Denizi'nin kuzey sahilinden yayık Nehri'nin öbür kıyısına kadar yayılmışlardı) kralının göndermiş olduğu 15 bin cesur ve seçme askerle Alanlar'dan (alanların ikamet yeri: Büyük Ermenistan'ın kuzeyinde olup batıdan Gürcistan kuzeyinden Massagetes memleketi doğudan da Hazar denizi ile çevrilmişti) 5 bin, Franklar'dan da 100 kadar asker David'in emri altında bulunuyordu. Meryem Ana yortusunun önceki perhiz haftasının perşembe gününe tesaddüf eden Ağustos'un 15'inde iki dağ arasında bulunan meydana şiddetli bir muharebe vuku buldu. Dağlar askerlerin çıkardıkları gürültüden çınliyordu. Fakat Allah Gürcüler'in yardımına geldi ve onlar muharebenin şiddetli bir anında bütün Türk askerlerini firara mecbur kıldılar. O gün, Türk askerleri korkunç bir telefata uğradılar. Çaylarla dereler cesetle dolu ve dağ yamaçları ölümlerle kaplandı. Kıpçak ve Gürcü askerleri, onları Anı şehri hududuna kadar sekiz gün kovaladılar. İran (Selçuk) Sultanı Melik ve İl-Gazi son derece mahcup bir vaziyette oldukları halde memleketlerine döndüler. Bu akibetten güç halde kurtulup kaçmış olan Müslümanların sayısı 20 bini geçmiyordu."²⁴⁹

²⁴⁹Urfalı Matheos, Vekayi-Nâme, s.268-270

Gürcüler bu zaferi müteakip 400 yıl Müslümanların elinde kalan Tiflis'i aldıktan başka Ani şehrine kadar da Türker'i takip ettiler. Bu ağır bozgun üzerine Sultan Mahmud İsfahan'dan bizzat Gürcistan (İberia)'a sefere çıkmaya mecbur kaldı.

1122 yılında Şirvan'ı itaate aldıktan sonra Kral David'e: "Sen ormanlar kralısın, sakın ovaya inme! Ya bizzat gelerek itaat et veyasüratle hediyeler gönder" ihtarında bulundu.²⁵⁰ Fakat iç meseleler yüzünden geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Sultan Kıpçaklı ve Gürcüler'e karşı Arran (Gence) Atabeyi Aksungur (Gürcü kronikinde Ran-Atabağı Ağsontul)'u koruyucu bırakmıştı. Bu sırada geçileri kapayarak, onunla savaşan Apkaz-Gürcü Kralı'nın orduları, Atabey ordusuna 4000 kadar kayıp verdirerek, Mayıs 1123 sonlarında onu bozguna uğrattılar.²⁵¹ Zaten 1124 yılı Kıpçaklar'ın en geniş fetihleri ve Yukarı-Kür ile Çoruh boylarına rahatlıkla yerleştikleri bir dönemdir.²⁵²

Bu sıralarda Gence/Arran ülkesini Selçuklu başbuğu ailesinden ("Aksungurlular") (1108, 1227) korumakta idiler. 1122'de Sultan Mahmud'un tutsak aldığı Şirvanşâh Menuçarh -ki Gürcü Kralı David'in kızı Tamar ile evli idi.²⁵³ Bu başarıları akabinde 1124 yılında da Ani'yı Mençerh oğlu Abulsevar/II. Ebül-Usvar'dan 81110-1124) alan Gürcü Kralı David, buraya (Orbelyanlı) Abulet oğlu İnvane'yi vali ve muhafız tayin ettikten sonra, mülhakatiyle Ukht (Oltu/Çoruk boyunda Tayk) ile Gag, Terinagan, Tavuş (Gence kuzeybatısında), Gayan, Gayzan, Lore, Taşır, Maknaga--Berd ve (Taşır Kralı) Abbas'ın Armenya'daki bütün yerlerini 1124'de hakimiyetine dahil etmişti.²⁵⁴ Zaten daha sonraki yıllarda "David II. (IV) ve Tamar/Tamara (1184-1212) devirlerinde Gürcü Bagrat-oğullarının saltanatının hududu doğuda Hazardenizi'ne, güneyde ise Aras'a ve bazen de daha güneylere kadar genişlemiş bulunuyordu."²⁵⁵ Batıda ise Aşağı-Pasin merkezi Micingert'e değin

²⁵⁰M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.367-368

²⁵¹M.Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s.368; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.165.

²⁵²M.F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 119

²⁵³Hey'et, (İ.A. Hüseyinof-E.S. Sumbatzâde-E.N.Kuluyef-E.A. Tokar Cefkin) *Azerbaycan Tarihi*, (Akademi Yayını)I. Cild, s. 158-159, 420

²⁵⁴M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 368-370; Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, 195

²⁵⁵Mirza Bala, *Gürcistan*, İA, IV, s. 840

bütün Gence/Arran, Divin, Anı, Kars ve Eleşgirt bölgeleri de Gürcistan-Bagratlıları'na bağlı idi."²⁵⁶ Gence Şeddâdlıları'nın bir kolu olan Anı Şeddâdlıları da 1200 yılında yine Tamar/Tamara çağında sona ermiştir.

Nihayet gürcü Kralı David 25 Ocak 1125'te öldü. Yerine oğlu ve halefi Dimitri (1125-1156) tahta geçti.²⁵⁷

Gürcüler'le 1121 ve 1122 yıllarında yapılan savaşları birde İbnü'l Ezrak'ın ifadesiyle anlatıp konumuza devam edeceğiz. İbnü'l Ezrak şöyle anlatır: "Söylendiğine göre Tiflis halkı şehri teslim etmek için 515 (1121) yılında (Mardin, Artuklu emîri) Necmeddin İl-Gazi'ye başvurarak onu Tiflis'e çağırdılar. Şehir yaklaşık kırk yıldan beri halkı tarafından idare ediliyordu. Daha önce şehir iki yüz yıl kadar ora halkından Câferoğulları diye adlandırılan bir kavim tarafından idare edilmişti. Sonra bu ailenin büyükleri inkıraza uğrayıp yok olmuşlar, bunun üzerine idare şehir halkının eline geçmiş, her ay onlardan biri şehri idare ediyordu. Böylece bu idare kırk yıl devam etmiştir. O sırada Abkaz ve Gürcüler'in kralı David şehre şiddetli baskı yapıyor ve sıkıştırıyordu. Bunun üzerine Tiflis halkı Cenze (Gece) ve Arran'ın hâkimi Sultan Tuğrul b. Sultan Muhammed'e haber gönderip kendilerini Kral David'in baskısından kurtarmasını istemişler, o da onlara tam teşkilatlı bir şahne göndermiş, fakat Gürcü Kralı baskısını iyice artırmış ve baskı bir müddet devam ettikten sonra şehir halkı, yanlarında on süvari ile beraber şahne bulunması şartıyla Krala yılda on bin dinar vergi vermeyi uygun bulmuş ve aynı zamanda kızı Gevher (Güher) Hatun'un eşi Seyfüddevle Dübeys b. Sadaka'nın da bulunduğu büyük bir ordu ile sefere çıktı ve aynı sene oraya (Gence'ye) ulaştı. Bu arada Sultan Tuğrul Bey, Bitlis, Erzen ve Duvin'in hâkimi Şemseddin Doğan Arslan'a da haber gönderip Tiflis'in doğusundan girmesini emretti. İl-Gazi ise beraberinde Kadı Alemüddin b. Nubâta ile o sırada Mardin kadısı olan oğlu Kadı Alemüddin Ebu'l-Feth el-Kerim'i ve veziri Ebu Temmâm b. Abdûn'u da alarak yola çıktı. Erzeni'r-Rum (Erzurum)'a ulaştığında kadı ve veziri orada bırakıp kendisi askerleriyle Kars'a hareket etti ve Tiryâlis yolundan (Tiflis mintikasına) girdi. Öte yandan Sultan Tuğrul Bey,

²⁵⁶M. Brosset, *Collections d'Historiens Armeniens*, II, s.164-165; Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.218

²⁵⁷M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 379-380, 381; Urfalı Mathcos, *Vekayi-Nâme*, s.285

Genze (Gence) tarafından, Doğan Arslan el-Ahdep de Duvın'den hareket etti ve orduların Tiflis kapısında toplanmasını kararlaştırmışlardı. Necmeddin İl-Gazi Tiflis'e yarım gün mesafedeki bir dağa ulaştığında Kral David oğlu Dimitri ile beraber batı tarafından büyük bir orduyla hareket edip henüz Sultan Tuğrul ve Şemsüddeve el-Ahdeb ulaşmamışken dağın eteğinde bulunan Necmeddin İl-Gazi'nin askerlerine yukarıdan aşağıya saldırdılar, şiddetli çarpışmalar oldu ve Necmeddin İl-Gazi büyük bir yenilgiye uğradı. Askerlerin pek çoğu öldürüldü. Düşmanlar onların mallarını yağmalayıp çok miktarda esir aldılar. Necmeddin İl-Gazi ve Dübeys ise çok az bir kuvvetle canlarını kurtarabilmişlerdir."²⁵⁸ Gence hâkimi Sultan Tuğrul'un da taraf olduğu bu savaş belli ki Gürcüler lehine bitmiştir. Devamla İbnü'l Ezrak şöyle diyor: "Rivayete göre 516 (1122) yılında Gence diye de bilinen Genze'de bir deprem oldu. Şehrin bir tarafı yıkıldı.

Kral David; adamları, süvari ve piyadeleri ile birlikte hareket edip Genze'ye yöneldi. Şehir halkının neyi varsa hepsini yağmaladı. Halkın pek çoğunu öldürdü. Kadın, çoluk-çocuk demeden hepsini esir aldı. Öyleki tutsaklar kalabalık bir şekilde sür'atle Tiflis'e girdiler. Esir Müslamanları koyun sürüsü gibi sürdüler ve Kral da onlarla beraber Tiflis'e girdi. Tiflis halkı ise onlardan pek çoğunu satın alıp serbest bıraktılar. Tiflis halkından bir cemaat bana (İbnü'l Ezrak'a) bu yıla kadar böylesine ayrılıp dağılmamıştık, dedi."²⁵⁹

Yukarıdaki olayı Ermeni takvimine göre 572 (19 Şubat 1123-18 Şubat 1124)'te gösteren Urfalı Mateos: "Bu yılda Gürcistan Kralı David 60 bin İran askerini telef etti. Ganstang (Gence) Sultanı, büyük bir orduyla beraber yürüyüp Gür (Kür) Nehri üzerinde kayıklarla bir köprü yaptırmış ve 60 bin kadar askerini Apkhaz memleketine sokmuştu. Bunu haber alan Gürcistan Kralı, asker sevkedip köpüryü yıktırdı ve oradan geçmiş olan bütün askerleri kılıçtan geçirtti. Sultan, Ozgan (Özkent) şehrine amcasının (Sultan Sancar) yanına iltica etti"²⁶⁰ demektir.

²⁵⁸İbnü'l Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi*, s. 34-35

²⁵⁹İbnü'l Ezrak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi*, s. 36-37

²⁶⁰Urfalı Mathcos, *Vekayi-Nâme*, s.275

Anı Şeddâdlı Emîri Ebû'l-Esvâr II., 1123'te Şirvan'a gelen Sultan Mâhmud'un emrine, büyük oğlu Fadlûn kendi çerisiyle sultan ile birlikte İsfahan'a, oradan da Ulu-sultan Sencer'in emrine Horasan'a gitmişti. Bu yüzden Anı-Ermenileri, ertesi 1124 yılında Kral David'i şehre davet ederek, onun çerisine burayı teslim etmişlerdi. Anı felâketini duyan Veliâht Fadlûn, izin alarak ordusu ile Horasan'dan ayrılıp, 1125 yazında, komşu Duvin ve Kars Emîrinin de yardımıyla Anı'yı kuşatmıştı. Bir yıla yaklaşan kuşatmadan sonra Urfalı Mateos'a nazaran şehirdeki Ermeniler şartlı olarak 1126 yazında Emîr Fadlûn'a (1126-1130) Anı ve bütün mülhakatını teslim ettiler. Kral Dimitri'den ve Kıpçaklar'dan yardım göremeyen Anı valisi Orbelli Abulet de memleketine gitti.²⁶¹ Vardan diyor ki: "Fadlûn Anı'yı ve bütün hududları dahilindeki memleketi çok iyi idare etti. Ahaliyi sulh içinde yaşattı. Duvin'i ve Gence'yi de alarak nâm kazandı."²⁶² Atalarının eski mülkü Gence ile Duvin'in Şeddâdlılar'dan alınmış olmasına ve yalnızlığına üzülen Emîr Fadlûn, Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın oğlu Kurti'nin, 1130'da Duvin'i yeniden alırken, buna engel olmak isteyince, yaralandı ve 1131'de öldü. Yerine kardeşi Khuçehr (Khoş-Çahr: Güzel yüzlü) Emîr oldu.²⁶³

Hicri 521(1127) yılında Büyük Sultan Sencer Rey'e gitti ve Sultan Tuğrul'un Atabey'i Şirgir'i azlederek Karasungur'u yerine tayin ile Erraniye memleketlerini onun idaresine bıraktı. Tuğrul kardeşi Mes'ûd'u da ona yardımcı yaptı.²⁶⁴

Melik Mes'ûd b. Muhammed 1130 Zilhicce (Kasım-Aralık) ayında Horasan'dan amcası Sencer'in yanından ayrılıp Sâve'ye gitti. Bu sırada onun maksadının kardeşi Sultan Mahmud'a muhalefet etmek olduğuna ve Sencer'in emriyle hareket ettiğine dair söylentiler çıktı; bunun üzerine Sultan Mahmud endişelendi ve Bağdad'dan Hemedan'a gitti. kirmanşah'a varınca kardeşi Melik Mes'ûd gelip hizmetine girdi. Dedikoduların aslı çıkmadı. Sultan Gence ve çevresini ona ikta edip oraya gönderdi.²⁶⁵

²⁶¹Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.197; M. F. Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, s.72-73

²⁶²Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.197

²⁶³Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.199

²⁶⁴El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.69; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.162

²⁶⁵İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.526

Sultan Mahmud b. Sultan Muhammed, Şevval 1131 (Ağustos-eylül)'de Hemedan'da öldü.²⁶⁶ Onun ölümünden evvel kardeşi Tuğrul'un birara Atabey'i olan Şirgir'de aynı yıl Mayıs ayında öldürüldü.²⁶⁷ Sultan Mahmud'un yerine oğlu Melik Davud, vezir Ebû'l Kasım ve Atabeyi Aksungur el-Ahmedî'nin ittifakıyla tahta çıkarıldı ve bütün el-Cibal bölgesi ve Azerbaycan'da onun adına hutbe okundu.²⁶⁸ Melik Davud h. 525 yılı Zilkade ayında (Eylül-ekim 1131) Hemedan'dan Azerbaycan'a gitti. Kardeşi Mes'ûd karşı çıktıysa da iki kardeş anlaştılar. Bu kardeşlerin anlaşıp kendi anlarına hutbe okutmaları, Sultan Sencer'in hoşuna gitmeyince, o da Sultan Mahmud'un kardeşi, haliyle kendisinin de yeğeni olan Gence-Arran Meliki Tuğrul ile işbirliği yaparak Mes'ûd ve Davud kardeşlere cephe aldı. Bu sebeple iki taraf arasında Dinavar'da 25 Mayıs 1132'de vukubulan savaşta²⁶⁹ Mes'ûd tamamen bozguna uğradı. daha sonra Sencer, Sultan Mes'ûd'a haber gönderip yanına çağırdı. O da amcası Sencer'in yanına gledi. Daha önce kaçıp Huvenc'e varmıştı Sultan Sencer onu görünce kucaklayıp öptü ve iyi davrandı. Fakat kendisine isyan ettiği için de azarladı. sonra onu tekrar eski vilayeti olan Gence'ye gönderdi ve ardından kendi kardeşi onun adına hutbe okuttu. Sencer Ramazan 526 (Temmuz-Ağustos 1132)'da Horasan'a döndü.²⁷⁰

Böylece Muhammed Tapar'ın Gence Meliki olan diğer oğlu Tuğrul (1132-1133) da Irak Selçukluları tahtına çıktı. İki yıl bu saltanatta kaldı.²⁷¹

Sultan Tuğrul (II.) daha önce Gence'de oturuyordu. Fakat 1121 ve 1122 yıllarında Gürcüler'le yapılan savaştan sonra amcası Sencer'in yanında bulunuyordu.²⁷²

Sultan Tuğrul (II.) (1132-1133) Irak Selçukluları tahtına geçtiği günlerde kardeşinin oğlu Melik Davud ile aralarında Ramazan 526 (Temmuz-

²⁶⁶İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.528; Urfalı Mathcos, *Vekayi-Nâme*, s.287; El-Hüscynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.69; İbnü'l Ezrak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi*, s.43

²⁶⁷İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.525

²⁶⁸İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.525; A. Zeki Velidi Togan, *Aksungur*, Aİ, I, s.275

²⁶⁹İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.532, 534; El-Hüseyinî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.70; V. Minorsky'e göre: Büyük sultan Mahmud'un oğlu Davud (1132-1139) Tebriz'e yerleşip buradan Azerbaycan, Arran ve Erminastan'dan tereküp eden büyük bir iktidar idare etti. Sonra Azerbaycan ve Arran Tuğrul (II) kölesi Karasungur'a teslim edildi (*Tebriz*, İA, XII, s.85)

²⁷⁰İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.534; El-Hüscynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.70-71

²⁷¹F. Sümer, *Mes'ud b. Muhammed Tapar*, İA, VIII, s.135

²⁷²İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.533; Urfalı Mathcos, *Vekayi-Nâme*, s.287

Ağustos 1132)'de bir savaş oldu. Savaşın sebebi şu idi: Yukarıda zikrettiğimiz gibi Sultan Sencer Melik Tuğrul'u tahta çıkarmış ve daha sonra Mâveraünnehir hükümdarı Ahmed Han'ın kendisine isyan ettiğini haber alıp, Horasan'a dönünce Melik Davud amcası Tuğrul'a karşı isyan ve muhalefet etti. Azerbaycan ve Gence yöresinden asker toplayıp Hemedan'a gitti ve 16 Temmuz 1132 yılında Hemedan civarında Vahan Köyü yakınlarında konakladı. Bunun üzerine Yeni Irak Selçuklu Sultanı, eski Gence Meliki Tuğrul da onun üzerine yürüdü. Her ikisi de adamlarını mevzilere yerleştirip savaş vaziyeti aldılar. Tuğrul'un tarafında İbn Porsuk, kızıl ve Karasongur yer almıştı. Melik Davud'un yanında ise Barankuş ez-Zekevî var idi. Melik Davud'un askerleri arasında itilaf çıkınca Sultan Tuğrul'un galibiyeti kolay oldu. Melik Davud: "Bu mağlubiyet üzerine 16-22 Eylül 1132 arasında şaşkın bir vaziyette Bağdad'a geldi. Yanında Atabeyi Aksungur el-Ahmedîli de vardı. Halife el-Müsterşid ona izzet ve ikramda bulunup saltanat sarayında misafir etti. (Amcası) Melik Mes'ûd ise bu sırada Gence'deydi. O, Melik Davud'un mağlubiyetini duyunca Bağdad'a mütecevvihen hareket etti. Bağdad'a yaklaşıncı Davud kendisini karşıladı ve atından inerek ona hizmet etti. ikisi birlikte Bağdad'a girdiler.²⁷³

Zamanın hâkimiyet telâkkisine göre Davud'un bu türlü hareketini adlandırmak icabe derse denilebilir ki; Davud, bu hareketi ile amcası Mes'ûd'un kendisine üstünlüğünü kabul etmiştir ve onun emrine girmiştir.²⁷⁴

Halife el-Müstarşid Billah, Tuğrul'un düşmanı olduğundan Bağdad'da ona karşı bir ittifak meydana getirdi. Bu sebeple Halife, Mes'ûd'u Sultan ve Davud'u da ona veliaht tanıdığını ilan ederek, hutbenin de buna göre okunmasını emretti. Böylece Halife, Mes'ûd'u hükümdar ilan ile Davud ve Atabeyi Aksungur'u da ona teslim etti. Bu münasebetle belirtelim ki,tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri dünyevî mes'elelerle ilgileri kesilen halifeler yavaş yavaş devlet işlerine karışmağa başlamışlardır.²⁷⁵

²⁷³İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.537, 540; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.162

²⁷⁴M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s.208

²⁷⁵ İ. Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s. 79.

Mes'ûd, Davud ve Aksungur Azerbaycan'a doğru hareket ettiler. Devletin bütün idare işi Aksungur'un elinde idi. Bunlar Merağa'ya gelir gelmez, Aksungur el-Ahmedîli etraftan kalabalık bir ordu topladı. Bunu gören Karasungur ve Tuğrul'un diğer emîrleri Erdebil'e kaçtılar. Mes'ûd da onları takip ederek üzerlerine yürüdü, Erdebil yakınlarında meydana gelen muharebeyi Karasungur kaybetti.

Mes'ûd Atabeyi Aksungur ile birlikte daha sonra kardeşi Melik Tuğrul ile savaşmak üzere Hemedan'a gitti. Tuğrul orada mağlub oldu (25 Mayıs 1133). Böylece Irak ve Azerbaycan sultanlığı Mes'ûd'un elinde kaldı. Tuğrul, Rey'e çekildi. Mes'ûd ile Atabeyi Aksungur Ahmedîli Hemedan'da iken, Batınîler'den bir fedâînin Aksungur'u Sultan Mes'ûd'un rızası ile öldürüldüğüne dair rivayetler de veran etmiştir. Selçuklu müverrihi İmaddüddin İsfahanî, Aksungur'un veziri idi. Kendi eserinde ondan çok bahestmiştir. Aksungur'dan sonra, oğlu Arslan Aba Has Bey, Sultan Mes'ûd'un hizmetinde bulunmuştur.²⁷⁶

Sultan Sencer'in daha 1127'de Sultan Tuğrul'un Atabey'i Şirgiri azlederek yerine Karasungur'u tayini ile Arraniye memleketinin onun idaresine verildiğini Tuğrul ve Mes'ûd'u da ona yardımcı yaptığından söz etmiştik. Halife'nin de Atabey Aksungur'u Mes'ûd'un hizmetine verdiğine yukarıda değinmiştik. Fakat, kısa bir süre sonra Aksungur şehit edilince Atabey Karasungur etbai ve askeri ile Azerbaycan'ın müdâfileri ve Erran'ın kahramanları ile hemen Mes'ûd'un hizmetine girdi (1133).²⁷⁷ Karasungur, Mes'ûd'un hanımı olan Berkayaruk'un kızı Zübeyde Hatun'dan çekindiğinden ötürü, ona nefis hediyeler götürerek güvenini kazanmaya çalıştı. Bunu fark eden Emîr Yarenkuş, Bursuk, Kızıl Emîr Ahır, Zencan sahibi Senkur, Cavlı ve Şirgiri'nin oğlu Haydar gibi büyük emîrlere Sultan Mes'ûd'un emrinden çıkarak, ona karşı geldilerse de yenilip Karasungur'un şefaatiyle serbest bırakıldılar.²⁷⁸

Temmuz 1134'de Mes'ûd kardeşi Melik Tuğrul ile yaptığı savaşın sonra Hemedan'a dönmüştü. Bu sırada Sultan Mahmud'un oğlu Davud'un

²⁷⁶ İbn el-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, X. 41: El-Hüseynî, *Ahbar üd Devleti's-Selçukiyye*, 69-72; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 162; A.Z.Velidi Togan, *Aksungur*, İA, I, s. 276; Erdoğan Mercil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 74.

²⁷⁷ İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.162.

²⁷⁸ İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.162-163; El-Hüseynî, *Ahbar üd Devleti's-Selçukiyye*, s. 74

Azerbaycan'da isyan ettiği haberini alınca hemen onun üzerine yürüyerek Ruindiz Kalesi'nde muhasara etti. Bu durumu fırsat bilen Melik Tuğrul asker toplamaya başladı. Bu arada Sultan Mes'ûd'un maiyyetindeki bazı emîrler de Melik Tuğrul'un tarafına geçtiler. Nihayet iki taraf Kazvin yakınlarında karşılaştı. Bu defa mağlub olan Mes'ûd'du... (Temmuz 1134). Mes'ûd Bağdad'a çekildi. Ki bu sırada Hemedan'daki Tuğrul'un ölüm haberi geldi (Ekim-Kasım 1134). Kardeşi Sultan Tuğrul, Hemedan'da ölünce Mes'ûd Bağdad'da idi. Irak emîrleri ona haber gönderip tahta geçmesini istediler. Bunun üzerine Sultan Mes'ûd gelip tahta oturdu. Yeğeni Davud'u velaiht yapıp, kızı Gevher Hatun'u ona verdi. Zaten yeğeni Sultan Davud ile Atabey Karasungur da ona iltihak etmeği vaad etmişlerdi.²⁷⁹

Sultan Tuğrul vefa ettiği vakitte (1134) Azerbaycan ve Arran'da Atabey Karasungur idi.²⁸⁰ Aynı yerlerde Melik olarak bulunan Melik Davud b. Mahmud 1135 Ramazanda (Temmuz-Ağustos) Sultan Mes'ûd ile savaşarak Halife el-Müsterşid'e bir elçi gindererek Mes'ûd'dan sakınmasını ve ona göre de bazı tebdirler almasını isteyerek, kendisinin de askerleriyle yardıma geleceğini bildirdi. Fak at Halife onun sözüne uymadı. Bilahare Halife 29 Ağustos 1135'te öldürülecek yerine de Er-Raşid geçecektir.²⁸¹

Aynı yıl hutbe okunması yüzünden Mes'ûd ile Melik Davud b. Mahmud'un arası açılınca Atabey Karasungur büyük bir ordu ile Davud'un üzerine yürüdü. Merağa yakınlarında yapılan savaşta Davud, mağlub oldu ve Karasungur Azerbaycan'da kaldı.²⁸²

2.1.10. Atabey Karasungur'un Gence Yöresindeki Faaliyetleri

1127 yılında Sultan Sencer'in Rey şehrinde Sultan Tuğrul'un Atabey'i Şirgir'i azlederek yerine Karasungur'u tayin ettiğini ve Arran memleketlerini de onun idaresine verdiğiinden bahsetmiştik.

²⁷⁹ İbn el-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s.23, 28; El-Hüscynî, *Ahbar üd Devleti's-Selçukiyye*, s. 73; Ravendi, *Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr*, I, s.217-218

²⁸⁰ El-Hüseyinî, *Ahbar üd Devleti's-Selçukiyye*, s.74; Ravendf, *Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr*, I, s.218

²⁸¹ İbn el-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 33; Cüveynî, *Tarih-i Cihan-güşa*, III, s.129

²⁸² İbn el-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, , XI, s.50

Fakat Halife el-Müstarşid, Mes'ûd'a atabey olarak Aksungur'u tayin edince Karasungur'un durumu kritiğe düşmüşse de onun 1133'de ölümü ile Karasungur durumunu düzeltmişti. Hatta tekrar Mes'ûd'un emrinde göreve başlaması bir kısım ileri gelen emîrlerin kıskançlıklarına sebep olmuştu.

1134 yılında Sultan Tuğrul'un ölümünde de Azerbaycan ve Arran'ın idaresi Atabey Karasungur'da idi.

Bundan evvel Sultan Mes'ûd'un amcası Sencer karşısında mağlup olup Gence'ye döndüğünü ve Melik Tuğrul'un sultan olduğunu daha önce anlatmıştık. Yine Melik Mes'ûd'un kardeşinin oğlu Melik Davud b. Mahmut ile savaştığından ve Davud'un mağlub olarak Bağdad'a gittiğinden bahsetmiştik. Sultan Mes'ûd, Davud'un mağlub olduğunu ve Bağdad'a gittiğini duyunca o da aynı şekilde Bağdad'a gitmiş ve Halife tarafından bu iki kardeş karşılanmış, önce Mes'ûd sonra da Davud'un adına hutbe okunarak Mes'ûd ve Davud'un Azerbaycan üzerine yürümelerine karar verilmişti. Halife de onlarla birlikte asker göndermeye vaad etmişti. İki kardeş Merağa'ya varınca Davud'u atabeyi Aksungur el-Ahmedîli onlara pek çok mal ve bol miktarda aerzak göndermişti. Mes'ûd Azerbaycan'ın diğer şehirlerini de ele geçirdi. Orada bulunan Karasungur ve diğer bazı emîrler Mes'ûd'un önünden kaçarak Erdebil şehrine kapandılar. Mes'ûd onların üzerine yürüdü ve Erdebil'de mahasara etti. Sultan Tuğrul bu esnada İsfahan'da olup, Atabey Karasungur'u, Azerbaycan'da naib bırakmış idi. Karasungur; Aksungur ile Sultan Mes'ûd Azerbaycan'a gelmek için hareket edince Zencan'a gitti.

İmadüddin İsfahani'nin ifadesinden anlaşıldığına göre Erdebil muhasara edilmeden Karasungur Zencan'a gitmişti. Bu sebeple, veziri Dergüzuni Karasungur'a mektup yazarak, harbe teşvik etti. "Aksungur'la mübareze et... Sen onunla mübareze hususunda yarış edecek adamsın, karşı çık, bizzat kendin harp et. Yoksa kendim muharebede hazır olurum" dedi.²⁸³

1138 yılında Sultan Mes'ûd ile Atabey Karasungur'un arası açıldı. Buna bağlı gelişmelerle Karasungur, artık memleket idaresi ile meşgul olmağa karar verdi. Hiçbir Melik'e Atabey olmamak için yemin etti. Arran'dan ayrılıp

²⁸³ İbn el-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, , X, 540-541; İmad üd-Din İsfahani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.154

Berucerd'e vardığı sırada Gence ve kazalarının zelzele felaketiyle yerle bir olduğu haberini aldı.²⁸⁴

2.1.11. Gence Depremi (1139)

1139'da meydana gelen Gence deprem felâketi için İbnü'l-Esir: "Azerbaycan'a bağlı Gence ve diğer yerlerde, Arran'da deprem oldu. Fakat en şiddetlisi Gence'de oldu ve pek çok yeri tahrip etti. Sayılamayacak kadar çok adam öldü. Rivayete göre iki yüz otuz bir kişi ölmüştü. Ölenler arasında Azerbaycan hâkimi Karasungur'un iki oğlu da vardı." demektedir.²⁸⁵

İbnü'l Cevzi ise h.534(1139)'de "Gence'de toprak göçmesi oldu. Çok sayıda insan öldü." diye bahsetmektedir.²⁸⁶

İmadüddin İsfahanî ise aynı yıldaki kaydında şöyle diyor: "Bu deprem ile Gence ve kazaları yere battı. Zelzele bu kasabayı yaktı, yıktı. Kasaba yer altına geçmiş gibi harap oldu. Ahbaz ve Gürcü kâfirleri (bunu fırsat bilerek) Gence'ye hücum edip ahâlisinden üç yüz bin kadar insan telef ettiler. Kalanlarını esir ederek memleketlerine geçir diler. Yalnız Cenze (Gence)'nin surları ve evleri ve yıkık olan kalesine iltica eden ve tepelerine sığınanlar kurtulabilmiştir. Mallar, yerlerden kazılıp çıkarılmıştır. Ve gizlenen şeyler araştırılmıştır."²⁸⁷

Sıbt İbnü'l Cevzi'nin Cenze (Gence) depremi, Gürcü ve Abhazlar'ın kralının şehri yağmalaması ve Müslüman esirlerin getirilişi ile ilgili iktibası ise şöyledir: "516(1132) yılında Gence diye de söylenen Cenze'de deprem oldu. Şehrin bir tarafı hasar gördü ve suru yıkıldı. Bunun üzerine Abhaz ve Gürcü kralı ve askeri oraya hareket etti. Şehre geldi ve halkını yağma edip, süratle Tiflis'e sevketti. Müslümanlar koyun sürüleri gibi sevkedildiler. Tiflis halkı onlardan çoğunu satın alıp serbest bıraktılar. Tiflis halkı bu yıla kadar böylesine ayrılmış dağılmamıştık, diyorlardı."²⁸⁸

²⁸⁴ El-Hüseynî, *Ahbar üd Devleti's-Selçukiyye*, 78; İbn el-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, . XI, 70

²⁸⁵ İbn el-Esir, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, XI, s.75

²⁸⁶ İbn el-Cevzi, *El-Muntazam*, XVIII, s.7

²⁸⁷ İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.174

²⁸⁸ İbn el-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi*, s.27

Vardan'da ise: "1139 tarihinde Gançak şehri zelzeleden harap oldu."²⁸⁹ kaydı vardır.

Devrin tarihçilerinin de önemine binaen yazdıkları Gence depreminin vehametini Berucerd'e vardığı sırada duyan Karasungur bunun üzerine, süratle Gence'ye azimet etti. Abhaz askeri reisi İvani b. Ebû'l-Leys fırsattan istifade zelzele üstüne zelzele, facia üstüne facialar icra etmişti. Ve orada yıkılan Gence'nin adını verdiği yeni bir kasaba bina etmiş ve eski Gence'nin kapısını götürüp ona takmış idi. Karasungur'un yokluğunu ganimet bilerek, bu memleketlere azap acısını tattırmıştı. Karasungur Gence'ye eriştiği gibi dinin revnakı yerine geldi. Yardım ve temkin âdeti avdet etti, ehli tevhid ehli teslise galib geldi. Pâk olan şey, habisin sürçmesiyle ayağa kalktı. Karasungur (1127-1141) bunlarla muharebe edip bunları bozdu, şevklerini kırdı. Bunlardan pek çok kimse öldürüldü. Yeni kasabayı tahrip etti. Eski Gence'nin kapısını yerine iade etti ve kasabayı, imaretce en iyi hale ve en iyi şekle koydu.

Gence'de Karasungur'un eşi ve çocukları da helâk olmuşlardı. Bundan dolayı, Karasungur'u keder istilâ etti ve sel (verem) hastalığına yakalandı. Bir müddet tedavi edildi ise de iyileşemedi. h.535(1141) senesinde Erdebil'de vefat etti. Müslümanlar, bunun için çok ağladılar, yerini tutacak kimse bulamadılar."²⁹⁰

Melik Tuğrul'un memlüklerinden olan Karasungur uzun müddet hasta yatmıştı. Öleceğini anlayınca Melik Tuğrul'un emirlerinden Çavlı Candar'ı huzuruna çağırdı ve yerine tayin edip oğlunu, askerlerini ve saltanatını ona teslim etti (1140).²⁹¹ Atabey Karasungur yerine bıraktığı Çavlı Candar'a küffarın kökünü kurutmasını ve iyilere iyilik etmeği temadî ettirmesini vasiyet etti. Bunun üzerine Çavlı Candar, Karasungur'un vazifesini deruhte etti.²⁹²

Kara Sungur'un Sultan Mes'ud 81134-1152) üzerinde nüfuzu ve itibarı çok olup, hatta Sultan ondan korkardı.²⁹³

²⁸⁹ Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.200

²⁹⁰ İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.175

²⁹¹ İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.175; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.78

²⁹² İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.175

²⁹³ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.78

2.1.12. Çavlı Candar'ın Faaliyetleri

Çavlı Candar, Karasungur'un yerine geçince, haliyle Sultan Mes'ud'un hizmetine girmiş oluyordu. Sultan Mes'ud, buna hil'at ve ahitname gönderdi ve büyük mikyasta atıyye verdi. Karasungur'un Erraniye ve Azerbaycan'da olan bütün kaza ve sancaklarını buna verdi. Ve bunu, mezkûr kale, kasaba ve memleketler üzerine nesbetti.²⁹⁴

Çavlı Candar, ertesi sene Sultan'ın yanına gitti. Onunla Bağdad'a kış seferine katıldı (1142). Orada (Khalkhal) Halhal hâkimi Büyük Hacıp Emir Fahrüddin Abdurrahman Togayürek'in kızıyla evlendi. Çavlı Candar (1140-1146) böylece vaziyetini sağlamlaştırmış ve arkası kuvvetlenmiş olarak Arran diyarına ve Azerbaycan'a döndü..²⁹⁵

Selçuklu Devri kaynaklarının verdiği bilgilere göre: Çavlı Candar sultan Mes'ud'un hizmetine girdiği vakitte iyi hizmet ederek yükseldi. Sultan Hâcib Tatar'ı vazifesinden azlederek ve bu vazifeyi Emir Fahreddin Abdurrahman b. Togayürek'e verdi. Emir Hasbeg b. Belengeri, Rey sahibi Abbas Çavlı ile Sultan'ın hizmetinde toplanmışlardı. Melik Davud b. Sultan Mahmud Batınîler tarafından Tebriz'de öldürüldüğü yıl h.538(1143-1144)'de Rey Hâkimi Abbas, Fars Hâkimi Boz-aba aralarındaki dostluğu pekiştirerek ve anlaşarak saltanat talebinde bulundular. Bu planı uygulamaya koyan Emir Boz-aba ile Rey Valisi Abbas bir araya gelip Sultan Mes'ud'a itaatten ayrılmağa karar verdiler ve ülkesindeki bir çok yeri ele geçirdiler. Sultan Mahmud'un oğlu Melik Muhammed ile; Sultan Muhammed'in oğlu Melik Süleyman-Şah'ta onlara katılmıştı.

Sultan Mes'ud Bağdad'da iken bu haberi aldı. Sultan'ın emir, hâcibi ve devlete hâkim adamı olan Emir Abdurrahman Togayürek de Sultan'ın yanındaydı ve o da Emir Boz-aba ve Abbas'dan yanaydı. Sultan, Abdurrahman ile beraber (Şubat-Mart 1146'da) Bağdad'dan hareket etti. Bu arada Çavlı Candar'a da mektup yazıp yardım istedi ise de o bu davete icabet etmekten çekindi. Çünkü sultana küskündü. Sebebi ise Sultan onun veziri İzzülmülk'ü

²⁹⁴ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.79; İmad üd-Din İsfehani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.175.

²⁹⁵ İmad üd-Din İsfehani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.177; El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, 80.

tevkif ve musadere etmişti. Sultan bunu üzerine Bağdad'a geri döndü. Baz-aba ve yanındakiler de bu defa, Azerbaycan'da olan Çavlı Candar'a mektup yazarak: "Sen bizim emirimiz ve en büyüğümüzsün; eğer gelirsen hükümetin başına geçecek olan şahsın ordusunun baş-kumandanı olursun ve biz cümleten sana itaat ederiz" dediler.²⁹⁶ Fakat o bunlara itibar etmeyerek Sultan'ın yanında yer alınca Hacib Abdurrahman Togayürek vs. Çavlı Candar'ı bir hile ile öldürmeyi istediler.

Nihayet iki tarafın askerleri tam savaşa girmek üzereydiler ki, bu arada Süleyman-Şah da kardeşi Mes'ud'a iltihak etti.

Bu mücadelede Candar Çavlı'nın oniki bin zırhlı askeri olup, Errani'ye ve Urmiye askerleri de yanında idi. Fakat iki taraf anlaşınca Emir Abdurrahman Togayürek'e bu mücadeleden vazgeçmesi için anlaşma gereği elindeki yerlere ilâveten Azerbaycan, Gence vilayeti ve Erraniye verildi.²⁹⁷

Emir Abdurrahman Togayürek'e Azerbaycan ve Erraniye'nin verilmesine dair Ravendî'nin kaydı şöyledir: "Sultan Mes'ud Arab-Hatun'dan doğmuş olan oğlu Melikşah'ın atabeyliğini Çavlı'ya vaadetmişti. Çavlı, Boz-aba'ya hücumdan dönünce Melikşah, Barçın Kalesi'nden getirilerek Çavlı'ya teslim edildi. fakat, Sultan çocuğunun atabeyliğini Emir Abdurrahman'a verdi. Gence ve Arran vilayetlerini ona bağışladı. Abruurrahman, Sultan'ın oğlunu birkaç emirle birlikte Erran'a yolladı. Kendisi padişahın yanında kalıyordu.²⁹⁸

Emir Abdurrahman Togayürek Pars'a gitmişti. Oardan da kendisine bağışlanan Gence ve Arran tarafalarına gitmek istiyordu. Bu sebeple Şemseddin Atabek İldeniz ile Hasbek Bahaeddin'i kendisiyle beraber yollanmasını istedi. Çünkü onların Sultan'ın yanında kalmaları halinde kendini emniyette görmüyordu.²⁹⁹ Sultan, onun bu isteğini kabul etti ve bulunduğu Hamedan'dan Bağdad taraflarına gitti. Rey sahibi Emir Abbas da yanında idi.

Gerçi Togayürek, Halhal (Khalkhal) ve Azerbaycan'ın bir kısmına da sahip olup, Sultan'ın devletine de hâkimdi. Onun yanında Sultan'ın hiçbir

²⁹⁶ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, 99; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.180-183; *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.79-82.

²⁹⁷ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, 99; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.194; Raşid al-Din, *Câmi Al-Tevârih*, II, s.126.

²⁹⁸ Ravendî, *Rahatü's-Sudûr ve Ayâtü's-Sürûr*, I, s.227; Raşid al-Din, *Câmi Al-Tevârih*, II, s.126.

²⁹⁹ Ravendî, *Râhatü's-sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, I, s.228, 232; Raşid al-Din, II, 127.

hükmü yoktu. Böylece Sultan Mes'ud onun himayesi altına girmiş oldu ve hareketlerini kısıtladı. Bu haliyle Abrurrahman, Sultan'ın nüfuzunu iyice daraltmıştı. Sultan onun yanında adeta esir gibiydi. Bu halden kurtulmak isteyen Sultan, onun yanındaki akıllı, tedbirli ve çok zeki bir zat olan Has-beg ile anlaşarak ona Abdurrahman'ı öldürttü.

Çavlı Candar'ın kayın-atası olan Abdurrahman, Erraniye'de Gence'de şehir dışında öldürülmüştü.³⁰⁰ Başka bir iddiaya göre de, ordusunu Şemkür'e yolladığı yerde öldürüldü. O ölünce Mes'ud'un oğlu Melikşah'ın atabeyliğini Has-bek aldı.³⁰¹

Bu suretle Melik Has-beg Erraniye'yi elde edip ve vilayetleri de tefrik ettikten sonra oradan da giderek Erdebil'i muhasara etti. Gerek Abdurrahman'ın Gence dışında öldürülüşünü, gerekse Erdebil'in muhasara edilmesini Bağdad'a iken öğrenen Sultan, Abdurrahman'ın öldürülüşünü yadırgayan yanındaki Rey sahibi Emir Abbas'ı da orada öldürdü (h.541), (1146-47).

Has-bek/beg, Aslan b. Belengerî'ye "Bütün Gence ve Arran ordusu ile acele gel!" diye haber gönderirken, bir taraftan da Atabey İldeniz ile Atabey Arslan'ın kardeşi emir şirgir'e de "Azerbaycan askerini toplayıp hemen" gelmelerini isteyerek, yanında ordusu az olan Sultan'a karşı öldürülen arkadaşlarının intikamını almak isteyen Boz-aba'ya tedbir almak istedi. Gerçekten de Boz-aba öldürülen arkadaşlarının intikamını almak için asker toplayıp çarpıştı ise de başarılı olamayarak öldürüldü. Veziri olan Ebû'l-Feth b. Dârest, Sultan Mes'ud'a vezir oldu.³⁰²

Aynı yıl, Erraniye ve Azerbaycan'ın bir kısmına hâkim olan Emir Candar Çavlı da yayını gerdiği sırada burnundan kan fışkırınca, fazla kan kaybından öldü (1146).³⁰³

³⁰⁰ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.108-109; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 196.

³⁰¹ Ravendî, *Râhatü's-sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, I, 228.

³⁰² İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.99, 108, 111; El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.82-83; Ravendî, *Râhatü's-sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, I, s.223, 232-233; Raşid al-Din, *Câmi Al-Tevârih*, II, s.130; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.184-185, 196.

³⁰³ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.109-110; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.185.

Karasungur'dan ve Gence'yi Gürcüler'e karşı müdafaası ile tanınmış hafeli Çandar Çavlı'dan sona yerine kayınpederi Abdurrahman Togayürek'e "bütün Azerbaycan ve Arrinye memleketlerinin idaresi verildi". Fakat bu şahıs h.541 (1146/-47)'de Has-bek b. Belengeri tarafından öldürüldü. Sultan Mes'ud: "Meydan hâli kaldığı ve fırsat elverdiği zaman İbni Togayürek'i öldürmesini gizli surette Has-bek'e emretmiş" o da bunu yerine getirmişti...

Hasbek İbni Belengeri bu olaydan sona "Erranye'ye tegallüb ve kendisine yardım edenlere ihsan etti ve onları dost tutmaya azmetti." Bu meyanda Togayürek oğlu Abdurrahman'dan sonra Arran Prensi olarak İbni Belengeri'nin amcazâdesi Revadî'nin adı zikrolunsa da Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah'ın oğlu Muhammed'in atabeyi olan Şemsüddin İldeniz, onun yanından Hemedan'dan) ayrılarak Revadî'nin elinden Erraniye'yi çekip almak inayetiyle Azerbaycan'a geldi.³⁰⁴

İldeniz'in (1146-1175) Azerbaycan'a dönmesinin diğer bir sebebi ise Sultan Muhammed'in içkiye aşırı düşkünlüğü ve bir şey yapamayacağına dair büyük yemin etmesine rağmen İbni Belengeri'yi Hemedan'a çağırıp, sonra da sözünde durmayarak öldürmesidir. Sultanın bu hareketinden tiksinen yanındaki büyük emir Atabey Şemsüddin İldeniz, ondan ilgisini keserek İbni Belengeri'nin amca oğlu Revadî'ye verilmiş olan Erraniye'yi almak niyetiyle Azerbaycan'a dönmüştü.³⁰⁵

Böylece Mes'ud'un hizmetine girdi ve hizmetini gayet kusursuz yaparak, onun katında yüceldi ki, Sultan Mes'ud da ona Arran'ı iktâ olarak verdi. İldeniz de oraya gitti.³⁰⁶

Sultan Mes'ud 2 Ekim 1152'de Hemedan'da öldü. Erkek çocuğu olmayan Mes'ud ölünce, askerleri kardeşi Mahmud'un oğlu Melikşah'ı tahta oturtular. Melikşah eğlenceye düşkün olup, bütün devlet işlerini Hasbek İbni Belengeri'ye tefviz etmişti. 2 veya 3 ay sonra tahttan indirilen Melikşah Huzistan'a kaçtı. yerine Muhammed b. Mahmud b. Muhammed bin Melikşah

³⁰⁴ İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.194, 196; Mirza Bala, *Gence*, İA. IV. s.763.

³⁰⁵ İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.212.

³⁰⁶ Raşid al-Din, *Câmi Al-Tevârih*, II. 160.

h.657 Sefer Ayı başında (28 Nisan - 7 Mayıs 1153) Hasbek'in yardımıyla tahta geçti. Onun da ilk işi Habsek'i öldürtmek oldu.³⁰⁷

Sultan Mes'ud'un ölümü ile Irak Selçuklu Hanedanı'nın ikbali sona ermiş sayılır. Zira bu devlette iktidar Musul (Zengioğulları), Azerbaycan (İldenizoğulları) ve Fars (Salgurlular) atabeylerine intikal etmiştir.³⁰⁸

---

³⁰⁷ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.143; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.210

³⁰⁸ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.81

BÖLÜM III

3.1. ATABEY İLDENİZLİLER DEVRİ (1146-1225)

3.1.1. Gence'de İldeniz Dönemi (1146-1175)

Aslen Kıpçak Türkleri'nden olan İldeniz, ilk önce Irak Selçuklu Sultanlarından Mugis al-Din Mahmud (1117-1131)'un veziri Kemal al-Din Talib al-Sumayramî'nin memlûkü idi. Onun 1121 veya 1122'de Batınîler tarafından öldürülmesinden sonra Sultan Mahmud'a intikal eden ve ondan sonra Sultan Gıyaseddin Mes'ud (1132 ve 1135-1152)'un hizmetine giren İldeniz, zekası, kabiliyeti ve kahramanlıkları sayesinde onun itimadını kazandı ve kısa bir zamanda yükselerek Azerbaycan (Arran, Şirvan ve diğer hemcivar memleketler de dahil) valiliğini elde etmeğe muvaffak oldu. Selçuklular, kendi memleketleri dahilinde güvенеbilecekleri reisler tarafından idare olunan bir orduya sahip olmak maksadı ile askeri bir ikta sistemi kurmuşlardı. Bu sistemin sunucu olarak, merkezi idarenin gevşediği devirde, memleketin muhtelif kısımları, tarihte atabeyler adı ile tanın, bir takım askerî valilerin eline geçti. İldeniz de bunların en kuvvetlisi idi. Maiyetinde daima 50 bin Türkmen süvarisi bulunan İldeniz gerek Gürcüler üzerindeki parlak zaferleri, gerekse Arran ile Şirvan'ın istirdadı sayesinde, az bir zamanda en büyük Selçuklu emîrleri sırasına geçti ve 1146'dan itibaren, fiilen müstakil bir şekilde idare ettiği Azerbaycan'da Selçuklu sultanlarına bağlılığı ifade eden hutbeden başka bütün hüküm ve nüfusu eline aldı.³⁰⁹

İbnü'l-Esir'e göre İldeniz: "Erraniye'ye vali olmasından sonra Azerbaycan'ın çoğunu, el-Cibal, H emedan ve diğer yerleri, İsfahan, Rey ve civarındaki yerleri hakimiyeti altına" almıştı.³¹⁰ İbnü'l-Ezrak'a göre de İldeniz: "İsfahan, Hemedan, Azerbaycan ve Arran'dan Cenze (Gence) şehri ve Şemkür'e kadar olan Yerlerin sultanı" idi.³¹¹

³⁰⁹ Mirza Bala, *İl-deniz*, İA, VI, s.961-962; El-Hüseyinî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.94.

³¹⁰ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.312.

³¹¹ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.220-221; İbn el-Ezrak, *Mecyâfârikîn ve Amid Tarihi*, s.45.

Atabey İldeniz daima Nahcivan'da ikamet ediyordu. Zaten Sultan Mes'ud'un ölümünden sonar oğulları Muhammed ile Melikşah arasındaki saltanata sahip olma mücadelesi duruluncaya kadar o Erran'da itizale çekilmişti.³¹²

1118 yılında topluca Daryal-Geçidi'nden gelen Kam(Şaman) dinindeki Kıpçaklar, hükümdarları olan Atrak-Khan'in güveğisi olan Bagratlı II. (IV) David'in (1089-1125) "onların başına geçmesiyle: İran'a (Arran/Tiflis-Gence'ye), Şirvan'a ve Büyük-Armenya'ya (Taşır-Anı ülkelerine) akınlar yapmağa"³¹³ başlamışlar ve David II.'e uyup kolayca Ortodoks-Hıristiyan olmuşlardı. 1124'den itibaren de, aileleriyle birlikte, temelli olarak Yukarı-Kür boyları ile İspir'den doğuya Çoruk boylarına yerleşmişlerdi. Kiyef Rusyası'nın, komşu Rus Beylikleriyle ortak davranıp, Kıpçaklar'a saldırmaları, onlardan bir takımının, Dağıstan-Şirvan arasındaki ünlü tek geçit Demirkapı-Derbend'i aşarak: Şirvan, Arran ve (Aras güneyindeki) Azerbaycan'a göçmelerine yol açmıştı. Buralara gelenler, hâkim Müslüman-Türklük içinde, İslâmlığı benimsemiş; Selçuklu ordularına ve hizmetine girmişlerdi.

Sultan Gıyaseddin Mes'ud (1132-1152) çağında Müslüman olan bu Kıpçaklar'dan, Sultanın "kullarının en hayırlısı olan" Atabek Şemseddin İldeniz/Eldeniz, Sultan Mes'ud'un 1133'te ölen selefi ve atebeğisi Sultan Tuğrul'un, bir yaşındaki oğlu Arslanşah kucağında olduğu halde genç yaşta dul kalan haremi Nârınç-Hatun (Mümine Hatun) ile evlenmişti. Bu hatundan sülalesini devam ettiren Muhammed Cihan Pehlivan ve Osman Kızıl Arslan adında iki oğlu olmuş idi.³¹⁴

Bu arada Bağdad'da bulunan Mehmet Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı Halife Muktafi yeterli miktarda askerle birlikte Azerbaycan'a gönderdi. Bunlar Atabey İldeniz'e güvenerek Erraniye'ye gittiler. Lâkin Süleymanşah'ı oğlu Arslanşah'a rakip gören İldeniz, bunlara ne başını kaldırıp baktı ne de konuştu. Bundan sonra Sultan Muhammed b. Mahmud gelerek Süleymanşah'la savaşa tutuştu (1156). Süleyman yenilerek Bağdad'a gitti. Daha sonra Sultan

³¹² El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.90.

³¹³ M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s.442.

³¹⁴ Anonim, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.19; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI. s.221, Ravendî, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, I. s.224.

Muhammed bin Mahmud (Sultan II. Mehmed, 1153-1159) ölünce yarıdeli, içki düşkün Süleymanşah (1159-1161) tahta geçmişti. Onun tahta çıkmasını sağlayan Rey Emiri İnanç Bek-Sungur da Selçuklu devletine hâkim vaziyete gelmişti.³¹⁵ Buna rakip çıkan İldeniz 11 Nisan 1161'de Süleymanşah'ı ağulayıp, öldürterek artık resmen veliahd sayılan oğulluğu, Selçuklu Prensi Arslanşah'ı (1161-1175) Hemedan'da tahta geçirip, kendisi de, resmen "atabekü'l-Azam" ünvanını alarak, Irak Selçuklu Devletini fiilen idareye başladı.³¹⁶ Fakat bu sefer de Rey Emiri İnanç ve taraftarları Sultan (II.) Tuğrul'un oğlu Melik Muhammed'i tahta geçirmeğe çalıştılar. Bu yüzden Büyük Atabey İldeniz, İnanç Bek-Sungur ile 1161 yılı boyunca savaşıp Rey'i aldı. Bu savaş fırsat bilen apkhaz Kralı III. Giorgi -ki Kıpçaklar sayesinde çok kuvvetlenip, fermanlarında "Tanrı'nın inayeti ile Abkhaz (Abaza), Kartlı (Tiflis ülkesi) Ran (Arran), Kakh (Kakhet) ve Somekhler'in Kralı Şirvanşah ve Şahenşah" ünvanlarını fermanlarında kullanıyordu.³¹⁷ Irak Selçukluları içerisindeki karışıklıklardan ve Büyük Atabey İldeniz'in Arran'dan uzak bulunup Rey Emiri İnanç ile savaşa tutulmasından faydalanarak saldırılarda bulundu.³¹⁸

O kadar ki aynı yıl Şaban ayında (Temmuz-Ağustos 1161) Gürcüler krallarının emrinde toplanıp Gence gibi Arran yöresinden sayılan Anı şehrine yürüyerek, şehri ele geçirmiş ve pek çok kişiyi öldürmüşlerdi.³¹⁹

Eylül-Ekim 1161'de İldeniz'in oğulluğu Sultan Arslanşah da saltanat tahtına yerleşti. Bütün emirler onun huzurunda saf bağladılar ve Atabey İldeniz Irak, Arran emirlerine muhteşem hil'atler giydirdi.³²⁰

Atabey İldeniz'in Gence ve yöresindeki hâkimiyetinin ilk yıllarında uğraştığı olayların dışında şu bilgileri de vermemiz gerekir.

³¹⁵ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI. 177, 183; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.221.

³¹⁶ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.217, 221; El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.102, İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.255.

³¹⁷ Mirza Bala, *Gürcistan*, İA, IV, s.134.

³¹⁸ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.94, 98; İmad üd-Din İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.257-267; Ravendî, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, II, s.274; Mirza Bala, *İl-Deniz*, İA, VI, s.961-962; M. Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s.384-387.

³¹⁹ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.228.

³²⁰ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI. 208; *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.100, 103.

İbnü'l-Ezrak'a göre: "557 (1162) yılının Şaban (Temmuz-Ağustos) ayında Gürcüler Duvın'e baskın yapıp şehre girdiler ve şehirde ne varsa hepsini yağmaladılar. Pek çok halkı öldürdüler. Müslümanlardan çok sayıda esir aldılar. Onlarla olan bir vak'ada Kurtî b. el-Abdeb'in Gürcü kemiklerinden yaptığı minare şeklindeki kuleyi yıktılar. Mescidleri ve evlerin çoğunu tahrip edip Tiflis'e döndüler. Orada bir süre kaldıktan sonra Cenze (Gence)'ye gittiler. Şehri yağmalayıp halkı esir aldılar. Daha sonra esirlerle alélacéle Tiflis'e döndüler ve sayılamaycak kadar ganimet aldılar."³²¹

"Arran, Azerbaycan, el-Cibal ve İsfahan hâkimi olan İldeniz bunu duyunca hemen asker topladı. Ahlat hâkimi Şah-ı Ermen b. Sökmen el-Kutbî, Merağa ve diğer bazı yerlerin hâkimi İbn Aksungur da İldeniz'e katıldı. Böylece elli bin mücahidi aşkın büyük bir ordu toplandı. Doğruca Gürcü topraklarına yürüdüler. Safer 558 (Ocak-Şubat 1163)'de Gürcü ülkesini yağma edip kadın erkek ve çocuklarını esir aldılar. Gürcüler Müslümanların karşısına çıkıp çok çetin bir savaşa tutuştular. Her iki taraf da sabırla savaşı sürdürdü. Aralarında savaş bir aydan fazla sürdü, sonunda Müslümanlar muzaffer, Gürcüler ise mağlub oldu. Çok sayıda Gürcü öldürüldü ve bir o kadarı da esir alındı."³²²

Demekki Gürcüler'in saldırılarına hemen mukabil bir saldırıda bulunulması İldeniz'in yöredeki hâkimiyet kıstası olmuştur. Bundan önceki Gürcü saldırıları Müslümanların yöresel karşı koymaları ile karşılaşmışken, İldeniz'in yöredeki hakimiyetiyle bu karşı koyuş daha organize bir hal almıştır. Bu durum Gürcü hâkimiyetinin yöredeki zayıflaması ve geri çekilmesiyle neticelenmiştir.

Bu arada Arslanşah'ı tanımayan bir kısım emirleri bertaraf eden "Atabey İldeniz bir müddet Irak'ta kaldıktan sonra Azerbaycan ve Arran'a" geri döndü.³²³ Arran memleketlerinde ikamet etti. Rey Hâkimi İnanç'ı öldürterek, bu beldeyi oğlu Pehlivan'a iktâ yaptı. İnanç'ın ölümünü sağlayan veziri

³²¹ İbn el-Ezrak, *Meyyâfarikin ve Amid Tarihi*, s.130

³²² İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.234; M. Halil Yinanç, *Arslanşah*. İA. I, s.612

³²³ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.104

Sadeddin, oğlu Pehlivan'ın az çok bütün işlerinin mütevellisi oldu. Sadeddin, Irak, Azerbaycan ve Arran'da çok güzel hükümet sürdü.³²⁴

İldeniz, Sultan Arslanşah'ın (1161-1177) yanında Hemedan'da iken Gürcüler'in memleketlerine hücum etmek fikrinde olduklarını, Duvin'e ilgar yaparak orada bulunanların hepsini alıp götürdüklerini haber alınca Azerbaycan ve Arran'a dönmeyi kararlaştırdı... Atabey İldeniz Azerbaycan'a geldiği vakitte Gürcüler kendisine mektup yazarak: "Gence ve Beylekan'da bizim haracımız vardı, her sene gelir melikin hazinesine vasıl olurdu. Senelerden beri gelmiyor, bunun gönderilmesini senden rica ederiz" dediler. O da cevaben: "benim Irak'ı terk ile bu memleketlere gelmekliğim asker toplamak ve Tiflis'i muhasara ile zapt etmektir. Bunu almadan yapamam; eğer kuvvetiniz varsa meydana koyun, ben sizin memleketinizi zapt edeceğim. Ben öyle bir ordu ile geldim ki sizi ondan kılıç ve mızrakla harp etmekten başka birşey kurtaramaz" dedi. Atabey İldeniz, Hemedan'daki (oğulluğu boynueğri lakâblı)³²⁵ Sultan Arslanşah'a bilgi verdi. Hatta Gürcüler'e nasıl cevap verdiğini bile anlattı. Bunun üzerine Sultan Arslanşah Irak'tan kuvvetli bir ordu ile hareket ederek Nahcivan'daki İldeniz ile buluştu. Birkaç gün orada kaldılar. Sonra birlikte Gence'ye gittiler.

Gürcü Meliki III. Giorgi (1156-1184) Sultan Arslanşah'ın geldiğini haber alınca bir elçi göndererek ricada bulundu: "Ben senden istediğim şeylerden vazgeçtim. Bir daha senin hoşuna gitmeyecek bir harekette bulunmam, bana istediğini yap, ben senin her istediğini yerine getirmeğe hazırım" dedi.³²⁶

Gürcü elçisi Atabey İldeniz'e geldiği vakit Atabey İldeniz, mektubu Sultan'a arzetti. Bu hususta Sultan bütün emirleri toplayarak bir meşveret meclisi kurdu. Gürcü Meliki'nin elçisine verilecek cevap hususunda meşveret ettiler. Bunların cümlesi sözü Atabey İldeniz'e bıraktılar: "Söz senindir. Sen memleketlerinin salâhını herkesten iyi bilirsin, binâenaleyh ne düşünüyorsun?" diye sordular. Atabey İldeniz'in barış yapmak niyetinde olduğunu anladılar.

³²⁴ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.108

³²⁵ Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.205-206

³²⁶ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.110-111; M. Halil Yinanç, *Arslanşah*, İA. I. s.612

Bunun üzerine Irak emirleri kalkarak Sultan'a ubûdiyet arzettikten sonra: "Biz askerlerimiz ve emirlerimiz için bu kadar para sarf ettik ve bununla yer yüzüne sağlamayacak kadar çok şiddet ve satveti, kaza ve kaderi korkutacak kadar kuvvetli bir ordu topladık, bununla buraya kadar geldik. Şimdi İslâmın düşmanlarına karşı burunlarını kıracak, tamâ ve ümitlerini kesecek, intikam hissimiz teskin edecek bir muharebe yapmadan nasıl döneriz" dediler. Bu mecliste bulunanlardan Şah-ı Ermen bu fikre iştirak etti. İslam düşmanının Müslümanlara karşı kalbi katıdır. Dün Duvin'i nasıl yağma ettiği, ahalisini nasıl esir aldığı gözümüzün önünde duruyor; o bizim onunla harp etmek ve onun mazarratını ve belâsını def etmek için toplanıp buraya geldiğimizi biliyor. Şimdi o bu kadar fedâkârlık eylediğimiz halde hic muharebe etmeden döndüğümüzü görürse tamâ artar. Sultan, Irak'a döndükten sonra olanca kuvvetleriyle İslâm memleketlerine hücum eder ve memleketler hâli olduğundan müdafaa ve mukavemet edecek kimse bulunmaz; o zaman da bütün Müslümanlara düşmanın zararı olur," dedi. Atabey İldeniz, bu sözleri dinlediği vakitte milletin hakikaten harbe azmettiğini anlayarak emirlerden her birini ayrı ayrı kucaklayarak yüzlerinden öptü ve "Şimdi sizin cihâda ve Allah'ın düşmanıya çarpışmağa azmetmiş olduğunuzu anladım. Haydi cihâda ve nefsinizi Allah yolunda fedâyâ hazırlayın" dedi.

"Gürcü Meliki'nin elçisini mülayim bir sözle savdıktan sonra yola çıktılar. Türkmenlerden sayısının kimsenin içinden çıkamayacağı kadar çok bir cemaatte Sultana müracaat etmişti. Hep beraber Gürcü beldeleri üzerine yürüdüler. Gürcü Meliki Giorgi III., bunların gelmekte olduklarını haber aldığı vakitte çarpışmağa hazırlandı. Büyük bir ordu ile ve hiçbir kâfir askerinin hâmil ve malik olmadığı silahlar, harp aletleriyle mükemmel atlar, besili katırlarla karşı çıktılar."³²⁷

İki yıldır meydanı boş bularak Anı, Duvin ve Gence çevresinde yağma ve kıyıcılıkla çok tahribat yapmış olan Apkaz-Kartel Kralı Giorgi'den "yanmış ve harab edilmiş olan Duvin şerhi"nin³²⁸ öcünü almak ve gözdağı vermek için

³²⁷ El-Hüseyinî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.111-112.

³²⁸ Müverrih Vardan, s.205-206.

Gürcistan'a akına varan İldeniz idaresindeki ordular, Lukri Kalesi önündeki meydan savaşını 13 Temmuz 1163'de kazandılar.³²⁹

Ahbar üd Devlet ise Selçukiyye'de bu savaş şöyle anlatılır: "İki ordu birbirine yaklaştı. Atabey İldeniz orduyu üç fırkaya ayırmıştı; bir fırka Melik ve Askerlerini karşılamak için hazırlanmıştı. İkinci fırkayı Irak askerleri teşkil ediyordu. Bunlara süvariler, piyadeler, mızraklılar, darrâblar birbirine girdiği vakitte manzarası Müslümanların kalbini kuvvetleştirmek ve müşriklerin manevî kuvvetlerini kırmak için bir zamana kadar beklemelerini emretti. Kendisi üçüncü fırkada ve çok kerre harplere girmiş çıkmış ve harbin ne demek olduğunu öğrenmiş köleleri ve kendinin has adamları ile beraber kaldı. Melik (Giorgi) geldi, askerlerini sağ ve sol cenahlara ayırdı ve merkez kısmını tayin etti. Gürcü askerleri tarafından müslüman askerleri üzerine hücumlar başladı. Müslümanlar şiddetli surette sebat gösterdiler. Harp olanca şiddetiyle kızıştı: şimşek gibi parlayan kılıçlarla kafalar gövdelerden ayrılıyor, mhariplerin tepelerine kılıçlar iniyordu. Harp son derece kızıştığı ve Gürcü askerleri Müslümanlar üzerine yüklendikleri vakitte düşmanın gözlerini yalnız ikinci fırka yıldırıldı. Bu fırkayı da Irak emirleri teşkil ediyordu. Bunlar azim ve ihtiyat ve hayretle tekbir getirerek bir gece karanlığı ve şiddetle kan bir sel gibi düşmanların başına üşüştüler ve Müslüman kardeşlerine iltihak ettiler. Öğle vaktine kadar Meliklerinin önünden ayrılmamakla beraber, düşmanların saflarını bozarak, muharipleri hezimete uğratarak ve onları yerlerinden püskürterek Allah'ın düşmanlarına karşı ilerlediler. Atabey İldeniz, Türk piyadeleri ile bir büyük kalabalık halinde beraber geldi. Gürcü Meliki Müslüman askerlerinin çokluğunu ve kendilerine bir biri ardı sıra imdat geldiğini görünce askerleriyle kaçmağa başladı. Bu esnada önden ve arkadan gelen kılıç darbelerine tutuldular.

Müslümanlar müşrik kâfirleri tâkibe koyuldular. Öğle vakti geldi, Müslümanlar harpten çekilmiş oldular. Düşmanların bahadırlarından, cengaverlerinden on bine yakın adam kestiler, hepsini yere sererek vahşi hayvanlara, kuşlara yem yaptılar. Düşmanın ileri gelenlerinden bir cemaat Müslümanlar tarafından ortaya alınarak esaret zincirleri altında Sultanın ve Atabey İldeniz'in bulunduğu yere, yüzlerinde küfür ve şerrin tozu olduğu halde

³²⁹ M. Halil Yinanç, *Arslanşah*, İA, I, s.612.

Cehennem ateşine atılmak üzere getirilen mücrimler gibi süre süre getirdiler. Bazılarının elleri arkasından bağlı, bazıları yüz üstü yere yatırılmış ve bazılarının şah damarı üzerine zayı vurulmuş olduğu halde Gürcü Meliki canın kurtardı, kaçtı; bu işin içinden çıkmayı ganimet ve kaçmayı kendine bir zafer bildi. Müslümanlar o kadar ganimet elde ettiler ki şimdiye kadar ne bir Müslüman ne de bir Müslüman askeri bu kadar ganimet eline geçmemişti. Güzel atlardan ve mallardan, güzel çadırlardan ve inci gibi kölelerden alınan ganimetler haddinden fazla idi. Bunların arasında atlara su verilen altun ve gümüşten kovalar ve yine altından yemek kablaları tabaklar, sahanlar vardı. hazinede cevherler, altunlar Cenab-ı Hakkın Kur'an'da Ehli Cennet'e vaddettiği inciler, mercanlar mevcut idi.

Bundan sonra askerler Gürcü memleketlerine girdiler, yağma ettiler, ahaliyi öldürdüler, bazılarını esir aldılar ve memleketleri öyle bir harap ettiler ki sanki orada vaktiyle bir memuriyet yokmuş gibi olduğu ve çıktıkları vakitte aldıkları ganimetlerle emellerine nail olmuş oldular. Sultan ve Atabey İldeniz Gence'ye döndüler. Şah-ı Ermen de kendi payitahtına döndü. Atabey İldeniz memleketi idare ve düşman hücumundan muhafaza edecek birini bıraktıktan sonra Nahcivan'a orada bir müddet Sultan'ın hizmetinde kaldıktan sonra da Hemedan'a gitti."³³⁰

Ravendi ve Sadır ed-Din Hüseyinî'nin mufassalan naklettikleri bu muharebe onların eserlerinde yanlış olarak h.556 (1161) senesinde zikredilmiştir.

Bu mağlubiyetten sonra Gürcü başkumandanı Orbelyanlı Yoane'nin kardeşi Liparit'in oğlu İbane, İldeniz'in Gence'deki temsilcisinin yanında kulluğa girmiştir.³³¹

Gürcü Kralı Giorgi III. Lukri malubiyetinden sonra elinde tutamayacağını anlayarak 1164 yılında Anı şehrini tahliye etmişti. Bu olayın konumuzla ilgili kısmını İbnü'l-Ezrak'tan aktaralım: "114 yılı Safer mevsimi gelince Gürcü Kralı Giorgi, ikinci bir akından kurtulabilmek için nâibini göndererek (galib bir anlaşma üzerine) h.559 yılı Cemaziyelevvel ayında (27

³³⁰ El-Hüseyinî, *Ahbar üd Devleti's-Selçukiyye*, s.111-114.

³³¹ Z.M. Bünyadov, *Azerbaycan Atabekleri Devleti*, s.54.

Mart-25 Nisan 1164) Gürcüler (Arran ülkesindeki) Anı'ya girip şehri boşalttılar. Bunun üzerine Şemseddin İldeniz yetişti. Anı'ya hâkim oldu ve bir süre orada kaldı. Bu arada oradan uzaklaşanlar geri döndüler ve şehrin imarına başladılar. Şemseddin İldeniz ise Gürcüler'e karşı koymak üzere Cenze (Gence) önlerine doğru hareket etti. (Fakat Ahlat emirine tâbi olan) Sürmari Beyi İbrahim (daha evvel davranarak) Gürcüler'le büyük bir savaşa tutuştu. onlardan pek çoğunu öldürdü ve ileri gelenlerden bir cemaati de esir aldı. Yılın sonunda (Kasım-Aralık 1164) Şemseddin İldeniz, Anı'yı (Şeddâdlı) Manûçahr evlâdından ve kendi dostlarından Emir Şeddâd ile (II.) Fadlûn'un kardeşi Emir Şâhânşâh'a (1164-1200) teslim etti."³³²

Bagratlılar'dan Tamar/Tamara (1184-1212) çağında "Gürcistan-Atabey"i olan Vardan'a nazaran "Kürt milletinden, Babır(lı) oymağından ve Koluuzunoğlu (Gürcüce: "Mkhargerdzeli-dze") ailesinden Sargis oğlu İvane ve Zakare kardeşlerinden İvane Anı'yı son olarak 1200 yılında zaptedip, buradaki Gence Şeddâdlıların bir kolu olarak devam eden "Şeddâdlılar" hanedanını kaldırdı. Son Anı Emiri Şâhânşâh Sultan'ı tahtından indirip yerine geçerek, batıda Aşağı-Paşın merkezi Micingert'e değin bütün Gence/Arran, Duvin, Anı, Kars ve Eleşgirt bölgelerinde "Gürcistan" Bagratlıları'na tâbi olarak müstakilce hüküm sürdü.³³³ Anlattığımız Lukri muharebesi sonunda Sultan Arslanşah ile Atabey İldeniz asıl payitahtı olan Gence'ye gelmişler ve burayı tahkim ve muhafızlarını tezyit ettikten sonra Nahcivan'a gitmişlerdi.³³⁴

Bu savaş esnasında "Onbine yakın adamları kesilen" ve çok tutsak veren Giorgi ve ordusu kaçarak İldeniz'in Loru ve Tumanis bölgeler ini yağmalamasını kolaylaştırdı. İldeniz "Akşehir" (Akalkalak/Ahılkelek)'i alarak, Aarpaçay boylarına, Anı vilayetine geldi. Ordusunun bir kolu müstahkem Anı'yı kuşatırken, öteki kolu da çevredeki hisarları zapta koydu. Bu arada karşı koyan Miren Kalesi, koruyucularıyla birlikte yakıldı. İldeniz Anı bölgesi emirliğini Şeddâdlıların sonuncusu Şâhânşâh Sultan'a (1163-1200) verdi. dokuz ay kadar kuşatmaya dayanan Anı, yardıma gelmeyip Gag-ovası (Aşağı

³³² İbn el-Ezrak, *Meyyâfârikin ve âmid Tarihi*, s.140.

³³³ Orbelli İstapan (Saint-Martin, II. 101-103), *Memoires Historiques et Geographiques sur l'Armenie*, Paris 1818, 1819; M. Brosset, *Collections d'Historiens Armenies*, II. s.164-164; Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.217.

³³⁴ Mirza Bala, *İl-Deniz, İA*, V(II. Kitap) s. 963; Mirza Bala, *Gürcistan. İA*, IV. s.840.

Borçalı düzlüğü)'ndeki Lukri bozgunundan sonra Kafkasların ormanlık yerlerine savuşan III. Giorgi'nin muvafakat haberi ile valisi Orbelyanlı Yovane tarafından, Mayıs 1164'de Şeddâdlı Emirine teslim edildi. önceleri Horasan Sultanı (Sencer) ile evli olup, çocuğu doğmayan kız kardeşi Meryem'in tavassutu ile Giorgi III. Selçuklular'la barışmağa muvaffak oldu ve orduyu ihmal ederek, kendisini safahate, ava ve eğlenceye verdi.³³⁵ Bunun üzerine ileri gelenler, "bizim için ordusuz kalmak, imkansızdır" diyerek kralı ikaz ettiler; o da bunların teklifini uygun görüp, yeni bir sefere hazırlanmak için, (Kıpçaklar'ın yerleştiği bölgelerden) emir verdiği; (Salduklu sınırındaki) Tao, Kalarcet ve Savket'tekiler, kendilerini atmaya mecbur kaldılar. Meskhler ve Torlular da, Arzum (Erzurum) ve Aşorni (Kağızman) Sancaklarına, Başkumandan (Orbelyanlı Yaone) ile Ermeniler, Kür'den Gence'ye ve Khas(a) gyan'a (Gence batısındaki Kazak Karapapaklar üzerine) yöneldiler. Bu sırada sınır (Doğuda) Gence bölgesinden batıda (Karadeniz kıyısında ve Supsa Çayı ağzındaki) Kholta'ya varıyordu.³³⁶ Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi, "Giorgi III. idaresinde Gürcistan Müslüman muhiti aynı kaldı ve kral (Giorgi) Erzurum, Anı, Duvin, Nacivan, Gence, Berde'a ve Beylekan'a karşı şiddetli savaşlarda bulundu."³³⁷

Selçuklu orduları yine başkaldıran Rey Emiri İnanç ve onu destekleyen Harzemşahlar ile uğraştığı sırada Arran cephesi koruyucusuz kalmıştı. İşte yukarıda arz ettiğimiz hazırlıklar, buna göre yapılmıştı.

Atabey İldeniz'in Sultan'ın yanında bulunmasından istifade eden "Gürcüler h.561(1166)'de büyük bir kitleyle Buldân üzerine baskın düzenlediler. Hatta Gence'ye kadar vardılar. Halkı öldürdüler veya esir aldılar. Bu arada kadınları esir ettikleri gibi sayısız malı da yağmaladılar."³³⁸

Yukarıdan beri verdiğimiz tarihler arasındaki farklar muhasara ve muharebelerin uzun sürmesi ile ilgilidir.³³⁹

³³⁵ M.Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s.391-396; El-Hüscynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, 110-114. Hey'et; *İstoriya Gruzii*, I, s.191; M.H.Yinanç, *Arslanşah*, İA, I, s.614.

³³⁶ M.Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s.395-396.

³³⁷ V.Minorsky, *Tiflis*, İA, XII, s.268

³³⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.262; M.H.Yinanç, *Arslanşah*, İA, I, s.612; Birza Bala, *İl-Deniz*, İA, V(II.Kitap) 964

³³⁹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 96

Bu sebeple olsa gerek ki, yukarıdan beri verdiğimiz Gence ve yöresindeki Selçuklu-Gürcü mücadelesini Osman Turan şöyle tenkid ediyor: "Bu kayıt (yani 1164 yılı) İbnü'l-Ezrak ve Gürcü kaynaklarına göre düzeltmeğe ve aydınlatmaya muhtaçtır. Gerçekten birincisine göre Atabey İldeniz Anı'yı aldıktan sonra Gence kapısında Gürcüler'e karşı savaşmak ister. Bu esnada Sürmarı (Sürmeli) Beyi Emir İbrahim Gürcüleri müdhiş bir mağlubiyete uğratar; çok kimseyi esir alır ve öldürür. Gürcü kaynağı ise Sultan ve Atabey'in orduları ile gelip Gelakun bölgesine çıktıklarını tekrar kuvvet alarak Anı üzerine vardıklarını, Ahlat-Şahı (Şah-ı Ermen)'in da ordusu ile onlara katıldığını, kale ve surların makineler ile döğüldüğünü fakat Türkler'in başarılı olamadığını, nihayet Giorgi'nin Anı'yı İldeniz'e teslim ettiğini yazmak suretiyle hadisenin eksik kalan taraflarını tamamlar."³⁴⁰

3.1.2. İldeniz'in Ölümü

1166'da Gürcüler'in Gence'ye kadar vararak, halkını öldürüp esir aldığı yılda İldeniz, Rey Emiri İnaç'ı destekleyen Harzemşah İl-Aslan ile Bistam civarında iki ay kadar savaş yaptı. İki tarafın da netice almadığı bu karşılaşmadan sonra her iki taraf da çekildi İldeniz Rey'e, oradan da Azerbaycan'a döndü. Buradan Musul'a elçi göndererek Musul, Diyarbekir ve Elcezire'de Sultan Arslanşah nâmına hutbe okunmasını, sikke basılmasını ve oradan haraç gönderilmesini temin etti.

h.653 (1168) yılında Kirman Emiri ölünce, Fars ve Kirman eyaletlerinin işlerini tanzim ve saltanata bağlılığını sağladı.

Harezmşah İl-Aslan'ın vefat haberini aldı ve bu suretle kurduğu devletin emniyetini tamamiyle sağlamış olduğuna inandı. H.568(1172-1173) yılında Nahcivan'da vebadan öldü. Öldüğünde Irak Selçuklu Devleti'nin hakiki hâkimi bulunuyordu. Kafkasya dağlarında Basra Körfezi'ne kadar uzanan bu devletin belkemiğini İldeniz'in müstakil bir devlet halinde oğlu Nusrat al-Din Muhammed Cihan Pehlivan'a terk ettiği Azerbaycan teşkil etmekte idi. İldeniz Hemedan'da kendisi tarafından yaptırılmış bir medrese de defnedilmiştir. İbnü'l-Esir'e göre, İldeniz h.568(1172-73)'de Hemedan'da ölmüştür. Halbuki

³⁴⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 96

h.570(1174) senesine kadar yaşamış olduğunu Sadrüddin al-Hüseyini Nahcivan'da vefat ettiğini de tasrih eder. Fakat h.571(1175)'den önce öldüğüne dair İmadüddin İsfahani'de de sarâhat vardır.³⁴¹

İbün'l-Esir'e göre Divan kurup halkın şikâyetini bizzat dinleyen ve adalet tevzi eden akıl ve güzel suretli bir şahsiyet olan İldeniz, büyük bir kumandan ve büyük bir devlet adamı idi. Genceli Nizamî, Şirvanlı Hakanî ve Genceli Abu'l-alâ gibi büyük şair ve mütefekkirler sanat ve edbiyatın da hâmisî olan İldeniz'in zamanında yaşamışlardır.³⁴²

İldeniz öldüğünde Sultan Arslanşah Hemedan'da idi. Anabir kardeşi Muhammed Pehlivan da beraberinde idi. Atabey İldeniz'in ölüm haberi oğlu Muhammed Pehlivan'a geldiği zaman kendisi orada babasının makamına geçerek hazineyi, malları ve askerleri emrine aldı ve Sultan'ın hakkında ne yapmak istediğini muntazır oldu. Sonunda Büyük Atabey olarak Azerbaycan ve Arran hükümetine sahip oldu.

atabey Şemseddin İldeniz öldüğü ve Muhammed Pehlivan (1174-1186) yanından ayrılıp Azerbaycan'a gittiği vakitte askerler ve emirler Sultan'ın etrafında topanıldılar, kenisine lâzım gelen mal vesaireyi getirdiler.³⁴³

3.1.3. Atabey Muhammed Pehlivan Devri (1177-1186)

Üvey babası İldeniz'in istibdadından bıkmış, usanmış olan Arslanşah, üvey kardeşi Muhammed Pehlivan'ın tahakkümüne de katlanmak istemiyordu. Bu sebeple Irak-ı Acem beylerinin teşviki ile Arran ve Azerbaycan'ı üvey kardeşi Pehlivan'ın elinden almak için harekete geçti. Fakat Zencan'a geldiğinde hasatlandığından Hemedan'a döndü. Kardeşi Pehlivan'ın atabeyliğini kabul etti ve devlet işlerini ona bıraktı.³⁴⁴

Sultan Arslanşah ana bir kardeşi olan bu yeni atabeyinini vesâyet ve himayesi altında hem de hasta olarak, bir buçuk seneden fazla bir müddet daha

³⁴¹ Mirza Bala, *İldeniz*, İA, V.(İkinci kitap) s. 964; El-Hüseyinî, *Ahbar üd Devleti's-Selçukiyye*, 118; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.312, İmad üd-Din İsfahani, s.278

³⁴² Mirza Bala, *İldeniz*, V (II. kitap) s. 964

³⁴³ El-Hüseyinî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.118; İbn el-Ezrak, s. 365

³⁴⁴ Faruk Sümer, *Pehlivan*, İA, IX, s.546

saltanat icra etti. Nihayet h.572(1177) yılı sonlarında müptela olduğu hastalıktan kurtulamayarak vefat etti.³⁴⁵

On altı sene yedi ay saltanat süren bu Sultan, şeklen hükümdar kalmış hakikatte ise, devlet evvela İldeniz, sonra da oğlu Pehlivan tarafından idare edilmiştir.

Sultan Arslanşah'ın ölümü üzerine, küçük yaşta bulunan oğlu Tuğrul (III)'u Pehlivan hükümdar ilan etmiş ve 573 Muharrem'inde (1177 Temmuz) onun adına hutbe okutmuş ve Atabeyi sıfatı ile devlete hâkim olmuştur.

Bundan sonraki konularımıza önsöz olması bakımından aşağıdaki bilgileri vermemiz yerinde olacaktır.

Büyük Atabey İldeniz'in oğulları, babalarının kudretini gösteremediler, Arslanşah'dan sonra yerine geçen delikanlı çağındaki oğlu Tuğrul III. (1177-1197) ölünce, Selçuklu hâkimiyeti sona verdi ve İldenizli Atabeyler Arran, Azerbaycan ve İran-Irak'ı hükümetini ele geçirip, 1222 yılına değin yaşadılar. Bu arada Selçuklu Atabeyler ülkesindeki iç kavgalar yüzünden, Kıpçak-Gürcüler'in Kür ve Aras boylarında yaptıkları akınlara karşı konulamadı. 1176 tarihinde Bizans'ın Anadolu'yu koparmak için yaptığı son ve büyük hamleyi, Kılıç Arslan II. (1156-1192) idaresinde Düzbel'de kıran Anadolu/Konya Selçukluları ertesi yıl Danişmentogulları'ndan başlayarak Anadolu'daki Türk hükümetlerini birer ikişer ortadan kaldırıp, "Anadolu Birliği"ni kurma gibi çok kutlu bir milli ülkü güttüler ve Haçlı Seferleri belalarından kurtulmuş olarak gelişme yoluna girdiler. Vaktiyle Gence Şeddâdlılarının bir kolu olan Anı-Şeddâdlılarının ordu başbuğlarından Ravadlı oymağı beğlerinden Çukur-Sahatlı (Reanlı) Necmeddin Eyyub'un oğlu ve en büyük İslam-Kürt kahramanlarından olan Selâhaddin Yusuf'un kurduğu Eyyublular Devleti de, Haçlılar'ın döküntülerini Filistin ve Suriye'den temizlemiş; Selâhaddin'in 1193 yılında ölümü ile Eyyublular'ın Haleb ve Diyarbekir ülkelerine hâkim olan kolu da ahlat Emirliği'ni tehdiye başlayıp, nihayet 1207'de, Kars'ın Gürcü kuşatmasıyla düşüp, şartlı teslim olduğu, nihayet Ahlat ülkesi de Eyyublular'ın eline geçmişti. Bu yüzden (Ahlat yüzünden) Selâhaddin Eyyubi ile Atabek

³⁴⁵ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.118; İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI. s.357; Ravendî'ye göre bu tarih h.571 (1176)'dir. (*Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*. II. 360)

Pehlivan arasında bir kısım pürüzler çıkmışsa da sonuçta anlaşmayla giderilmişti.

Sultan Tuğrul küçük bir çocuk olduğundan, hiç bir şeyle mukayyed değildi. Atabey Muhammed Pehlivan, askerlerin ve civar memleketlerin sahiplerinin kalbinde büyük bir heybet uyandırdı. Melikler kendisinden korktular. O daha sonra asker toplayıp Azerbaycan ve Arran üzerine yürüyerek Gürcü memleketlerine girdi. Hiç kimse kendisine mukavemette bulunamadı. Gürcüler kendisine elçi göndererek arzu ettiği şeyler üzerine barış yaptıktan sonra Atabey Pehlivan Irak'a döndü; Azerbaycan'a ve Arran'a kardeşi Muazffareddin Kızıl Arslan'ı vekil bıraktı. Civarında bulunan meliklerle mektuplaşarak Sultan Rükneddin tuğrul adına hutbe okutmalarını sağladı.³⁴⁶ Böyle olmakla beraber ülke, emirler ve hazine Pehlivan'ın elindeydi. Aynı zamanda Irak Selçuklularının son hük ümdarı olan Slutan Tuğrul'un hiçbir nüfuzu yoktu.³⁴⁷

Arslanşah'ın ölümü üzerine yaşça ondan büyük olan kardeşi Melik Muhammed Huzistan'da idi. Kardeşi, Sultan Arslanşah'ın ölüm haberini aldığı zaman Atabey'i ve Huzistan askerlerinin hâkimi olan Şerefeddin Emirân bin Şumla kendisiye beraber Irak üzerine yürümesini istedi. O da cevaben: "Ben yalnız olarak Atabey Pehlivan ile başa çıkamam. Şimdi onun yanında toplam 50 bin süvariye varan Irak, Azerbaycan ve Arran askerleri var" diyerek çekimser davranmıştı. Nihayet iki taraf arasındaki olaylar devam edecek ve Şemle (Şumla) bazı Türkmen ta'ifelerine karşı hareket ettiği sırada Pehlivan'ın gönderdiği orduya yenilerek aldığı ok yarasıyla ölmüştü.³⁴⁸ Bu haberlerden Pehlivan'ın dirayet ve kuvvetinin ne denli olduğu anlaşılmaktadır. Gence'nin yeni hâkimi Pehlivan 1175 yılında Tebriz'i alarak kardeşi Kızıl Arslan'a verdi.³⁴⁹

Ermeni tarihçi Vardan'ın kaydına göre: " 1182 tarihinde, Zarakar'ı zapt eden Haraça Korozo tesmiye olunan haçı yıkmıştı. Bu vak'adan dolayı, haraça, büyük bir korku içine düştü ve kendi eyaleti olan Keçroru, Uhtisi (Oltu) ve

³⁴⁶ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.120

³⁴⁷ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.415

³⁴⁸ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.119; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.339

³⁴⁹ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.339

bütün Yerazk (Yeraskasor-Kağızman deresi) vadisini birden bire terk ederek, karısı ve çocukları ile beraber Duin (Duvın/Divin)'e gitti. Haraça'nın gözüne korkunç bir adam göründü ve: -ben, kırdığın Korozo haçıyım ve işte seni aziz dostun olan Şahermen eli ile öldürürüm, dedi. Aynı tarihte, Haçenli Sarkis isminde birisi Gançak (Gence)'ta haraç topluyordu Mukaddes Cuma gününde, bir İranlı: -Senin Hazreti İsa'n gibi sen de haça çık, diyerek onu sur üzerine mıhladı. Sarkis'in ağaları bunu haber alınca, İranlı'yı kendileri ile beraber götürerek işkencelerle öldürdüler."³⁵⁰

Atabey Muhammed Pehlivan h.582 (1186)'da ölünce³⁵¹ yerine kardeşi Kızıl Arslan Osman Melik oldu. Böyle olunca da Sultan Tuğrul (III) Kızıl Arslan'ın hükmünden çıktı. Çok sayıda asker ve emir de Tuğrul'a katıldı. Kızıl Arslan ile Sultan Tuğrul (III) arasında ileride anlatacağımız bazı savaşlar oldu.

Atabey Pehlivan öldüğü vakitte geride dört evladı kalmıştı. Bunların ikisi Emir İnanç'ın kızından olma İnanç Mahmud ve Emir Emiran Ömer'di. Diğer iki çocuğundan birisi Ebubekir'di. Ki devamlı olarak amcası Kızıl Arslan'ın yanında kalıyordu. Amcası Kızıl Arslan'ın çocuğu olmadığından Ebubekir onun oğlu mesabesinde idi. Pehlivan'ın diğer oğlu ise bir cariyeden olma Özbek'ti ve Hemedan'da idi.

Atabey Pehlivan, oğlu Ebubekir'i Azerbaycan ve Arran'a tayin etmiş ve kendisini amcası Kızıl Arslan'ın himayesine bırakmıştı. Rey'e, İsfahan'a ve Irak'ın bâki kalan yerlerine oğulları İnanç Mahmud ve Emir Emiran Ömer'i tayin etti. Hemedan'ı da oğlu Özbek'e vermişti. Ölümüne yakın çocuklarına amcası Kızıl Arslan'a itaat etmelerini vasiyet etmişti. Ölümünden sonra vâsiyeti icra edildi. Ayrıca vâsiyeti de daima Sultan Tuğrul'un hizmetinde bulunmaları, ona karşı kalplerinde fenalık beslememek, isyan etmemek, her işde ona müracaat etmek idi.³⁵²

³⁵⁰ Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s. 211

³⁵¹ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devlet*, s.121; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XI, s.415; Ravedi, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, II, s.312

³⁵² El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.121

3.1.4. Atabey Kızıl Arslan Devri (1186-1191)

Atabey Pehlivan'ın ölümünden sonra hanımı İnanç Hatun ve bazı emirler gidip, Sultana bağlılıklarını bildirmek ve Erran ile Azerbaycan'ı eskisi gibi Atabey Kızıl arslan'a bırakmak, yine eskisi gibi Sultan'ın emr-i silahlı olarak kalması hususunda ısrar ettiler. Onların bu ısrarına Sultan dayanamayıp Kızıl Arslan'ın Atabek olacağına söz verdi.³⁵³

Hatta Pehlivan'ın ölümünden sonra kardeşi Kızıl Arslan da Azerbaycan, Erran ve Irak'tan birçok asker toplayarak Hemedan'a giderek orada bulunan Sultan Rükneddin Tuğrul'a pek çok hediyeler takdim etti. Bundan sonra bu ikisi "baba ve kardeş gibi oldular" ve Sultan Tuğrul (III) bütün işleri Kızıl Arslan'a bıraktı. Haliyle devamlı yanında bulundurduğu çocuğu mesabesindeki Ebubekir'in de itibarı arttı. Bu hal Pehlivan'ın İnanç Mahmud ve Emir Emiran Ömer isimli oğullarının anası olan İnanç Hatun'u kıskandırdı. Buna bağlı olarak gelişen olaylar Kızıl Arslan ile Sultan Tuğrul (III.)'un aralarının açılmasına sebep oldu. Nihayet iki taraf arasında yapılan savaşta Sultan Tuğrul, Atabey Muzaffereddin Kızıl Arslan'a teslim olmağa mecbur oldu. Tebriz yakınlarında bir kaleye hapsedildi (1190) ve iki yıl burada kaldıktan sonra ve Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra ancak hapisten kurtulabildi.³⁵⁴

Atabey Kızıl Arslan, Gürcü kraliçesi Tamar'ın (1184-1212) birinci kocası olan ve Gürcü sarayından kovulmuş olan Giorgi Rusa'ya harbi yardım gösterdi. Giorgi Rusa "Atabey'in yanına geldi. Arran'da kendine münasip muvafık bir yer istedi." Atabey de onu Gence emiri tayin etti. O, "Gence ve Arran kuvvetleri ile Kahetya'yı ülkesine kattı ve Kahetiya daihlinde tarlaları berbad hale koyarak pek çok esir alıp, talan" yaptı.³⁵⁵ Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan'ın 1191'de ölümünden sonra 1193 yılında hasipten kurtuldu. Hapisten çıkınca Hemedan ve civarının hakimi Kutluğ İnanç b. Pehlivan ile savaştı. Kutluğ İnanç da Harezmsah Alaaddin Tekiş'ten yardım istedi. Bu sebeple Harezmsah'la çıkan savaşta (18-19 Mart 1194) tarihinde Tuğrul öldürüldü.³⁵⁶

³⁵³ Ravendi, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, II, s.312-313.

³⁵⁴ Ahbar üd-Devlet, 122-126; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.82

³⁵⁵ Bünyadov, *Azerbaycan Atabekleri Devleti*, s. 85

³⁵⁶ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.92-93; El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.138

Sultan Tuğrul'un ölmesiyle "memleketler Pehlivan'ın oğullarının elinde ihtilafa düştüler ve bu ihtilaf Sencer bin Tökiş denilen Sultan Celâleddin Mengüberti b. Sultan Alaeddin Muhammed'in saltanatı zamanına (1220-1231) kadar devam etti. Nihayet onlardan (Ebûbekir'in yerine geçen kardeşi) Özbek'i Alınca Kalesi'ne attılar ve o da orada öldü (1225). Bu suretle İldeniz oğulları idaresi tamamıyla münkariz olacaktır.³⁵⁷

Daha sonra İnanç Hatun'la Irak emirleri birleşerek Atabey Kızıl Arslan'ı sarhoş bir halde uyurken öldürdüler.³⁵⁸ Ağustos-Eylül (1191)'de onun öldürülmesiyle devamlı yanında bulunan kardeşi oğlu Atabey Ebubekir (1191-1210) Kızıl Arslan'ın öldürüldüğü gece onun yüzük ve işaretlerini çalarak Azerbaycan'a gitti. Oradan Nahcivan'a girdi. Buraya yakın Alınca Kalesi'ndeki annesi veya analığı Zahide hatun'un yanına gitti. Atabey Pehlivan ve babası Atabey İldeniz'in saltanat devirlerinde Irak'ın ve Azerbaycan'ın bütün gelirleri bu kalede toplanmakta idi. Bu gelirlerin hepsi de bu Zahide Hatun'un elinde idi. Ebubekir Nahcivan'a geldiği zaman Zahide Hatun şehrin valisin çıkardı ve kendisine: "Bundan sonra bu memleketlerin sahibi bu adamdır, sen de bunun emrine tâbisin" dedi ve Alınca Kalesi valisini de çağırarak ona da: "bu kalenin sahibi budur, ben bunu halef yaptım" dedi.³⁵⁹

Bundan sonra Ebubekir atına binerek Gence'ye gitti. Oranın emiri onu karşılayarak, memleketi kendisine teslim etti. Böyelce memleket memleket gezerek cümlesini hatta Azerbaycan ve Arran'ı da teslim aldı. Haliyle Arran ile Azerbaycan emirleri onun buyruklarına boyun eğdiler. Üvey kardeşi Kutluğ İnaç Mahmut ile Iraklılar, Irak ülkesini paylaşıp Azerbaycan'ı Atabek Ebubekir'e bıraktılar.³⁶⁰

³⁵⁷ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.138

³⁵⁸ Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasâr Fi Ahbari'l-Beşer*, III, s.81; Ravendi, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, II, s.333; El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.127; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, , XII, s.69; Ahmet bin Mahmud, *Selçuknâme*, II, s.130

³⁵⁹ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.127

³⁶⁰ El-Hüseynî, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.127; Ravendi, *Rahatü's-Südûr ve Ayâtü's-Sürûr*, II, s.334

3.1.5. Atabey Ebubekir Devri (1191-1210)

Zahide Hatun'un etrafındakilere Ebubekir ile ilgili verdiği emirler haliyle onun kısa bir süre içerisinde yöredeki tahakkümünü kolay kılmıştı. Bilahare gelişen olaylar Selçuklu kaynağı Ahbarü'd-Devleti's-Selçûkiyye'ye göre şöyledir:

Daha sonra, üvey kardeşleri İnanç Mahmud ve Emir Emiran Ömer, Nahcivan'da bulunan Ebubekir'e karşı geldilerse de: Emir Ebubekir'in yaptığı bir hücum neticesinde hezimete uğradılar. İnanç Mahmud mağluben Irak'a; Emir Emiran Ömer ise Şirvan'a gitti. Şirvanşah kendisine hüsnü kabul gösterip kızını da kendisine nikahladı. Emir Emiran buradan Gürcü Melikesi III. Georgi'nin kızı Tamar'ın (1184-1213) yanına gitti. Bu melike de ona hüsnü kabul gösterdi. İzzat ve ikramda ve her ne arzu ederse is'af etmeleri için emir verdi. Gürcistan'da ilk kadın hükümdar olan Tamar, Emir Emiran'ın geliş sebebini sorunca, O; kardeşi Ebubekir ile "muharebe etmek için bana asker vermek suretiyle yardımınızı istiyorum. Eğer ben galib gelir ve onu bulunduğu memleketlerden sürüp çıkarırsam aldığım memleketler sizindir; istediklerinizi alınız, o sizinle muharebe edemez," dedi. Gürcü kraliçesi ve ileri gelenleri de buna muvafakat gösterdiler. onunla beraber asker topladılar ve onları mükemmel surette techiz ile Şirvanşah (II. Aqsartan)'a yazdılar. Çünkü Şirvanşah da bunların itaatine girmişti ve onlara haraç veriyordu. Şirvanşah da hazırlandı ve Erran askerlerinden melik kendisine müsait olduğu takdirde ileride Emir Emiran'ın yanında bir mevki temin etmek ümidiyle bulunanlar da bunlara iltihak etti.

Türkmenler'den de bir cemaat toplandı. Bunlar hep beraber Ebubekir'e karşı yere-göğe sığmayan bir ordu ile yürüdüler, yer yerinden oynadı ve atların ayaklarından kalkan tozlardan gökyüzü görünmez bir hale geldi. Beylekan'a yakaşıldığı vakitte Emir Ebubekir askerlerini toplayarak karşılarına çıktı, mevki aldı, harbe hazır oldu. İki ordu birbirlerine gridiler, bahadırların sesleri göklere yükseldi. Askerler birbiriyle boğuşmağa tutuştular, piyadeler Ebubekir üzerine öyle hücum ettiler ki, o bulunduğu mevki terk etmeğe mecbur oldu. Yanında bulunan muhariplerden kimisi kaçtı, kimisi de ölü olarak yerlere serildi. Ebubekir harpten çekilmek istedi ise de Gürcü ve Müsülmanlar'ın askerleri onun askerlerini her cihetten kuşatmış olduğundan çekilmeğe

muvaffak olamadılar, ölen öldü ve az bir kısmı da dağıldı. Emir Ebubekir de ölümler arasında yere düştü.

Bu esnada kardeşinin kölelerinden biri, onu tanıması dolayısıyla öldürmek için üzerine atıldı. Fakat Ebubekir kendisini tanıttı: "Ben filanım" dedi. Bunun üzerine köle atından inerek Ebubekir'i atına bindirdi ve kendisi de yanında bulunan bir ata binerek beraberinde götürdü. Bunu görenler onu esir olarak Sultan'a götürüyor zannetiler, o ise harp meydanından çıktıktan sonra onu Beylekan'a götürdü. Sonra kaçanlar da gelip orada toplandılar. Nahcivan'a doğru hezimete uğramış olarak gittiler. Fakat kardeşi Emiran Ömer yanında Gürcü ve Müslüman askerleri olduğu halde Gence'ye geldiler. Şehrin etrafına inerek teslim olmalarını istediler. Gencililer de cevaben: "Eğer sen yalnız gelse idin sana şehri teslim eder idik. Fakat sen bu kâfir askerleriyle beraber geldin; bunun için biz sana şehri teslim etmeyiz; Çünkü eğer teslim edersek bu kâfirlerin sana hiyanet ve memleketimizi istila etmelerinden korkulur; o zaman bizim kadın ve kızlarımızı esir ederler, erkeklerimizi ve ahalimizi öldürürler. Eğer bu memleket onların eline geçerse artık hiçbir Müslüman memleketi kalmaz ki onların eline geçmemiş olsun, o zaman İslâm'ın esasları ve İslâm ışığı yerini küfür ve karanlığı istila eder, diyerek memleketi teslim etmediler. Bundan maada harp zamanında münhezim olan ümeradan bir cemaat da Gence'ye iltica etmiş idi. Bu cihetten bunlar memleketi zorla alamayacaklarını, muharebe ile istilâ edemeyeceklerini anladılar. Bunun üzerine Emir Emiran Ömer bunlara bir mektup gönderdi; "Şehri bana teslim ediniz. Ben yalnız olarak şehre gireyim, düşmanı defederim" dedi. Bunlar da muvafakle: "Biz sana inkiyad ederiz ve sana mailiz" dediler.

Emir Emiran Ömer, Gürcüler'e kendisi ile şehir ahâlisi arasında geçen macerayı anlattı ve dedi ki: "Eğer ben Gence'yi alır ve Gence'ye girersem sizin hükmünüz orada geçerli olur; haracı size teslim edilir ve ondan edilecek istifade sizindir. Onlar benim kardeşimi çağırıyorlar. Eğer biz kılıç ile şehri alamaz ve geri dönersek ona teslim ederler; onun için benim Gence'yi almaklığım biraderimin almasından sizin için daha hayırlıdır" dedi. Gürcüler de buna cevaben: "biz bu teklifi seni saltanat tahtı üzerine oturtmak, ümeramızdan biri de seninle şehre girmek şartıyla kabul ederiz" dediler. Emir Emiran Ömer bunu şehir ahalisine bildirdi. Onlar da: mekr (aldatma) ve

hilesinden, gadr ve şerrinden emin olduğumuz bir kimsenin beraber girmesinde bir mahzur görmeyiz" dediler. Şehri teslim için vadettikleri günde, Emir Emiran Ömer köleleri ve ümerasası ve Gürcüler'den üç emir hep beraber Gence'ye girdiler. Bu üç emir, Emir Emiran Ömer'i saltanat tahtına oturtular ve Emir Emiran Ömer tahta oturmuş olduğu halde kendisine onlara karşı daima her ne üzerine uzlaştılsa onu kendilerine göndereceğine sadık kalacağına ve onların emirlerine hiçbir muhalefet etmeyeceğine dair yemin ettirdiler. O da bu suretle yemin etti. Bunun üzerine Gürcüler Gence'den çıktılar. Emir Emiran Ömer de Gence'ye girdiğinin ikinci günü Gürcüler'i uğurlamak için şehirden çıktı ve Gürcü askeri Gence etrafından çekilip gitti. Emir Emiran Ömer, Gürcüler'in çekilmesinden sonra yirmi iki gün şehirde kaldıysa da öldü (1197).

Emir Emiran Ömer'in ölümünden sonra Gence ahalisi tekrar şehre mâlik oldu. Bundan sonra Emir Ebubekir'e bir elçi göndererek: "Gel şehri sana teslim edelim, kardeşin öldü" diye haber ettiler. Ebubekir, Nahcivan'dan hareket ederek alalecele Gence'ye geldi ve şehri teslim aldı. Bu işleri yoluna koyduktan sonra oğlu Emir .....'e teslim ile yine Nahcivan'a döndü. Gürcüler Emir Emiran Ömer'in ölümüyle ordularını hazırlayarak Gence üzerine yürüdüler. Şehrin etrafına indiler. Emir şehirden bunlara karşı çıkarak, onlar da şehrin etrafına inmek üzere iken gafil buldukları bir zamanda üzerlerine hücum ederek tepeledi ve tekrar şehre döndü. Gürcüler, Gence'den ellerine bir şey geçmiyeceğini, bir şey yapamayacaklarını anlayınca dönerek Nahcivan üzerine yürüdüler. Bunun üzerine Emir Ebubekir kaçarak Tebriz'e gitti.

Gürcüler orada da kendisini basıtırınca burada bulunan ve daha önce adını zikrettiğimiz Zahide Hatun bazı şeyler vererek onlarla barış yaptı ve Gürcüler de köyleri tahrip ettikten, birçok ganimetler ve Allah'tan başka hesabını kimse bilmeyen esir aldıktan sonra ne kadar hayvanat varsa cümlesini sürükleyip memleketlerine döndüler. Bundan maada bütün vilayetlere hücum ettiler. Biribiri peşine kaleleri istila ettikleri gibi Nahcivan ve Beylekan'ı harca kestiler. Duvin (Divin) ve kalelerini zaptettikten sonra Merend'e hücum ile orasını da aldılar. ve erkekleri kılıçtan geçirdiler, kadınlarını esir ettiler.

Gürcüler bu halde devam ederken Ebubekir zevk ve eğlence ile vakit geçiriyordu. Hâcibler ve ümerasına Gürcüler hakkına kendisine birşey söylememelerini emretti. Gürcüler kendilerine karşı müdafaa eden ve memleketlerinin istilalarına mâni olan hiç kimse olmadığını görünce rast geldikleri memleketlere saldırıyorlar, kaleleri zaptediyorlardı. Ve böylece nihayet Erran/Arran memleketlerini tamamiyle istilâ ettiler. Bunlardan sadece Gence mülhakatı ve kalelerinden maada Müslümanlardan müdafaa eden kimse bulunmadı.

Zikrettiğimiz bu mücadelede Gürcüler Erran'dan Şemkür, Beylekan, Merend'i tahrip ettiler. Erdebil'i harben aldılar ve orada da Merend'e yaptıklarını yaptılar.³⁶¹

Gürcü kaynağı bu hususta Selçuklu kaynağını doğruluyor. Burada anlatıldığına göre: Şirvanşah ve Emir Emiran ile Kral (David Soslan) ve Kraliçe (Tamar), birbirlerine armağanlar verip, bir hafta dinlenme ve avlar, çögen oyunları ile vakit geçirildi. Bu sırada Atabey Ebubekir de, Nahcivan üzerinden Arran'a gelmişti. Müttelikler ordusu, Kür sağında Zagam (Zegem) çevresinde mezi aldı. Arran (Gence-Karabağ) ülkesindeki sadık adamları, taallukatıyla Emir Emiran'ın yanına geldiler. Savaş 1195 yazında Şankor (Şemkür) yanında başladı. Vuruşma (Müttelikler kolundaki) ordunun ana kitlesiyle değil, öncülerle oldu ki, savaş uzun sürdü. Çok gecikmiş olarak Başkumandan Sargis oğlu Zakarya ve Saray-nazırı İvane kardeşler ordularıyla yetişince, zafer kazanıldı. Emir, Gence'de oturup, Arran'a; Şirvanşah da Gürcistan'da oturup, ülkelerine yeniden sahip oldular. (Şankor/Şemkür Savaşı)'nda bozulan Atabey Ebubekir Nahcivan'a çekildi. Ahıskalı Şalva adlı yiğidin savaşta aldığı (Ayet yazılı) "Halife bayrağını Tamar, kendi yazdığı bir şiirle 1196 yılında büy (Erzurum'a bağlı Tortum'da Khakho/Güzelyamaç denilen köydeki) büyük Khakhul Manastırı'na uğur diye gönderdi. Atabey ordusundan 12 bin tutsak, 40 atmaca, 20 bin at, 700 katır, 15 bin deve yağma alındı.³⁶²

³⁶¹ El-Hüseyni, *Ahbar üd-Devleti's-Selçukiyye*, s.130-133

³⁶² M.Brosset, *Historie de la Géorgie*. I. s.435-446

Bundan sonra Arran/Gence Emiri ile ağabeyisi arasındaki savaşlar 1210'da Atabey Ebubekir'in ölümüne değin sürdü; onun yerine kardeşi Muzaffereddin Özbek (1210-1225) son Azerbaycan atabeyi oldu.

Yukarıdan beri zikr ettiğimiz 1195 Şemkür Savaşı'ndan sonra bir kısım Kıpçaklar Borçalı, Şırak (Şüregel/Arpaçay), Gökçe, Revan (Sahat Çukuru) Nahcivan ve Gence bölgelerine yayılarak coğrafyada günümüze kadar gelen hatıra bıramışlardır. Mesela: Adaşları Karadeniz kuzeyi ve Tuna boylarında da tesbit edilmiş şu Kıpçak boy ve oymakları Gence ve civarındadır. Karaağaç (Gence'de eski Sancak merkezi kasaba Kakhet doğusu merkezi şehir) Kara-Bulak (Borçalı'da Khıram'ın sağ kolu suyun ve üzerindeki kasaba) Kesemenlü, Kobi/Kobilu, Kumanlu-yi cedid (hepsi Gence civarında).³⁶³

Gürcü kronikine göre 1191'de Gürcü ordularına "spasalar" (Başkumandan) olarak Sargis oğlu Zakare tayin edilmişti. Onun kardeşi İvane de kendisine yardımcı verilmişti. Bu iki kardeş önce "Duvın ülkesine vardılar. Onlar yağmalarıyla ve zaferlerle geri dönerlerken arkalalarından Duvın ve Surman (Surmari/Sürmeli)'in hâkimleri yetişti; bunlar da geri dönerek, çetin bir savaş yaptılar. Bu da onların zaferiyle sona erdi. Bu iki kardeş 1192 tarihinde Şırak Sancağı'nı, 1197'de (Elegez Dağı güneydoğusundaki) Anpert'i, 1200'de Anı'yı, 1204'te Duvın'i, 1207'de Kars ve sonra da (Gence batısındaki, "Gedebek") Kitabak'ı ve Çarek'i zaptettiler.³⁶⁴ Böylece Aras boyuna varan Gürcüler, arada Kars-Yaylası'na ve Sürmeli-Çukuru'na girmeyip 1202'de Kağızman-Deresi ile, Aşağı Pasin'in merkkezi Becengert/Micingert sınırına ulaştılar. Bu sırada Anadolu-Türk birliğini kurmaya çalışan iler görüşlü Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) Tamar çağında (1184-1213) 1195 Şemkür Savaşı'ndan beriki gelişmelerle "Gürcistan'ın, Şirvan ve Arran'dan sonra Anı ülkesine de hâkim oluşunun karşısında, sıranın Erzurum Salduklu Emirliği'ne de geleceğini düşünerek 1202 baharında ordusu ile Konya'dan hareketle, tâbilerinin askerlerini de alıp Erzurum'a geldi ve buraya hâkim Salduklu Emirliği'ni Türkiye Selçuklularına kattı.

Bundan sonra Gürcü kraliçesi Tamar'a ağır bir mektup yazdı. Sonraki gelişen olaylar sebebiyle de iki taraf arasında Micingert Kalesi'nin batı

³⁶³ M.F. Kırzoğlu, *Kıpçaklar*, s.137-138

³⁶⁴ M.Brosset, *Hsitorire de la Géorgie*. I. 414-415

tarafındaki "Bolostik" savaşını yaparak kaybetti. İki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu savaştan sonra 1205'te Azerbaycan yöresinden İslam beldelerine saldıran Gürcüler Ahlat'ı yağmalayıp Malazgirt ve Erciş'e kadar geldiler. Ahlat yöresinde Gürcü başkomutanı Zakare esir düştü. Ertesi 1206 yılında Gürcüler yine Ahlat'a saldırdılsa da akibetleri yenilgi oldu. Bundan sonra 1207'de Kars Gürcü Kraliçesi Tamar'a teslim oldu. Böylece on yedi yıl (1191-1207) içindeki seferlerde Gürcüler: Zorakert (Loru)'dan Aras'a, Gang'dan Gence'ye, Cavakhet'ten İspir'e kadarki yerlerde fetihlerde bulundularsa da akibet Tamar'ın elinde sadece Kars kaldı.³⁶⁵

"Orbelli İstapan, Tamar'ın son yıllarında "Gürcistan Atabeki" ünvanını alarak Anı'yı merkez edinmiş (ve Kürt-Davadlı Şeddâdlıları'nın yerine Zakara ve İvane kardeşlerin şu bölgeleri fethedip hâkim olduklarını yazıyor: Arran'daki Berkuşat (Karabağ'da Ordubad'la Şuşa arasında soldan Aras'a karışan Berguşat Çayı üzerinde) ile (Pasin'deki) Micingert'e kadar Aras boylarında uzayan yerlerin hâkimi olarak: Kars, Valaşgert (Eleşgert), Kağızman, Surmari, Anı, Anberd, Beçni, Karni, Divin, Eçmiyazın bölgelerini fethederek hâkim olmuş; ve Kürt boylarında: Gerdiman, Gence, Çareak, Her, Şemkür, Şeki, Berde ve Çarabart'i Müslümanlardan alınış ve Gürcistan Kraliçesi Tamar'a bağlı olarak buraların uc-beği hükümetini ellerinde tutmuşlardır.³⁶⁶

Bilahare 1214'de Tamar ölünce yerine de 18 yaşındaki oğlu Görgi Laşa IV. (1214-1222) geçti ve "Gürcistan'ın altın çağı" da sona erdi.

Son Azerbaycan Atabeki İl-Denizli Özbek (1210-1225) ağabeği ve selefi Ebubekir'in 1194'ten beri tabi bulunduğu Harzemşahlar'ı metbu tanımış, Kıpçak-Gürcü akınları ile yağmalarından dolayı Arran ve Azerbaycan'ın haracını bağışlamıştı. Orta Asya'ya hakim olan puta tapıcı Cengiz Kağan (1202-1227) Müslüman Harzemşahlar ülkesini zapta başlayınca Sultan Alaaddin Mehmed (1200-1220) yenilip, sonra ölmüştü. Alaaddin'in oğlu son Harzemşahlı Celâleddin Mengüberti (1220-1231) Cengizliler'e karşı ülkesinin son kesimlerini korumak için batıya geçmişti. Bu sıralarda 1220'de

³⁶⁵ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*. XII. s.168, 196; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*. I. s.414, 415, 466-467

³⁶⁶ Orbelli İstapan, ("Saint-Martin" II, s.101-103)

Mengüberti'yi bulup savaşmak üzere Azerbaycan'a geçen Subutay Bahadır idaresindeki Cengizli ordusu Mugan Ovası'nda kışlamış, 1221 ilkbaharında Mugan'dan kalkarak Tiflis'e doğru gelmişti. Bu sırada Gag Ovası'nda Cengizliler ile Aphaz-Kartel Kralı IV. Görgi Laşa ve 1212'de emîr Sipehsalar Zakare ölünce yerine başkumandanolan kardeşi İvae'nin orduları savaşınca bozulup kaçtılar, canlarını zor kurtardılar. Tatar ve Moğol adıyla tanınan Cengizliler'in bu ordusu Kür boylarını vurup o kışı Şirvan'da geçirmiş, 1222'de Dağıstan'a girince Gonçak oğlu Yuriy adlı Kıpçak Hanı'n idaresindeki Kıpçak-Alan orduları tarafından, tehlikeli bir halde kuşatılmışlardı.

Kraliçe Tamar idaresindeki Gürcüler Ebubekir'in aczini içki, oyun, eğlence v.b. şeylere mütemayil olduğunu ve ülke yönetimiyle ilgilenmediğini görünce onun topraklarına baskın düzenleyerek yağmalıyorlardı. Ebubekir Gürcüler'le mücadele edemeyeceğini anladığı zaman kendini emniyete almak maksadıyla Gürcü prenseslerinden biriyle evlendi. Bunun üzerine Gürcüler yağma, baskın ve adam öldürmekten vazgeçtiler. Daha sonraki yıllarda Gürcüler Duvin, Kars ve Erdebil'i ele geçirmişlerdi.

Atabek Ebubekir bundan sonra enerjisinin büyük kısmını eski aile rakipleri Merağa Ahmedileri ile mücadelede tüketti.³⁶⁷

Atabeg Ebubekir bundan sonra çok yaşamamış ve 607/1210-11 yılında ölmüştü.

3.1.6. Atabey Özbek Devri (1211-1225)

Ebubekir'in yerine kardeşi Özbek Atabek oldu. Irak-ı Acem hakimi Aydoğmuş, Atabey Özbek ile iyi geçinmiyordu. Fakat Cihan Pehlivan'ın gulamlarından Mengli Aydoğmuş'u uzaklaştırarak aynı bölgelere hakim oldu (608/1211-1212).³⁶⁸

Atabey Özbek, Irak-ı Acem'den kendi payına düşen yerleri memlüklerinden Seyfeddin Oğlını (Ağlamış)'ın idaresine bıraktı (612/1215-16). Bununla beraber Oğlını hutbeyi Harzemşah Muhammed adına okuttu.

³⁶⁷ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.197; Erdoğan Merçil, *İldenizliler Azerbaycan Atabekleri*, *Büyük İslam Tarihi*, VIII, s.81-110.

³⁶⁸ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.249, 252

Bunu duyan Halife'nin teşvikiyle İsmailîler, Oğlınışı öldürdüler (1218). Oğlınışı'nın öldürülmesi, onun sahip olduğu yerleri ele geçirmek isteyenler arasında yeni bir mücadele açtı. Bir taraftan Salgurlular'dan (Fars Atabekleri) Atabek Sa'd, öte taraftan da Atabey, Özbek Irak-ı Acem'e hakim olabilmek için süratle harekete geçtiler. Harzemşah Alaaddin Muhammed ise buraları onlara bırakmak niyetinde değildi. nitekim o da büyük bir orduyla her iki atabeğe engel olmak için batıya doğru yürüdü.

Atabey Özbek, Sultan Muhammed'in hareketini ve Salgurlu atabeği Sa'd'ın esir düştüğünü haber aldığı zaman süratle Hemedan'a doğru çekildi. Ancak o korkmakta devam ederek Azerbaycan'a dönmeyi düşündü. Sonuçta Azerbaycan ordusu ağırlıkları ve hazinesiyle Ahar hakimi melik Nusredüddin Muhammed komutasında Tebriz'e gönderildi.

Atabey Özbek, ikiyüz Türk süvari ile dağ yollarından Azerbaycan'a kaçtıysa da Harzemliler İl-Deniz'li ordusunun ağırlıkları ve hazinesini ele geçirdiler. Atabey Özbek için Harzemşah ile anlaşmaktan başka çare kalmamıştı. Nitekim iki taraf arasında bir antlaşma imzalandı. Bunun neticesinde Özbek, Harzemşah adına hutbe okutmayı ve sikke bastırmayı kabul etti, hatta Kazvin kalesini de Harzemşah'a bıraktı ve tamamen Harzemşah'ın hakimiyetine girmiş oldu (614/1217-18).³⁶⁹

Böylece "Son Azerbaycan Atabeki İl-Deniz'li Özbek, ağabeyi ve selefi Ebubekir'in 1194'ten beri tabi bulunduğu Harzemşah'ı metbu tanımış, hatta Kıpçak-Gürcü akınları ve yağmalarından dolayı Arran ve Azerbaycan'ın haracını bağışlamıştı.³⁷⁰

Zaten bu devirde İl-Deniz veyahut Pehlivan Sülalesi devrinde Arran ülkesi ile birlikte Gence şehri de merkezi Tebriz'de bulunan Azerbaycan'a ilhak edilmiştir. Bu devirde ve XIII. asrın başlarında Gence'nin Ön Asya'nın en güzel şehri olarak tanındığı, Hamdullah Kazvini'deki beyitlerden de anlaşılmaktadır.³⁷¹

³⁶⁹ W.Minorsky, *Özbek*, İA, IX, s.489; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.269; E. Mercil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.204

³⁷⁰ M.F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.143

³⁷¹ Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.763

Bu arada Batnîliğin kurucusu Hasan Sabbah'ın yerine geçen Bozorg Ümid 1162'de ölünce yerine kötü huylu ve serseri tabiatlı Muhammed geçti. O da 1210 Eylülünde ölünce yerine oğlu Celâleddin Hasan geçti. O, işlerin idaresini ele alır almaz Müslüman olduğunu ilan edip yanlış yolda olan kavmini ve teba'sını zorla sapık mezhepten vazgeçirmeye, İslamiyet'e girmeye ve Şeriat hükümlerine uymaya sevketti. Sonra Celâleddin Hasan (1210-1221) Arran ile Azerbaycan'ı yöneten Atabey Özbek ile sıkı bir dostluk kurdu. Diğer meliklere gösterdiği yakınlıktan daha çok ona ona yakınlık gösterdi. Atabeyle arası açık olan ve zaman zaman kendi ülkesine saldıran Irak yöneticisi (Mütemellik) Nureddin Mengli'ye karşı onunla anlaşma yaptı. 1214 yılında Atabeğe yardım etmek ve mengli ile savaşmak için Azercaycan'a gitti. Orada bir buçuk yıl kalan Celâleddin Hasan ile Atabey Özbek bir süre Beylekan'da ikamet ettiler. Celâleddin Irak, Arran ve Azerbaycan bölgelerinde bir buçuk yıl kaldıktan sonra Alamut'a döndü.³⁷²

Tamar'ın ölümü üzerine Bagratlı tahtına oğlu IV. Giorgi-Laşa (=Güzel Giorgi)'nin geçtiğini belirtmiştik. Yeni kral Giorgi Laşa, Gürcistan orduları başbuğluğuna, ağabeyisi Zakare (1212'de öldüğünden)'nin yerine Atabek-İvane'yi "Amir-İspasalar"lığa tayin etmişti

Atabek İvane (1212-1229), kızkardeşlerinden Hurişah Hanım ile evli bulunan Karabağ'daki "İç-Haçın" sancağı ile merkezi "Haterk" kalesi beği Sağıroğlu Vaktank'ın 1214'te Kudüs'e hacca girerken mülkünü kendisine bırakması üzerine buralara da sahip oldu. Sonradan Arran'da Çerek ve Şamkor (Şemkür) bölgelerini ve 1219'da da Orot (Ordubad) çevresini Müslümanlar'dan alıp kendi idaresindeki topraklara kattı.³⁷³

³⁷² Cüveyni, *Tarih-i Cihan-Güşâ*, III, s.128, 131, 140, 141-144

³⁷³ Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.219

BÖLÜM IV

4.1. MOĞOLLAR'IN GELİŞİ (1220)

Çin topraklarından kopup gelerek Türkistan'a ve özellikle Kaşgar ve Balasagon gibi şehirlere girerek Maverünnehir'e uzanan ve bölgenin Semerkand, Buhara ve çevresindeki diğer şehirleri ele geçiren Moğollar, İbnü'l Esir'e göre ilk defa h.617/1220 yılında Azerbaycan'a geldiler.³⁷⁴

x

Horasan ve Batı Türkistan'da Selçuklular'ın yerine geçip büyük bir devlet kurmuş olan Türkmenler'den Bozok kolunun Bek-tili/Beğdili boyundan Harzemşahlar'dan Sultan Alaaddin Muhammet (1200-1220) doğudan saldıran Putatapıcı Cengiz Kağan (1202-1227) önünde bozulmuş, ülkeleri görülmemiş bir kıyıcılıkla yıkıma uğramıştı. Çok yiğit bir Türk padişahi olan oğlu ve son Harzemşah Sultan Celâleddin Mengüberti, batısındaki Irak-Selçukluları topraklarında sönük bir halde hüküm sürüp Gürcistan-Bagrathlılar'ı ile Kıpçaklı akınları karşısında bunalan Atabekler hükümetinin son padişahı Özbek'i yukarıda belirttiğimiz gibi 1218'de kendisine tabi kıldı.

Mengüberti'nin Divan-başkatibi/beğlikçisi Nesalı Muhammed'in yazdığına göre Atabey Özbek "Gürcüler'in taarruzlarından dolayı kendisinden vergi alınmamasını rica edince, Sultan bu dileğini kabul etti, vergiyi bağışladı. Gürcüler'e haber gönderip, Azerbaycan artık Sultan'ın ülkesinden sayıldığından, taarruz edilmemesini bildirdi.³⁷⁵

W. Minorsky'e göre bu zamanda Tamar'ın 1212'den 1225'e kadar hüküm süren oğlu IV. Giorgi-Laşa, Gence, Nahçıvan, Erzurum ve Ahlat'ın haracını tahsil ediyordu.³⁷⁶

³⁷⁴ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.313; Ebu'l Faraç, "Bu yıl içinde (1218) Araplar yalnız batıdan gelen Franklar'dan değil, Şark tarafından infilak eden ve Hemedan'a, Azerbaycan'a ve Arran'a kadar gelen ve bütün İran'da müthiş zulümler irtikab eden Tatarlardan da bilhassa korktular." diyerek Moğollar'ın Arran'da 1218'de hissedildiğini yazıyor (Ebul Faraç, II, s.499-500)

³⁷⁵ Muhammed Nesevî, *Sîret Celâlüddin Mînküberti*, (Nşr. Mücteba Minovî) s.30-31.

³⁷⁶ V.Minorsky, *Tiflis, İA*, XII, s.269

1220'de Mengüberti doğuda Çingizli ordularıyla savaşırken Sobotay-Bahadır idaresindeki bir Çingizli ordusu, Kıpçaklar ülkesinden gelerek Demîrkapı-Derbend'den aşır Şirvan'a girdi. Kür boylarını, Kukark (Borçalı-çayı boyları) bölgesine değin uğradıkları yerleri vurdu. "Gürcistan-Başbuğu" Babırlı Atabek-İvane ile birlikte kral IV. Giorgi-Laşa bunlara karşı orduyla çıkıp (Khıram ve Borçalı çayları kavşağındaki) Khunan ovasında bu "Mugal/(Mogol) ve Tatarlar" ile savaştı. Ağır bir bozguna uğrayınca da Giorgi ve İvane geri kaçıp canlarını zor kurtardılar.³⁷⁷

Genceli Kirakos Ermeni tarihine göre 669 senesinde (Ocak 1220-1221) Genceliler'in bozgunluğunu şöyle yazar: "Hunlar'ın arasında zuhur eden Kıpçak adını taşıyan sair kabileler Gürcistan'a muvasalat ettiler. Ve Gürcistan Kralı Laşa ile general İvane'nin yanına gidip sadıkâne hizmet edeceklerini vaâd ederek yerleşmek üzere arazi istediler. Fakat ne Kral ne de İvane bunların iskânlarına müsaade etmedi. Bu red üzerine Gence'ye doğru yollandılar. Gürcüler'in türlü türlü gasb ve garezlerinden bizar kalmış olan bura (Gence) halkı mültecilere kapılarını açtılar. Kendilerine civarda iskân için arazi ve zahire verdiler. Çünkü Genceliler'e karşı icabında bunların yardımlarından istifadeyi ümit ediyorlardı. Bu Hunlar buraya yerleşti. Fakat general İvane askerin başına gelerek bunların üzerine yürüdü. Hem bunları hem Gence halkını kâmilen imha edeceğini kemali iftihar ve gururla söylüyordu. Bütün ümidini Allah'tan değil askerinin çokluğundan bekliyordu. Halbuki Cenab-ı Hak muzafferiyeti kime isterse ona başheder.

Harbe girişir girişmez barbarlar sağlam korunaklı yerlere çıktılar. Yorgun ve ümitsiz Gürcüler'i kâmilen kılıçtan geçirdiler. Bir çok esir aldılar. Geri kalanını firara mecbur ettiler. O gün hıristiyanlar büyük bir bozguna uğradılar. Cenab-ı Hak tarafından o derece terk edilmiştiler ki, ancak elemli bir ses çıkarabildiler. Barbarlar kahramanlıkları mücerret harplerde temayüz etmiş bir sürü muharibi bir çobanın sürüsünü götürdüğü gibi önlerine katmış kovalıyorlardı. Çünkü Allah onların kılıcından nusretini çekmiş ve bu hengamede tamamen terk etmişti. Bu asil cengaverler elbise veyahut yiyecek mukabilinde dün (ucuz) bir bedel ile satıldılar. Acemlerin eline geçtikten sonra

³⁷⁷ Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.221; Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *TM*, II, s.142-143

fena muamalelere hedef oldular. Kurtuluş fidyesi olarak kendilerinden o kadar altun, gümüş istiyorlardı ki, bunu tedarik imkânı yok idi. İçlerinden bir çoğu zincir altında helak oldu. Esir edilenler arasında Haypağ'ın oğlu ve cesur Vasağ'ın kadeşi Greguar ile İsak'ın oğlu Babek harbederek maktül düştüler.

Acemler daha birçok esire açlık, susuzluk, çıplaklık işkencelerini tatbik ettiler. Fakat Gence hıristiyanları bu bedbahtların haline acıdılar. Bazıları için kurtuluş fidyesi vererek azad ettiler. Elbise ve yiyecek verdiler. Ölülerini gömdüler. Bu hayırlı hareketleriyle dinlerine sadakatlerini de parlak surette izhar ettiler. Bir kaç gün sonra baş kumandan general İvane katledilen askerlerin intikamını almak için yeniden kuvvet topladı. Barbarlara ani bir hücum yaptı. Kâmilen kılıçtan geçirdi ve onlardan birçok ganimet aldı. Çocuklarını da esir ederek memleketine götürdü.³⁷⁸

Aknerli Grigor bu sefer için şöyle yazmaktadır: "Tatarlar, Cengiz Han tesmiye edilen hanlarından aldıkları yeni bi emîr üzerine Ağuvan (Arran) ve Gürcü memleketlerine taarruz ettiler. Gürcü Kralı tatarların yürümekte olduklarını duyunca, altmış bin atının başında olduğu halde (Gence yakınında bugün Hasandere denilen yerdeki) Terunagan kalesinin karşısında bulunan ve (Tiflis'in güneyindeki) Gotman denilen büyük ovada karşılarına çıktı. (Bu savaşta Uti/Gence bölgesinde) Gag kalesinin emîri Vahram (yenilince Uti/Gence eyaleti içindeki Gordman yanındaki müstahkem) Karherts tesmiye edilen kendi kalesine çekildi.

Üç sene sonra Tatarlar tekrar gelerek Gantsag (Gence) şehrini zaptettiler. Halkı merhametsizce katliam ettikten ve esirler aldıktan sonra, büyük miktarda ganimet ve serveti hamilen kendi memleketlerine döndüler.³⁷⁹ Aknerli Grigo'nun 1214 yılında olduğunu söylediği savaş Vardan'da 1222'de gösterilir. (Gence'nin zaptı ve tarihine dair). İbn el-Esir de: "ilk defa tatarlar h.617 (1220) yılında, "Harezmsah"ı aramak üzere Azerbaycan'a ve Arran'a geldiler" demektedir.³⁸⁰

Azerbaycan'a doğru gelen Moğollar yolları üzerinde rast geldikleri küçük şehirler ve köylere saldırarak aynen diğer yerlerde olduğu gibi her tarafı

³⁷⁸ Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", TM, II, s.144-145.

³⁷⁹ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s.5-7

³⁸⁰ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.328

yağmalamış, önlerine çıkanı öldürmüş, şehirleri tahrip etmiş, her tarafı ateşe vermişler ve nihayet Azerbaycan hükümdarı Özbek b. el-Pehlivan'ın ikâmet etmekte olduğu Tebriz'e ulaşmışlardı. Özbek, Moğollar'a karşı koyma zahmetine girmeksizin, onlara bir hayli bol mal, eşya, giyecek ve binek hayvanları gönderdikten sonra onlardan aman istemişti.

Moğollar da bir an evvel deniz sahiline giderek burasının daha sıcak oluşundan dolayı kışı burada geçirmeyi düşündüklerinden Mugan'a oradan da yürüyüşlerine devam ederek Gürcüler'in ülkesine ulaştılar. Kendilerine on bin kadar Gürcü karşı koymak istemişse de mağlup olup geriye çekilmişlerdi. Gürcüler, Azerbaycan emîri Özbek'e haber göndererek Tatarlar'ı buradan geriye püskürtmek için ittifak teklif ettiler. O da hemen kabul etti. Ayrıca Ahlat, Diyar el-Cezire emîri de bu anlaşmaya katıldı ise de Moğollar Tiflis yakınlarına kadar yollarına devam ettiler. Moğollar'ın bu şekilde ilerlemesi üzerine Gürcüler'le çıkan savaşta 617 (1220 Aralık-1221 Ocak) Gürcüler yenildiler. Ve Tatarlar (Moğollar) bu savaştan sonra Gürcüler'in de memleketini de her taraftan yağmalayıp her yeri yakıp yıktılar.³⁸¹

Cüveynî ise "Cengiz Han, Semerkand'a varıp orayı kuşattığı zaman Sultan Muhammed Harezmsâh'ın ortadan kaldırılması için emîrlerinin ileri gelenlerinden Cebe'yi görevlendirmişti. Bu görevle yola çıkan Cebe 1220 kışını Mugan'da geçirdi. O yıl kışın ağır gelmesinden yararlananlardan "Cemaleddin Ay Aba ve daha başkaları Irak'ta karışıklıklar çıkarıp Moğollar'a karşı ayaklandılar. Hemedan'da bulunan Moğol şahnesini öldürdüler. Bahar gelip yollar açılınca, Cebe, öldürülen Moğol şahnesinin öcünü almak için Irak'a geldi. Başta Cemaleddin Ay Aba olmak üzere asilerin tamamını kılıçtan geçirdi. Cebe kalkıp Tebriz, Merağa ve Nahçıvan'ı alıp halkını katletti. Oradan Arran'a geldi. Beylekan'ı aldıktan sonra Şirvan'ın yolunu tuttu. Sarp dağlar arasında bulunan Derbend'e vardı. Oradan da Cengiz Han'ın huzuruna vardı."³⁸² demektedir.

Ertesi 618 yılı sefer (1221 Mart-Nisan) ayında Azerbaycan bölgesinden Merağa'dan Gürcistan ülkesine girip Tiflis önünde Gürcüler'i bozdular. Recep 618 (Ağustos-Eylül 1221)'de Hemedan'ı alıp buradaki istila hareketini

³⁸¹ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.329-330-354

³⁸² Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, I, s.187-190

bitirdikten sonra Moğollar Azerbaycan'a doğru yürüyerek Erdebil'i ele geçirip sonra da Tebriz üzerine yürüdüler. Bu arada Moğollar'ın geldiğini duyan Tebriz'in hakimi ve Emîri olan Özbek şehirden ayrılıp Nahçıvan tarafına gitmişti. Tebriz halkıyla anlaşan Moğollar, buradan Arran bölgesinde Beylekan üzerine yürüyerek burayı da yağmaladıkları gibi 618 Ramazan (1221 Ekim-Kasım) ayında şehri kılıç zoruyla alarak halkını kılıçtan geçirmişlerdi. Beylekan'daki bu yağma ve tahribatı bitiren Moğollar civar şehirlere saldırıp buraları da yağmalayarak her tarafı harabeye çevirdikten sonra Arran diyarının en büyük şehri olan "Arran şehirlerinin anası" Gence'ye varmışlardı. Moğollar Gence halkının kahramanlığını Gürcüler'e karşı giriştikleri savaşıardan işitmiş, kalabalıklarından dolayı da cesaretlerini ve şiddetle karşı koymalarını öğrenmişlerdi. Gerçekten Gence şehri son derece mustahkem olduğu için de burayı ele geçirmek kolay değildi. Buna güçleri yetmeyeceğini anlayan Moğollar Genceliler'e haber göndererek onlardan para ve elbise istemişler, Genceliler de Moğollar'ın bu isteklerini yerine getirince buradan ayrılıp gitmişlerdi.³⁸³ Böylece Azerbaycan ve Kafkasya'ya girmiş olan Moğollar için, Gence ile anlaşınca Gürcistan'a yürümek hususunda esaslı hiçbir engel kalmamış oluyordu.³⁸⁴

"Büyük ticaret yolu üzerinde zengin ve münbit bir arazide bulunan Gence'nin o devirde iktisaden dahi çok inkişaf etmiş olduğu anlaşılıyor. Mesela yukarıda bahsettiğimiz gibi 618 (1221)'de Moğollar ilk defa olarak, Gence surları önünde göründükleri zaman, Gürcüler ile muharebede, şecati ile tanınmış olan bu şehre yaklaşmaya cüret edemedikleri gibi aldıkları altın ve kumaş hediyeleri ile iktifa ederek çekilip gitmişlerdi."

Lakin "Moğollar'ın bu ilk baskınından sonra bu bölgeye Gürcistan yolu ile Kıpçak Türkleri'nin yerleştiğini XIII. asır Ermeni müellifi Genceli Kirakos kaydetmektedir. Gence'yi Türk, İranlı ve Arablar'dan ibaret bir müslüman şehri olarak zikreden aynı müverrih Celâleddin Harzemşah zamanında, Gence'de pek az hristiyan bulunduğunu da ayrıca belirtmektedir."³⁸⁵

³⁸³ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.332, 336, 339

³⁸⁴ Berthold Spuler, *İran Moğolları*, s. 37

³⁸⁵ Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.763

Moğollar müslümanların Azerbaycan ve Arran diyarlarının işlerini bitirip bir kısmını ele geçirecek bir kısmın da sulhla hakimiyetleri altına aldıktan sonra bölgeye bitişik Gürcüler'in ülkesine doğru yola koyuldular.³⁸⁶

Moğollar'ın Gürcü diyarına girip onları mağlup ederek devletlerini yağmalamaları, halkından çok kimseyi öldürmeleri üzerine Gürcüler Azerbaycan ve Arran hükümdarı Özbek'e haber göndererek Moğollar'ı geriye püskürtmek ve onlara barkış ibrikte savaşmak üzere anlaşma teklif etmişlerdi.

Aynı şekilde el-Cezire ve Armenia bölgesi ile çevre şehirlerinin emîri olan el-Melikü'l-Eşref Musa'ya da mektup yazıp Moğollar'a karşı birleşme konusunda ona da haber vermişlerdi. Gürcüler gerek Özbek'e gerekse el-Melikü'l-Eşref ile bu ittifaka davet ettiklerine şöyle demişlerdi. "Bu Moğollar'a karşı bize muvafakat etmediniz, bunları ülkelerimizden atmak üzere bizim gibi ordularınızın başında giderek bu mühim işi ele almadığınız için Moğollar'a karşı birlikte savaşmamızı sağlamadığımız takdirde onlarla anlaşip size karşı onlarla birlikte hücumla geçeriz."³⁸⁷ fakat Gürcüler istedikleri sonucu alamayacaklardı.

Moğollar Gürcülerden bir hayli kalabalık kitleler öldürmüş ve şehirlerinin büyük bir kısmını yağmalayarak çok kimseyi de kılıçtan geçirmişlerdi. Moğollar yollarına devam edip Şirvan Derbendi'ni alarak Şamahî şehrini muhasara edip burayı da ele geçirmiş ve halkından çoğunu öldürmüşlerdi.³⁸⁸

Bu sebeple 1222 yılında Çingizliler'in önünden kaçan çok kalabalık (onbinlerce çadırlı) Kıpçaklar, Demîrkapu Derbend'inden güneye gelerek Kür boylarına gelip Gençak'a (Gence iline) yerleştiler.³⁸⁹ Vardan şöyle yazar; 1222'de "Hunlar'dan ayrılmış ve Kıpçak denilen birçok asker Gencak(Gence)'a gelerek Tatarlar'la ittifak ettiler. Bizimkiler ihtiyatsızlıkla onların üzerine gittilerse de dağılarak kaçtılar. Birçokları katledildi ve şanlı azatlardan bir kısmı esir edilerek hapsedildi."

³⁸⁶ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.339

³⁸⁷ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.279, 354-355

³⁸⁸ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, s.340, 360

³⁸⁹ Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.221

H.619'da (1222-1223) Moğollar'ın ülkelerini istila etmesi üzerine Kıpçaklar'dan büyük bir kitle Şirvan derbendi emîri Reşid'e: "Moğollar ülkemize saldırdılar ve mallarımızı yağmaladılar. Biz de senin ülkeneye gelip yerleşmek istiyoruz" diye başvurarak Reşid'e ait bir kaleye gelip yerleşmişlerdi. Nihayet arka arkaya gelen Kıpçaklar bir hayli kalabalıklaşmışlardı. Daha sonra Kıpçaklar'dan bir kısım Gürcülere ait olan Kible Kalesi'ne giderek şehrin etrafında karargah kurup Kible'yi muhasara altına almışlardı.

Kıpçaklar, Kible'yi muhasara ettikleri sıralarda buranın emîri onlara gönderdiği elçilerle şu teklifi yapmıştı: "Ben Gürcü hükümdarına bir mektup yazayım, size çeşitli hil'atlar ve paralar versin ve bir araya gelip hep birlikte bütün bu bölgeyi ele geçirelim." Kible emîrinin bu teklifi üzerine Kıpçaklar birkaç gün müddetle memleketlerine saldırmışlar ve beklemeye geçmişlerdi. Fakat bir müddet sonra tekrar yağmaya başlayıp etrafta karışıklıklar çıkarmaya devam ederek Kible ve çevresindeki diğer şehir ve kasabaları yağmalamaya koyudular. Hatta Arran diyarından Gürcü Kalesi'ne kadar olan yerde karargah kurdular, Gecne o sıralarda Müslümanların elinde bulunuyordu.³⁹⁰ Gelişen olayları İbn el-Esir şöyle nakleder:

"Buranın Emîri Azerbaycan hakimi Özbek'in adamlarından Kûşhâre adında birisi üzerlerine asker göndererek onları kendi ülkesine girmekten alıkoymuştu. Sonra onlara bir elçi göndererek şöyle demişti: "Şirvân emîrine ihânet edip kalesini elinden aldınız, sonra Kible sahibine de aynı şekilde ihânet ederek onun da ülkesini yağmaladınız. Artık size güvenen kimse kalmadı." Onlar ise verdikleri cevapta şöyle diyorlardı: "Biz sizin hükümdarımızın hizmetine girmek ve ona tâbi olmak üzere diyarımızdan çıkıp ülkenize doğru geldik. Fakat sizin ülkenize doğru gelmeyi kastetmişken Şirvânşâh bizi bundan alıkoymuştu. Bundan dolayı onun kalesini aldık ve her hangi bir korkumuz olmadan da yine kaleyi ona terk ettik. Kible hâkimine gelince; o bizim de sizin de düşmanınız idi. Şayet Gürcüler'in ülkesine gitmeyi murad etseydik, gidebilirdik; hattâ çok daha uzun, aşılması zor ve daracık bir geçit olan Şirvân Derbendi'ne gelmeyi tercih etmezdik. İşte bunun için sizin ülkenize gelip

³⁹⁰ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.362-364

itaatinize girmek ve size katılmak niyetindeyiz. Ayrıca bir güvence vermesi açısından da size rehineler bırakacağız.

Kûşhâre bu tekliflerini öğrenince hemen onlara doğru gitmek üzere koyulmuş, buna karşılık Kıpçaklar da Kûşhâre'nin kendilerine doğru geldiğini duyunca ileri gelen kumandanlarından ikisini küçük bir askeri müfreze ile birlikte onu karşılamak üzere göndermişlerdi. Bu iki kumandan Kûşhâre ile karşılaşmış ona hürmet etmiş ve hizmetinde bulunarak şöyle demişlerdi: "Sana sür'atle yetişmek üzere askerlerimizden çok az bir grup ile karşılamak için geldik. Gerçekten sizin sultanınıza hizmet etmek hususunda samimi olduğumuzu ve bu konuda vefakârca davrandığımızı ispatlamak için böyle yaptık." Bunun üzerine Kûşhâre Kıpçaklar'ın derhal harekete geçerek Gence yakınlarına gelip konaklamalarını istemişti. Ayrıca bu iki kumandan birisinin kızıyla evlenmek suretiyle aralarında akrabalık bağı kurulmuştu. Sonra Kûşhâre hükümdarı Özbek'e haber göndererek durumu iletmış ve Kıpçaklılar'ın ülkelerine gelişlerini anlatmıştı. Özbek de Kıpçakların Kilekûn (?) Dağı yakınlarına gelip konaklamalarını istemiş ve derhal bunlara çeşitli hil'âtlerin gönderilmesini emretmişti. Bütün bu istek ve emîrlere de yerine getirilmişti.

Bu arada Gürcüler onların buraya gelip yerleşmesinden endişe duymağa başlamış ve bunlara bir baskın düzenlemek üzere de askerlerini toplayıp harekete geçmişlerdi. Gürcüler'in bu hazırlıklarını haber alan Gence Emîri Kûşhâre Kıpçaklar'ı bundan haberdar etmiş ve geliş Gence yakınlarında konaklamalarını emretmişti Kıpçaklar Gence yakınlarına gelip karargâhlarını kurmuşlar ve Gence Emîri Kıpçak emîrlерinin ileri gelen kumandanlarından birisinin komutasında Gürcüler üzerine asker sevk etmişti. Kıpçaklar Gürcüler üzerine yürüyüp onlara bir baskın düzenlemiş, akserlerinden bir hayli adam öldürmelerinin yanısıra onları mağlup ederek geriye çekilmeye zorlamış, ayrıca yanlarında bulunan mallarını da ganimet olarak almış, yakaladıklarını kılıçtan geçirmiş ve bir kısmını da esir almışlardı. Böylece Gürcüler bu çatışmalardan mağlup olarak çıkmışlar, Kıpçaklar da Kilekûn Dağı yakınlarına gelip daha evvel olduğu gibi burada yerleşmişlerdi.

Kıpçaklar'ın Gürcüler'e karşı elde ettikleri bu zaferden sonra, Kilekûn Dağı yakınlarına gelip yerleşen bu iki Kıpçak emîrinden birisi arkadaşının elde

ettiği zafer gibi bir zafere nail olmak ve Gürcüler'i mağlup etmek üzere harekete geçmişti: Bunu öğrenen Kûşhâre onu böyle bir davranıştan alıkoymak üzere haber göndermiş ve Gürcüler'in durumunu öğrenmeden böyle bir saldırıya geçmemesini istemişti. Fakat bu Kıpçak emîri Kûşhâre'nin dediklerine kulak asmadan emrinde bulunan askerleriyle Gürcüler üzerine yürüyüp diyarlarını ve memleketlerini yağmalamış, bir çok ganimet ele geçirmişti. Sonra Gürcüler bildikleri bir yola girerek bu Kıpçak emîrinden evvel geçidi tutmuş, Kıpçaklar buradan geçerlerken bunların üzerine saldırarak bu Kıpçak emîrini ve yanında bulunan adamları gâfil avlayıp âniden bir baskına uğratarak mağlup etmişlerdi. Gürcüler bu Kıpçaklar'ı kılıçtan geçirmiş, onlardan bir hayli kimseyi öldürmüş, ganimet olarak alınan mallarını tekrar geri alabilmiş, böylece Kıpçaklılar da çok kötü bir mağlubiyete uğramış olarak perişan bir şekilde geriye dönmüş ve Berdea'ya gitmek üzere yollarına koyulmuşlardı.

Bu mağlubiyetten sonra Kıpçaklar durumu Gence emîri Kûşhâre'ye bildirirerek bizzat kendisinin askerleriyle yardımlarına gelmesini ve hep birlikte Gürcüler üzerine saldırarak bu mağlubiyetin intikâmını almak istemişler, fakat Gence emîri Kûşhâre bu isteklerine olumlu bir cevap vermediği gibi bu tavırlarından da çekinmeğe başlamış ve onlara şöyle demişti: "Siz benim tekliflerime ve emîrlere muhalefet edip uymadınız, kendi görüşlerinizi uygulayıp ona göre davrandınız. Ben de size bir tek süvari ile bile olsa yardım etmeyeceğim." Gence emîrinin kendilerine karşı böyle bir tavır takındığını gören Kıpçaklar bunun üzerine ona verdikleri rehinelere geriye istediler; fakat Gence emîri bu rehinelere onlara teslim etmedi, bunun üzerine Müslümanlar'a saldırarak bu rehinelere karşılık onlardan bazılarını rehine olarak aldılar. Fakat Müslümanlar ve çevre şehirlerin halkları bunlara karşı gelerek onlarla çarpışmış ve Kıpçaklar'dan büyük bir kısmını öldürerek onları korkutmuşlardı. korkuya kapılan Kıpçaklar Şirvân'a doğru gitmişlerdi. Bu arada çevre halklarından gerek Müslümanlar, gerek Gürcü ve Lezgi halkları ve diğerleri bunları tamamen yağmalamış, erkek ve kadınlarından bir hayli esir almışlardı. Hatta kaydedildiğine göre, Kıpçaklar'ın bu esirlerinden birisi Şirvân Derbendi pazarlarında çok değersiz ve basit bir meblâğ karşılığında satılmıştır."

Gürcü kroniki bu mağlubiyeti o zamana kadar yenilmemiş olan Gürcü ordularının tarihinde bir dönüm noktası olarak telakki etmektedir.³⁹¹

4.2. GÜRCÜLER'İN BEYLEKAN'I YAĞMALAMASI (1222)

Gürcüler bu yılın ramazan (1222 Ekim-Kasım) ayında hâkimiyetleri altındaki topraklardan hareket ederek Arran bölgesine gelmiş ve yukarıda kaydettiğimiz gibi daha evvel Moğollar tarafından tahrip edilip yağmalanan Beylekan üzerine yürümüşlerdi. Moğollar Kıpçak diyarına gittikten sonra Beylekan halkından kurtulabilenler tekrar memleketlerine geri dönmüş ve imkânları oranında şerhin surlarını tamir etmişlerdi.

Beylekan halkı Moğollar'ın tahrip ettiği şehirlerini onarmakla meşgul iken birden Gürcüler üzerlerine saldırmış ve şehre girerek ele geçirmişlerdi. Bu çevrede yaşayan Müslümanlar Gürcüler'in gelişlerine sevinmişlerdi; çünkü Gürcüler bir şehri ele geçirdiklerinde burada bir sürü imar faaliyetlerine girişir ve gerektiğinde tekrar şehirden ayrıлып, giderlerdi. Gerçekten onlar bir yeri istilâ eden en iyi düşman niteliğine sahip idiler. Fakat bu seferki gelişleri Müslümanlar'ın zannettiği gibi olmadı. Gürcüler Beylekan'a girdiklerinde Müslümanlar hiç de önlerinden kaçmamış ve bu konuda her hangi bir gayret de sarfetmemişlerdi. Gürcüler buna karşılık Beylekan'ı ele geçirdikten sonra Müslümanlar'ı kılıçla doğramağa başlamışlar, bir çok kimseyi öldürmüş, Moğollar'ın yaptığını fersahlarca geride bırakacak kadar şehri yağmalamışlardı. Bütün bunlar olup dururken Azerbaycan Emîri Özbek b. Pehlivân Tebriz'de oturup hiç de yerinden kıpırdamamış ve bu olup bitenlere karşı son derece vurdumduymaz bir şekilde hareket edip her hangi bir iyilikte bulunmayı, İslâm'ın sınırlarına yapılan bu tecavüzü önlemeyi düşünmemiş, hattâ tam aksine yemek ve içmekle meşgul olup içki ve fesahat âlemlerine dalmıştı.³⁹²

"Bu yılda İmâdüddin Zengi Azerbaycan'a giderek buranın emîri Özbek b. Pehlivân'ın himayesine girmek istedi ve onunla irtibat kurarak müttefiki

³⁹¹ M.Brosset, *Historia de la Giorgie*, I, s.493

³⁹² İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.367

oldu. Kendi hakimiyeti altındaki topraklardan bazılarını ona iktâ ederek yanında bir müddet durdu.³⁹³

Moğollar'ın Beylekan'ın yağmalamalarından itibaren Gence daha da önem kazanmaya başladı ve bölgenin merkezi oldu. Oysa İldeniz veya Pehlivan Sülâlesi devrinde, Arran ülkesi ile birlikte Gence şehrinin de merkezi Tebriz'de bulunan Azerbaycan'a ilhak ettiğini belirtmiştik. Bu devirde ve XIII. asrın başlarında Gence'nin Ön Asya'nın en güzel şehri olarak tanındığı Hamdullah Kazvini'deki beyitlerden de anlaşılmaktadır. İbnü'l Esir de; Gence için: "Arran şehirlerinin anasıdır" diyor. Yakut Hamevi, Gence'de yetişen birçok âlim, muhaddis ve edip ismi zikretmektedir. Harezmsahlar devrinde Gence'nin de içinde bulunduğu Arran'a "Türkmen yığınağı" denildiğini de biliyoruz.³⁹⁴

Gürcistan ve Apkazlar Kralı IV. Giorgi-Laşa ölünce "Gürcüler'in hanedanından bir tek kızın dışında hiç kimse hayatta kalmamış ve yönetim tamamen ona intikal etmişti. Semîramıs gibi birçok aşıkları olan ahlaksız bir kadın" olan bu kraliçe IV. Giorgi (Görgi)-Laşa'nın kız kardeşi ve Tamar Dodopal'in kızı Rusudan (1223-1247) idi.³⁹⁵ Bu kadın yönetimi ele geçirmiş, devlet işlerini yürütmeğe başlamış, hükümdarlığını sürdürmüştü. Hanedandan birisini bulup onunla evlendirmek ve ona niyâbeten işleri yürütmek isteyen devletin ileri gelenleri böyle birini araştırmış, fakat bu işi yürütebilecek bir kimseyi bulamışlardı. Bu sebeple İbn el-Esir'in anlattığına göre 1223 yılında benzeri işitilmedik garip bir olay şöyle gelişmiştir:

O sıralarda Selçuklular'ın ileri gelen ailelerinden ve İslâm hükümdarlarının o dönemde yaşayan en büyüklerinden birisi olan Erzenirrum (Erzurum) Emîri Muğisüddin Tuğrulşâh b. Kılıçarslan b. Mes'ud b. Kılıçarslan'ın bir oğlu vardı. Muğisüddin Tuğrulşâh bu gürcü hükümdarı olan kadına haber gönderip oğluyla evlenmesini teklif etmiş; ancak Gürcü devletinin ileri gelen adamları bunu kesinlikle kabul etmemiş, böyle bir isteğe karşı çıkarak şöyle demişlerdi: "Kesinlikle buna razı olmayız. Bir Müslüman'ın

³⁹³ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.368

³⁹⁴ Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.763

³⁹⁵ Genceli Kirakos, "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", TM, II, s.153; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.372

başımıza geçip yönetimi ele geçirmesine aslâ göz yumamayız." Gürcüler'in böyle bir tavır takınmaları üzerine Mugisüddin Tuğrulşâh onlara gönderdiği cevabî mektupta şöyle demişti: "Oğlum Hıristiyan olacak ve o şekilde kraliçenizle evlenecektir." Hıristiyanlığa girmeyi kabul etmesi üzerine Gürcüler de buna razı olmuş, Mugisüddin oğluna Hıristiyan olmasını emretmiş, oda Hıristiyanlığa girmişti. Muğisüddin'in oğlu Hıristiyan olup Gürcü Kraliçesiyle evlenmiş ve gidip Gürcüler'in ülkesinde yerleşmişti. Böylece Gürcü hükümdarı olmuş ve bu ülkenin yönetimini ele geçirdiği gibi Hıristiyanlığa devam etmişti.

Bu Gürcü kraliçesi Gıyâsüddin'in oğlu ile evlenmiş olmasına rağmen emrindeki kölelerden birisini seviyordu. Ancak kocası onun yaptığı bütün bu rezaletleri işitip durmasına rağmen aczinden dolayı sesini çıkaramıyordu. Nihayet bir gün hanımının yanına girince onu o sevdiği kölesiyle birlikte aynı yatakta bulmuştu. Buna son derece kızmış ve böyle davranmasını engellemeğe çalışırken kraliçe ona şöyle demişti: "Ya buna razı olursun, veyahut da istiyorsan bunu etrafa yayabilirsin." Kocası ise bundan aslâ razı olmayacağını söylemişti. Bunun üzerine kraliçe kocasını başka bir şehire naklettirerek onu hapse attırılmış ve her hangi bir davranışa girmesini engellemek üzere tedbirlerini alıp kapısına adamlar dikmişti. Diğer taraftan Alan ülkesine adamlar gönderip orada bulunan son derece yakışıklı iki erkeği çağırmış, güzelliklerinden ve yakışıklılıklarından söz edilen bu iki adamı huzuruna çağırarak onlardan birisiyle evlenmişti. Böylece Muğisüddin Tuğrulşâh'ın oğlu bu Gürcü kraliçesinin yanında esir durumda kalmıştı. Nihayet kraliçe onu tamamen terk etmiş bulunuyordu. Bu olaydan sonra yine Gürcü kraliçesi Gence şehrinde bulunan bir Müslümana haber gönderip Hıristiyan olduğu takdirde kendisiyle evlenmek istediğini bildirmiş, fakat bu Müslüman adam kraliçenin teklifini red etmişti. Gürcü kraliçesi buna rağmen bu Genceli Müslüman ile evlenmiş bulunuyordu. Kraliçenin bu şekilde davranıp durması üzerine Gürcü ordusunun genel kumandanı olan İvane ve etrafındaki diğer emîrlere kraliçeye karşı çıkıp şöyle demişlerdi: "Çevre hükümdarlar arasında bu yaptıklarınla bizi rezil ettin. Nihayet tutup bir Müslümün'la da evlendin. Fakat biz kesinlikle buna razı değiliz." Bu şekilde olaylar sürüp gitmiş, kraliçe ile ordu mensupları ile çekişmelerin devam ettiği bu müddet içinde Genceli

Müslüman adam da yanlarında bulunmuş, fakat onu kraliçenin yanına girmekten alıkoydukları gibi o da bir türlü Hristiyon olmayı kabul etmemiş, kraliçenin ona karşı olan aşkı ise devam edip gitmişti.³⁹⁶

Bu hadise üzerinde tafsilat veren Gürcü kroniki kraliçe Rosudan'ın Orthul (Tuğrul)'un güzel boylu, yakışıklı, cesur ve enerjik oğlu ile evlenmesinden çok güzel bir kızın doğduğunu, kraliçenin ona anasının Tamara adını verdiğini de ilave eder. Ona göre kızın güzelliğini duyan Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin-Keyhüsrev elçi ile çok hediyeler gönderip prensesi istemiş ve dinine de dokunulmayacağına söz vermiştir.³⁹⁷

h.621(1224)'de Moğollar'dan bir grup tekrar geriye Rey, Hemedan ve diğer şehirlere döndüler.

İbnü'l Esir'in yazdığına göre: Moğollar Hemedan'ı tekrar harabeye çevirip, Rey'e ulaştıklarında Harezmîler'in bir grup askerini burada görünce üzerlerine saldırıp onlardan bir kısmını öldürmüşlerdi. Geri kalanları ise Azerbaycan'a giderek buralarda dağılıp kalmışlardı. Fakat, kendileri daha Azerbaycan'a vardıkları anda birden Moğollar'ın üzerlerine saldırdığını ve onları kılıçtan geçirdiğini gördüler. Moğollar'ın bir kısmı Tebriz'e gelip buranın Emîri Özbek b. Pehlivan'a şöyle demişlerdi. Eğer uygun görüyorsan yanında bulunan Harezmî askerleri hemen bize teslim et. Şayet bunları bize teslim etmeyecek olursan senin bizimle her hangi bir ittifakın olmadığını ve itaatimiz altına hâla girmiş olmadığını kabul edeceğiz." Bunun üzerine Özbek b. Pehlivan yanında bulunan Harezmîler üzerine saldırarak kimini öldürüp, kimini de esir almıştı. Esirleri alıp öldürülenlerin kesik başlarıyla birlikte Moğollar'a varmış ve bunlarla beraber bir hayli mal, kumaş, binek atı ve çokça hediyeler ulaştırılmıştı. Böylece bunları alan Moğollar Tebriz'e ilişmeden Horasan'a geri dönmüşlerdi.³⁹⁸

Yukarıda anlattığımız olay Moğollar'ın buldukları çevrelerde neleri yapmaya muktedir olduklarını, bu arada Atbey Özbek'e de tahakkümlerinin ne denli olduğunu beyan içindir.

³⁹⁶ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.372-373

³⁹⁷ M.Brosset, *Histoire do la Giorgie*, I, s.502, 587

³⁹⁸ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.375-376

İbnü'l Esir'e göre: 1225 yılında Gürcüler bütün ordularıyla birlikte Arran bölgesinde bulunan Gence üzerine yürüyerek şehri kuşatma altına aldılar. Gence halkının bir hayli kalabalık oluşu, gayet cesur davranmaları ve Gürcüler'le yaptıkları savaşlarda son derece tecrübelerine sahip oluşlarından ötürü ellerindeki kuvvetleri bu muhasara için seferber etmişlerdi. Şehre gelip kuşatan Gürcüler karargâhlarını kurmuş ve hemen savaşa girmişlerdi. Bu saldırıları (şehri çeviren) surun arkasından günlerce devam ettiği halde şehir halkından kimse dışarı çıkıp onlara karşı koymamıştı. Bu kuşatmanın sürdüğü günlerin birinde Gence halkı ile çevre şehirlerden yanlarında bulunan diğer Müslüman askerlerle birlikte ciddi bir çıkış hareketi ile Gürcüler üzerine saldırmış ve şehrin dışında son derece şiddetli bir savaşa tutuşmuşlardı. gürcüler Genceliler'e karşı koyacak güce sahip olmadıklarını ve şehri almağa imkân bulunmadığını görünce son derece kötü bir vaziyette şehrin etrafından çekip gitmişlerdi.³⁹⁹

Bu sırada Moğollar'ın Gazne'ye saldırımları üzerine Hindistan seferine çıkan Celâleddin Mengüberdi 1225 yılının ilk aylarında geri dönerek Huzistan ve Irak bölgelerine varmıştı.

Aynı yıl Celâleddin Mengüberdi Hârezmşah Azerbaycan'ı istila etti. Bu arada Gürcüler bölgenin emîri Özbek b. Pehlivan'a haber göndererek aralarında anlaşma teklif edip Celâleddin Harzemşah'a birlikte karşı koymaları gerektiğini bildirdiler. Ancak Celâleddin olup bitenlerden haberdar olunca bu iki taraf ittifak etmeden ve bir araya gelmeden acele ile bölgeye gelmişti. Celâleddin daha Merağa'da iken ve hatta oraya ilk vardığı günlerde kardeşi Gıyaseddin'in dayısı Yıgan Taysı'nın isyan ederek Hemedan'a gidip şehri ele geçirdiği haberini de almıştı.

Yıgan Taysı etrafında beş bin kişilik bir atlıdan oluşan kalabalık bir ordu toplamış, her tarafı yağmaladığı gibi Azerbaycan'a da gelerek burayı yağmalamış ve deniz sahilinden, kışın soğuğu son derece az olan Arran'a gelip yerleşmiş ve kışı burada geçirmişti. Hemedan'a geri dönerken de ikinci bir kez Azerbaycan'ı yağmalayarak geri dönmüştü. Ancak Celâleddin bu durumu öğrenince son derece sür'atle hareket edip Yıgan Taysı'nın peşinden gitmiş ve

³⁹⁹ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.381

geceleyin karargâhına ulaşmıştı. Yıgan Taysı konakladığı yerdeki karargâhında Azerbaycan ve Arran'dan topladığı bir sürü at, katır, merkep, sığır ve koyun-keçileri karargâhının dış çevresinde yığmıştı.⁴⁰⁰

Celâleddin'i birdenbire karşısında gören Yıgan Taysı, Celâleddin'in kız kardeşi olan hanımını Celâleddin'e göndererek ondan eman dilemişti. Bu isteğe uyan Celâleddin Yıgan Taysı'yı emrine alıp Merağa'ya geri gelmiş ve orada ikameti tercih etmişti.

Bu sırada Azerbaycan ve Arran emîri olan Özbek b. Pehlivan, Celâleddin'den korktuğundan ötürü bulunduğu Tebriz'den ayrılarak Gence'ye gelmişti.

Diğer taraftan Özbek'in hanımı kocasının ülkesindeki yönetimi tamamen eline geçirmişti. Kocasını Özbek eğlence ve içki alemlerinden ayıramadığından dolayı memleketi o yönetmekte idi. Hal böyle iken Sultan Celâleddin, Tebriz'i 25 Temmuz 1225'de ele geçirdi. Buradaki Özbek'in hamını da Hoy'a gönderdi.⁴⁰¹

Böylece Celâleddin Tebriz'e sahip olarak, burayı merkez edinmiş olan son Atabekli hükümdarı Özbek'in saltanatına son verdi.

Celâleddin Tebriz'i ele geçirmekle Azerbaycan'a tamamen 1225'te Gürcüler'e karşı Revan civarındaki Gerni'de büyük bir zafer kazandı.⁴⁰² Bu zaferden sonra Sultan Celâleddin, Duvin'i de Gürcüler'in elinden aldı. Celâleddin'in ardarda bu zaferleri kazanması değerlendirilirse Gence'ye kaçan Özbek'in bu hareketiyle Celâleddin'e moral kazandırdığı da düşünülebilir. O, bu moralle Gence'yi de alacaktır.

⁴⁰⁰ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.387-388

⁴⁰¹ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.388-389; Ebu'l Fida (İmâdü'd-Din İsmail Ebi'l Fida), *El Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, III, s.135; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan-güşâ*, II, s.126; V.Minorsky, *Özbek*, IA, IX, s.490; M. Halil Yinanç, *Celaleddin Harezmsah*, IA, III, s.50.

⁴⁰² Muhammed Nesevî, *Sîret Celâleddin Mînküberti*, (nşr. Mücteba Minovî) s.148; İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XIII, s.391; Ebu'l Fida, *El-Muhtasâr Fi Ahbari'l-Beşer*, III, s.135; Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.224; Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", TM, II, s.145-146.

4.3. CELÂLEDDİN HARZEMŞAH'IN GENCE'Yİ ELE GEÇİRMESİ (1225)

Celâleddin Harezmşah Gürcüler'i Gerni Zaferiyle tamamen mağlub ettikten sona şehirlerine ve ülkelerine girmiş, askerlerini tüm çevreye dağıtarak burada ikâmet etmelerin emretmiş ve başlarına geçirdiği kardeşi Gıyaseddin'e de itaat etmelerini tavsiye edip, kendisi Tebriz'e geri dönmüştü. Bu arada Atabek Özbek'in karısı olan Melike isimli kadınla da evlenmişti. Sonra Tebriz'de bir müddet ikâmet eden Celâleddin buradan Gence üzerine ordu sevk ederek şehri ele geçirmişti. Şehirde bulunan Özbek, şehrin iç kalesine sığınarak burada kapanıp kalmıştı. Özbek bu kalede bulunurken Celâladdin'in askerleri halkın mallarına el uzatmış ve kaleyi yağmalamağa başlamışlardı. Bunun üzerine Özbek, Celâleddin'e gönderdiği bir şikâyetnâmesinde şöyle demişti: "Halkıma karşı böyle kötü davranılmasına razı değilim. Bu muteğallibe askerlerin, halkımın mallarından ellerini çekmelerini rica ediyorum." Celâleddin, Özbek'in bu isteği üzerine Gence'yi ve çevresini her türlü saldırıdan korumak üzere adamlarından bir grubu görevlendirmişti.⁴⁰³

Ebu'l Fida'nın nakline göre, Özbek bu olaylar sırasında yakındaki Hanak kalesine kaçtı... Zaten hanımı Melike Hatun'un Celâleddin'le evlenmesi olayından sonra Özbek'in hâkimiyeti sarsıldı. Son günlerini bahtsızlık ve zillet içerisinde geçirerek Gence'den kaçtığı Hanak kalesi yukarıdaki Alınca Kalesi'nde öldü.⁴⁰⁴

Özbek'in ölümüyle İldenizliler sülalesinin tarihi de sona erdi.

Celâleddin'in beğlikçisi Nesevî ise, 1225 yılında Celâleddin Harzemşah tarafından Gence'nin alınışını şöyle nakleder: "Sultan Abhaza'yı aldıktan sonra Tebriz'de ikâmete başladı. Kendi sipahilerinden Orhan'ı Gence'ye gönderdi. Ayrıca diğer beldeler olan Beylekan, Berde'a, Şemkür ve Şatra (Şanza)'yı da tasarrufuna aldı. Cemâleddin-î Kmi o dönemde bu vilâyetlerde Atabek özbek'in naibi olarak bulunuyordu. O hemen Orhan'ın emrine girerek, bu vilâyetleri ona

⁴⁰³ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.392-394; Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Civan-güşâ*, II, s.126; Ebu'l Fida, *El-Muhtasâr Fi Ahbari'l-Beşer*, III, s.135 (Burada Özbek'in sığındığı kale Gence değil de Hanak olarak anılır).

⁴⁰⁴ Ebu'l-Fida, III, s.135; V.Minorsky, *Özbek*, İA, IX, s.490; Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, s.127; M.Halil Yinanç, *Celâleddin Harzemşah*, İA, IX, III, s.50.

teslim etti. Domalisiyle Orhan Gence'de yerleşti. Burada Sultan'ın veziri Şerefü'l-Mülk, naibi Kafi'yi Orhan'ın aldığı yerlerdeki mal-gelir ne varsa divanında var olan şeyleri almak için gönderdi. Orhan ise divandaki gelirleri ele geçirip Sultan'a yakınlık göstermek niyetinde idi. Bu durum ikisi arasında hoşnutsuzluk yaratınca Orhan kılıcı ile Şerefü'l-mülk üzerine yürüdü. O da, Orhan'ı Sultan'a şikâyet ederek bütün hazinenin mallarını zaptettiğini söyledi. Hal böyle olunca Sultan Orhan'ı yanına sesledi. (Gence hazineleri yüzünden) Şerefü'l-Mülk ile Gence valisi Orhan arasındaki bu hizip İsmailîler'in Orhan'ı öldürmesi (1227)'ne kadar devam etti.⁴⁰⁵

Yol boyu Gence, Beylekan, Şamhor ve Şatra (Şanza/Şutur) gibi şehirleri kontrolüne alarak h.623(1226) baharında Gürcistan Bagratlı merkezi Tiflis üzerine yürüyen Celâleddin Mengüberti 9 Mart 1226'da Tiflis'i zaptetti. Ve buradan sonra Kars üzerinden Erciş ve Ahlat'a doğru bir akınca kolu gönderdi. Böylece 515 (1121/1122)'den beri bir asırdan fazla Müslümanlar'ın elinden çıkmış olan Tiflis yeniden İslamların eline geçmiş oluyordu.

623 Ramazan ayında (1226 Ağustos-Eylül) Anı ve Kars'ı kuşatan Celâleddin 7 Kasım-16 Aralık 1226 tarihleri arasında Ahlat'ı kuşattı. Ahlat kuşatması sırasında Urmiye civarında Yiva Türkmenleri'nin karışıklıklar yarattığı haberini aldı.

Tiflis'i aldığı sırada Celâleddin Mengüberdi'nin veziri olan Şerefü'l-Mülk Gence'de bulunmakta idi. Ahlat'ı kuşattığı sırada Şerefü'l-Mülk, Gence'den kendisine mektuplar yazarak onun yokluğundan istifade eden Gürcüler'in faaliyetlerini ve onların Tiflis'e girdikleri haberini verdi. Bunun üzerine Celâleddin Mengüberdi, Gürcistan'a dönerek Tiflis'e gitti. Fakat Tiflis'in Gürcüler tarafından yakıldığını görünce Gence'deki kışlaklara geri döndü.⁴⁰⁶ Celâleddin Gence'ye döndüğü sırada Atabek Özbek'in oğlu olan Melik Hamuş, onun hizmetine girdi. Bu hareketinden dolayı Celâladdin Harezmsah (Mengüberti) Melik Humuş'a Fars Meliki Keykavus'tan kalma kemer ve birçok şeyi takdim ederek memnuniyetini belirtti.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Muhammed Nesevî, *Sîret Celâletin Mînküberti*, s.148.

⁴⁰⁶ Muhammed Nesevî, *Sîret Celâlüddin Mînküberti*, s.155; V.Minorsk, Tiflis, İA, XII, s.269.

⁴⁰⁷ Muhammed Nesevî, *Sîret Celâlüddin Mînküberti*, s.161.

Aynı yıl (1226)'da Halife'nin elçisi Şemseddin, Gence'ye Celâleddin'in yanına geldi. Bir yıldan fazla Gence'de kaldı. Elçi Gence'ye geldiğinde tüccarlar kendisine yardımda bulundular.⁴⁰⁸ Celâleddin dönemindeki böylesi bir olayı dönemin şairi Kemâleddin İsmail yazdığı uzun bir kasidenin bir yerinde "senin Burak gibi olan azmin Hindistan'dan kalkıp Arran bölgesine ayağını koydu"⁴⁰⁹ diyerek övmüş gibidir.

1227 yılına gelindiğinde Celâleddin Harzemşah'ın Gence Emîri Ömer, İsmailîler tarafından öldürüldü. Gence emîri Ömer'in öldürülüşü için İbn el-Esir'de şu ifadeler yer alır: "1227 yılında İsmailîye mezhebine bağlı bazı kimseler Celâleddin Harzemşah'ın Gence'ye tayin etmiş olduğu bir emîrini (Ömer) öldürdüler. Celâleddin bu emîrine Gence'yi iktâ etmiş olup, emîrlерinin en ileri gelenlerinden ve iyilerinden birisi idi. Çok hayırlar işleyen, halkına karşı iyi davranın bir emîr olduğu gibi, Celâleddin'in askerlerinin gittikleri yerde yaptıkları yağma ve diğer kötü davranışlarını kesinlikle benimsemeyip, Celâleddin'i bu hususta kınamakta idi. Bu emîr öldürülünce Celâleddin, onun ölümüne bir hayli üzölmüş, bu ölüm olayı ona çok dokunmuştu. Derhal askerlerini toplayan Celâleddin öldürölen bu emîrin intikamını İsmailîler'den almıştı.⁴¹⁰

Genceli Kirakos ise öldürölen bu değerli emîr için şöyle yazmaktadır: "Orhan Gence ahâlisine Acem olsun, Hıristiyan olsun ayırt etmeden hepsine zâlimane işkence etti. Bunlara ağır vergiler tarh etti. Nihayet aynı şehirde (Gence'de) İsmailîler tarafından şu şekilde katledildi: Kendisi sokaktan geçerken bazı adamlar güya bir şikâyetleri varmış gibi yanına sokuldular. Ellerindeki yazılı kağıdı ona vermeğe çalışıyorlardı. Şikâyetlerini dinlemek isteyen Orhan tefakuf edince her taraftan kuşattılar ve üstlerinde gizli kamaları çıkarıp ona sapladılar."⁴¹¹

Nesevî ise Gence Emîri Orhan'ın öldürölmesi ile ilgili şunları yazar: "Sultan Horasan'ı Orhan'a ikta vermişti. Orhan'ın adamlarının bulunduğu yerler İsmailîler'in bulunduğu yere komşu idi. Bu kişiler İsmailîler'in yerlerine

⁴⁰⁸ Muhammed Nesevî, *Sîret Celâlüddin Mînküberti*, s.157.

⁴⁰⁹ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, s.143.

⁴¹⁰ İbn el-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, s.428.

⁴¹¹ Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *TM*, II, s.147.

çapulculuk yapıyorlardı. Bu sebeple İsmaililer'in Şam'daki naibi Kemal lâkaplı birisini Sultan'a göndererek bu durumu şikâyet etti. Şerefü'l-Mülk ise elçi Kemal ile Orhan'ın birbirleriyle yüzleşmelerini istedi. Orhan gelen elçinin hiddetli sözlerini işitince kamasını elçinin önüne attı. Bizim bu kamamız kılıçtan daha çabuk ve uzundur, dedi. Bunun üzerine elçi geri döndü. Sultan Gence'ye döndüğünde üç fedâî Orhan'ın üzerine saldırarak, şehir dışına götürüp öldürdüler."⁴¹²

Fars Atabeklerinden Salgurlu hanedinin mensup Atabey Sâ'd b. Zengi (1202-1226)'nın kızı olup Sultan Celâleddin Harezmsah ile evlendiğini belirttiğimiz Melike Hatun'da Gence valisi Orhan'ın katledildiği gün ölmüştü.⁴¹³

Yine Nesevî'nin yazdığına göre: 1227 yılında Celâleddin Harezmsah harap vaziyetteki Beylekan ve Erdebil'i veziri Şerefü'l-Mülk'e iktâ etti. Şerefü'l-Mülk buraları rağbet edilir bir vaziyete gelecek kadar, hatta eskisinden daha iyi hale getirdi. Bu iki yerden elde edilen gelir Tebriz ve Gence'den gelen gelirden daha fazla oldu. Zaten bir-iki yıl sonra da Celâleddin Harezmsah eskisinden daha iyi vaziyetteki Beylekan'a gelecektir.⁴¹⁴

4.4. CELALEDDİN HARZEMŞAH'IN GENÇE'Yİ İKİNCİ DEFA ALMASI (1231)

Harezmlî kaynağı, şu bilgileri veriyor: 1226'da Harezmsah Tiflis'i alınca, Gürcistan Kraliçesi'yle evli bulunan Erzurum Meliki (Toğrulşah) oğlunu Hıristiyan olmuş görünce, bu genci huzuruna çağırıp, emân verip, himayesine almıştı. Sultan, Ahlat Seferi'ne gidince (1226-1227 kışında) "bu delikanlı şeytana uyarak, Gürcüler'in yanına dönmüş; Tiflis'te az ve güçsüz bir garnizon bulunduğunu" haber verip, atlı ve yaya Gürcü ordusunun Tiflis'e baskın yapmasına ve ellerinde kalamayacağını kestirerek, şehri ateşe verip, gitmelerine sebep olmuştu. 1227'de Ahlat'tan Gence'ye gelen Sultan "Gürcüler'in parlak çağlarında (1195 Şümkür/Gence Zaferi'nden beri) Şirvan

⁴¹² Muhammed Nesevî, *Sîret Celâlüddin Mînküberti*, s.163.

⁴¹³ M. Halil Yinanc, *Celâleddin Harezmsah*, İA, III, s.50; Erdoğan Mercil, *Fars Atabekleri Salgurlular*, s.83.

⁴¹⁴ Muhammed Nesevî, *Sîret Celâlüddin Mînküberti*, s.160.

hâkimiyetinden alarak ellerinde tuttıkları, Şirvan şehirlerinden Şeki ve Kabala'yı fetheti. (Merkezi Şamakı olan) Şirvanşah Feriberz oğlu Feridun'u da tâbi kıldı. Ağustos 1228'de İsfahan Savaşı'nda Cengizliler'e yenilip, çok zaiyat veren Celâleddin Harezmsâh, Şirvan-Derbend'deki Kıpçaklardan yardım isteyip, ortak düşmana karşı birleşelim diye, onların boyuna mensup bir zâbitini, Elçi gönderdi. "Kıpçaklar, elçiyi sevinçle karşılayıp, hemen davranarak 50.000 çadırılı bir kuvvet" göndererek mukabelede bulundular.

Kıpçak beğlerinden "Kurika kendi yakını ve sadık üçyüz adamı ile kayık içinde (Kür'ü) geçip, Mugan'da Başvezir Şerefü'l-Mülk" ile görüştü (1229 yılı) "İlkbaharında yollar açılınca S ultan da Mugan'a geldi. Şerefü'l-Mülk ve Kurika, onu karşıladı", sonra Kurika kendi Kıpçakları ile, Sultan adına Derbend'i itaat ettirdi. Sultan Mugan'da iken önceleri Kraliçe Rusudan ile evlendirmek üzere (Selçuklu Davud b. Tuğrulşah'dan sonra olacak) Gürcüler'in tanassür ettirdiği Şirvanşah Feridun oğlu Celâleddin'e, Aras-Kür kavşağındaki (Salyan kesiminde) Küştasf bölgesini iktâ etti. Sultan'ın Mugan'dan gönderdiği bir ordu, Loru bölgesini vurup aldıktan sonra, Balakhat (Çıldır) Gölü'nün doğu ve batı yanlarında gecelerken, baskına uğradı. Sonra (1229 yazında) Gence-Eli taraflarını akınları ile rahatsız eden "Gürcü Behram'ın Loru-Taşır Bagradlıları sülalesinden (Gürcü kronikinde Gaglı Wahram'ın) üzerine varılıp, bir gece ılgarında ülkesi alındı. Kak (Gag) ve Kavazin kaleleri, üç ay dayandıktan sonra fethedildi. Loru'da, elindeki tutsakları serbest bırakan Sultan, Kakızvan (Kağızman)-Beçeni-Nahçıvan yolu ile gidip, Ağustos 1229'da Ahlat'ı kuşatmaya başladı. Türkiye Selçukluları ve Eyyublu müttefik ordusuna Erzincan yanındaki Ağustos 1230 Yassçemen Savaşı'nda bozulan Harezmsâh, ordusunu Mugan'da Aras üzerindeki Şir-i-Kebûd (Gök-Arslan) adlı kalede iken, Erdebil üzerinden gelen Cengizliler'in bir gece baskınında bozularak, 1230 kışına girilmişken oradan Şirvan'daki Kızan Kalesi'ne gitti ve Derbend'e yakın Mahan'da kışı geçirdi. 1231 ilkbaharında ordusunu toplayan Harezmsâh Gence şehrine yöneldi⁴¹⁵ Çünkü Gencililer ayaklanmışlardı.

Bu arada Aras'ı geçip Gence'ye varmayı düşünen Tatar (Moğol)ları Aras'a kadar geri püskürtüp Mahan'da ikamet eden Sultan, Mugan civarındaki

⁴¹⁵ Muhammed Nesevî, *Celâleddin Harzemşah*, (Türkçe'ye Çevr. Necip Asım), s.84-142.

yerlerde de anlaşmalar yaparak Arran ve Azerbaycan'da hutbelerde kendi adının okunmasını sağladı.

Sultan'ın Beğlikçisi Nesevî bu sırada Mugan'da Sultan'a hizmet etme zarureti olmayınca Gence'ye gelerek 3 ay burada kaldı. Tekrar Mugan'a gitmesi gerken Nesevî anlattığına göre ilkbahara kadar Gence'de kaldı. Sonra Sultan'ın "Arran'ı geçerek gelemiyorsan, Gence'ye ait bir yer olan Gürcü-Eyvan'ı denilen yere gel", isteğiyle karşılaştı. Zaten eski tutumları kalmamış ve Sultan'a karşı tutumları değişmiş Gencililer'in bu tavırları da Nesevî'nin oradan ayrılmasını gerektirmişti.

4.5. GENCELİLER'İN AYAKLANMASI

Bu arada Sultan'a çeşitli hizmetlerde bulunan Nesevî'nin yazdığına göre:

Celâleddin tarafından Gence'nin 1225'te alınmasından birkaç yıl sonra Gencililer ayaklanarak burada bulunan bütün Harezmîlerin kılıçtan geçirerek, kendi idarelerini Bundar/Bender diye birine verdiler. O ise Gence'yi müsadere etmeye başladı. Kendisine tabî olmayanlara da eziyet vermeye başlayan Bundar/Bender'e Sultan Celâleddin Beğlikçisi Nesevî ile Hususi hacibi olan Hanberdi'yi göndererek: -Onların yanına varınız. İtaatimize davet ediniz. Muhalif olanları da korkutunuz, diye emîr verdi. Nesevî ve Hanberdi birkaç günde Gence'ye vararak onlara Sultan'ın emrini bildirdiler. Fakat onlar buna uymadılar. Bunun üzerine kendilerine yapılan öğüt ve nasihatlere de uymadılar. Bu arada (Atabek Özbek'in Arran vilayetlerindeki nâibi) Cemaleddin Kumi'de ailesi ve çocuklarıyla birlikte Celâleddin Harezmşah'ın yanına geldi. Bu arada Celâleddin Harezmşah gelerek Gence şehri'nin bahçe ve bostanlarla çevrili etrafında çadırını kurdu. Durumlarının vahimleştiğini gören Gencililerin emân dileyen elçilerini burada kabul etti. Fakat şakilerin başkanı Bundar, Sultan'ın çadırına kadar yaklaşarak ok atıp onu taciz etti. Sultan Celâleddin nasihatın kâr etmediğini anlayarak, cahil insanlarla kılıçtan başka bir şeyle konuşmak doğru, değil diye düşünerek, zırhlı elbiselerini giyinip, harekete geçti. Gencililer şehir çekildiler. Sultan zorlanmadan şehre girdi; ve meydana gelen karışıklıkları düzelterek, askerlerinin şehri yağmalamalarına da engel oldu. Sultan, asilerden 30 kişi hariç hepsini affetti.

Öldürülen elebaşları sokaklarda teşhir edildiler. Öldürülenler arasında Sultan'ın tahtını parçalamış olan elebaşı Bundar da vardı. h. 628 (1231)'de Gence'de meydana gelen bu ayaklanmayı bastıran Sultan burada 17 gün kalarak ne tarafa gideceğinin planını yaptı .⁴¹⁶

Bundan sonra kendisini amansızca takib eden Moğolların elinden kurtulmaya çalışa çalışa Amida'ya giden Celâleddin, buradan İsfahan'a yürümek istedi. Bununla beraber onu bir çok mücadele ve maceralardan sonra kendisini takib edenlerden kurtulmak için sığınmağa mecbur olduğu dağlarda haydut bir kürt tarafından 1231 tarihinde öldürüldü. Böylece Celâleddin Harezmsah'ın hayatı şanına yakışmayacak bir ölümle bitti.⁴¹⁷

Harezmsahlar devrinde Arran vilayetine "Türkmen yığmağı" adı verilmişti. Bu tarihte Türkmenler "Arran ve Mugan'da karınca gibi kalabalık" idiler. Bunların XII. ve XIII. asırlarda ticaret ve hayvan beslemekle geçindikleri kaydolunuyor. Ovalarda, orman ve dağlardaki bütün arazi, bunlar tarafından işgal edilmiş ve kabile reisleri siyasi hayatta hâkim bir rol oynamıştır. Vilayetlerdeki bir çok kalelerin de bu türkmenlere ait olduğu tasrih ediliyor. Misal olarak Gence, Berda'a, Sang-ı Surah, Hezel, Cariberd, Kutur, Beylekan, Gustasfi, Mardankim ve Kaban Harezmsahlar zamanında Arran ve Mugan Türkmenlerinin elinde idi.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Muhammed Nesevî, *Siret Celâlüddin Mînküberti*, s.265-266.

⁴¹⁷ Muhammed Nesevî, *Celâlüddin Harzemşah*, s.157 (Türkçe Trc.), Ebu'l-Faraç, *Ebu'l-Faraç Tarihi*, II, s.529; M. Halil Yinanç, *Celaleddin Harzemşah*, İA, III, s.52.

⁴¹⁸ A.Z. Velidî Togan, *Azerbaycan*, II, s.101.

BÖLÜM V

5.1. ÇİNGİZLİLERDEN OSMANLILAR'A KADAR (1235-1588)

Ortaasya'da XIII. asır başlarında, Eskiçağ'daki Saka (İskit) ve Kun (Hun) imparatorlukları ile Ortaçağ başlarındaki büyük Göktürk Kağanlığı gibi Büyük Okyanus'dan Baltık ve Karadeniz ile Akdeniz'e kadar varan yerleri birleştirilip dünyayı saran çok büyük bir Türk Moğol İmparatorluğu kuruldu. Göktürkler gibi "Boz-Kurt" soyundan ve "Göktanrı-oğlu" neslinden sayılan Gey/Kay/Kat-at adlı Moğallaşmış, fakat milli Türk geleneklerine bağlı Şaman (Putatapan) dinindeki boyun beği Yesügey-Bağatur'un 1155'te Doğu-Mongol Ülkesinde Kerülen/Onon ırmağı boyundaki otağında Temüçin adlı bir oğlu doğdu. Bu yüzden daha sonra "Çingiz-Kağan" ünvanıyla anılan Temüçin, hem "Türk" hem de "Mongol" sayılmıştır.

Temüçin 1188 yılında kendileriyle boy ölçüşen kabileleri yenip hükmü altına aldı. Bütün el ve ulusların başına kendi akrabasından olan beğleri geçirip, güçlü bir merkezi idare kurdu.

Devlet merkezleri, eski Göktürklerinkine yakın ve Baykal-Gölü güneyinde "Kara-Korum" şehri olan Çingizlileri Tatarlar diye de anarlar.

Çingiz/Cengiz: (Dengiz/Deniz) kısa zamanda Merkit ve Kırgız Türklerini de savşarak bozup itaat altına aldı. Tanrıdağlar üzerindeki Karluk, İdikut ve Uygur Türkleri barış yoluyla Çingiz Kağan devletine katıldılar. Çingiz Kağan, Batı Türkistan'da yeniden hâkimiyet kuran nasturî-hıristiyan Noyman adlı Türk boyu beği Küçlüğ'ü de yendi. Sonra da, Orta-Asya'da tek rakibi sayılan ve büyük bir Müslüman-Türk imparatorluğu kurmuş olan Harezmsahlara üzerine 200 bin kişilik bir ordu ile gelerek bunları yendi. Aral-Gölü güneyindeki merkezleri Ürgenç şehri başta olmak üzere bütün büyük şehirler fethedilip, İslâm halkı kırgına uğratıldı. Cebe-Noyan ve Sübidey/Subotay idaresindeki 25 bin kişilik bir Çingizli ordusu güneyinden Kafkaslar'ı aşarak 1220'de Gence önlerinde görünüp 1223 Mayıs'ında

Kıpçak/Kumandanları yendi. 1225'te bütün Orta-Asya'ya hakim olan Çingiz, 1227'de Tangut Kuzey-Çin seferine çıkarken yolda öldü.

Timuçin Çingiz Kagan 1227'de ölürken, ülkesiyle buna komşu yerlerin de fethini dört oğluna "ulus/ülüş" (pay) olarak vermişti.: İrtıs/İrtiş ırmağı ile Afgan-İran ülkeleri ve Baltık denizine değin uzayan yerler arasındaki bölümü büyük oğlu Çoçı/Cocu Han'a; Tanrıdağlar'ın kuzeydoğusundaki "Sol-Kol" mânasına Mongolca "Cuvan-gar/Cungar" diye anılan ülkeyi üçüncü oğlu Ögeday/Okatay Han'a; bunların doğusunda kalan Mongol ülkeleriyle Kuzey-Çin'i en küçük oğlu Toluy-Dolu Han'a hükümet bölgesi olarak verdi. Üçüncü oğlu ve merkezi Kara-Korum'a hâkim olan Ögedey-Han (1229-1241), bütün kardeşleri ile onların ülkelerinin de büyüğü ve "Kağan/Kaan" ünvanıyla imparator sayılıyordu. Sonradan Ögedey'in oğlu Göyük Han (1246-1251), ondan sonra da Toluy'un oğlu Münka/Mengü Han (1251-1259) kağan sayılmışlardır.⁴¹⁹

Yukarıda görüldüğü gibi, daha Çingiz Kağan'ın sağlığında 1220 ve 1221 yıllarında Kür ile Aras boylarına gelen Tatar/Türk-Moğol atlıları buralardan bir çok Oğuzlar'ın batıya, Anadolu içlerine çekilip gitmesine ve Kafkaslar kuzeyinden de Kıpçaklar'ın beriye geçip, Kür boylarına, Gence iline yerleşmelerine sebep olmuştu. Başta Kereyitler olmak üzere bir takımı Hıristiyan, çoğu Şaman ve Budalı olan Çingizliler, "Ermeni" ve "Gürcü" gibi yerli Hıristiyanlar'ı istila ve seferlerinde asker ve memur olarak da kullanıp, Müslümanlar'ın bunlar eliyle ezilmesine yol açtılar. Ancak, İran yaylasında kurulan İlhanlı devleti hükümdarlarından altıncı olan Gazan Han'ın, uyrat (Uygur) Türkleri'nden vezir Emîr Nevruz'un himmetiyle Buda dinini bırakıp 1295 yılında Müslümanlığı seçip, Tebriz'i de merkez edinmesinden sonra, Önasya'daki bütün müslüman Türkler aydınlığa çıkmışlar ve medeniyetle sanat yolunda büyük adımlar atılmıştır.

⁴¹⁹ Z. Vevlidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.61-62; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.174-178.

5.1.1. Çingizli/Türk-Moğol Ordularının Arran ve Gence'yi Fetihleri

Harezmşah Celâleddin Mengüberti'yi batıya iterek 1229 yılında İran ülkesini işgal eden Bisuut oymağından Baycu-Noyan, "Umumi-Vali" adıyla buraları idare ve fetihleri ilerletme vazifesini almıştı. Aras-Kür kavşağında Doğu Karabağ ile Mugan'da kışlamakla Allahuekber ve Soğanlıdağları'na dayanan Anadolu Selçuklu sınırından aşmak için yeni emîrlere bekliyordu.⁴²⁰

1229'da ölen babası Atabek İvane/Yovani'nin yerine geçerek Harezmşah'a tabi olup hizmet eden "Gürcistan İspehsaları" ünvanlı Avak Sargis (1229-1249) ve kendisi gibi Ortodoks olan amcası oğlu Anı-Atabeyi I. Şahanşah (1212-1261) 1226'da Sultan Mengüberti'ye itaat etmesine rağmen onun 1230 yazında Yassı-Çemen'de bozulup 1231'de ölmesi ve bütün Harezmşahlar ordusu ile, Çingiziler önünden Azerbaycan ve Anadolu topraklarına göçüp gelen Harezm Türkleri'nin Selçuklu ve Eyyûbli ülkelerine geçip yerleşmeleriyle, yeniden müstakil olmuştu ve Kars ile Arran topraklarından sayılan Anı bölgelerine hükmediyordu. "1232'de ilk öncü akıncı kolu ile Çingizliler'in Sivas vilayetine kadar akın edip geri dönmelerinden sonra olacak ki, Ahlat'a tabi Sürmeli-Çukuru bölgesini tımar olarak 1227'de Mengüberti'den alan Melik-Eşref, buralardan çerisiyle adamlarını geri çekince, Babırlı beği I. Şahanşah da, Surp-Mari (Surmari) şehrini Atabek-Avak'ın yardımıyla zaptedip, ülkesine katmıştı. Anı-Babırlı Hükümeti, kuzeyde Loru şehri ile Borçalı-Çayı boylarına hakim bulunduğu için, eski Kars-ili Bagratlıları'ndan II. Sembat ve I. Gagik çağındaki en geniş ("Bagratlı-Krallığı") hududlarındaki yerler, (Arran bölgesinden sayılan) Anı'ya tabi olmuş sayılıyordu." İşte bu sıralarda Baycu Noyan kumandasında üç koldan ilerleyen Tatar orduları Mugan kışlağından başlayarak 1235'de Gence'yi alarak, 1239'da bütün Kür, Aras ve Çoruh boylarını işgale dip, İmaret/Apkaz ülkesini de haraca bağladılar.

1242'de Erzurum'u işgal edip, 1243'de de Köseadağ Savaşı'nı kazanarak Kıpçaklar'ı da hizmetlerine alıp, Anadolu Müslüman-Türk halkını kırıp yağmalamada onlara çok fırsatlar vererek, gelişmelerine yolaçtılar.⁴²¹

⁴²⁰ A.Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.222; M.F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, s.435.

⁴²¹ Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *TM*, II, s. 151-152.

Şimdi 1235'de Mogollar'ın Sunit boyundan olan ordu başbuğu Cormagun Noyan'ın⁴²² Gence kuşatmasına geçelim.

5.1.2. Moğollar Tarafından Gence'nin Yağma Edilmesi (1235)

Moğollar'ın ikinci gelişinde (1235) Gencililer silahlı mukavemet gösterdiler. Bir hafta süren muhasarayı Genceli Kirakos şöyle nakleder: "İranlı birçok nüfusu, fakat pek az hıristiyan ahaliyi havi olan bu şehir (Gence) Hıristosun ve buna tapanların düşmanı idi. Salibe, kiliseye küfr, papazlar ve din adamlarına bol bol seb ve sitem iderlerdi. Bu küfürbazlıklar, haksızlıklar hadd-ı gayeyi bulunca gayret-i ilahiyeye dokundu. Şehrin yakın bir zamanda harap olacağını meydana koyan alametler baş gösterdi. Nasıl ki vaktiyle Kudüs şehrinin yıkılacağı da alametlerden belli olmuşsa Gence için de keyfiyet böyle oldu. Birdenbire yer yarılarak içinden siyah bir su fışkırdı ve canların tesmiye ettikleri bir servi bu şehrin civarında pek yüksekler kadar çıkan bu ağaç hiç beklenilmeyen bir anda kendiliğinden eğilirken görüldü. Bu manzara karşısında halk telaşa düştü. Bunu müteakib ağaç doğruldu. Yine eski vaziyetini aldı. Bu garip hadise ikinci, üçüncü def'a olarak tekerrür ettikten sonra ağaç düştü. Ve bir daha kalkmadı. Ahali arasındaki hakim kimseler bu harikanın manasını araştırınca inkirazlarına işaret olduğunu anladılar. Ayaklar altında çığnensin diye kapıların eşğine çaktıkları salibleri hakaretten kurtarmağa musaraat ettiler.

Tatarlar ansızın geldiler ve Gence şehrini muhasara ederek, bir çok harp aletiyle onu zapta kalkıştılar. Etraftaki üzüm bağlarını tahrip ettiler. Surları tamamen mancınıklarla yıktılar. Fakat hiçbirisi şehrin içine girmedi. Bir hafta silah bedest olarak müteyakkız bir halde kaldılar. Bu esnada şehrin zaptedildiğini gören ahali evlerine dönüp düşmanın eline geçmesin diye yurtlarına ateş verdiler. Kabil-i ihrak (dökülebilir) ne varsa hepsini yaktılar. Böylece enkaz üstünde çırıl çıplak kaldılar. Bu manzara Tatarları kudurttu. Hiddetlerinden kılıçlarını çekerek erkek, kadın, çocuk velhasıl bütün ahaliyi kestiler. Silahla mücehhez olduğu halde şehrin bir cihetinden kendine yol açıp firar eden bir bölük askerden başka bu katliamdan kurtulan olmadı. Canını

⁴²² Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s.12.

kurtarabilen pek az kimselere ise Tatarlar yer altında saklı defineleri çıkartmak vesilesiyle işkence ettiler. Yakılan evlerin altını kazarak saklı bulunan eşyayı çıkardılar. Nihayet bunların bazılarını öldürdüler. Bir kısmını da esir ederek birlikte götürdüler. Birçok günler bu işlerle meşgul olduktan sonra bırakıp gittiler.

Düşman çekilir çekilmez civar halkı Tatarlar'dan arta kalan eşya ve malları yağma için koşup geldiler. Gerçekten de evvelce Genceliler'in yer altında sakladıkları birçok altını, gümüş evaniyi ve eşyayı sariye bulup çıkardılar. Bu felaketten sonra Gecne dört sene büsbütün metruk kaldı. Bilahare Tatarlar bu şehrin tekrar inşasını emrettiler. Halk birer ikişer gelip burasının tekrar inşasına başladı. Yalnız surları yapılmadı.

Gence yağma edildikten birkaç sene sonra kudurmuş ve hilekar olan bu millet Ermenistan, Gürcistan ve Ağvanistan (Arran)ı kısım kısım aralarında paylaştılar.⁴²³

Bundan sonra Çarma Han (Çormagun) başbuğluğundaki "on üç reis Gürcü ve Ağvan/Arran memleketlerini dağ ve ovaları ile aralarında taksim ettiler. Çarma Han/Cormagun büyük mekanı da, önce tahrip ettikten sonra tekrar imar edilen Gantsag (Gence) şehrine nakledildi." Tamamiyle bir Türk şehri olarak kurulan yeni Gence, İlhanlı Devleti'nin bir vilayeti haline gelen Arran'ın merkezi olmuştur.⁴²⁴

Vardan ise Gence'nin Moğollar tarafından alınışını şu şekilde ifade eder: "Tatarlar 1220 tarihinde az bir kuvvetle gelmiş ve 1222 tarihinde ilerlemeğe teşebbüs etmiş, fakat cesaret edememişlerdi. Bu defa başlarında Çarmağan isminde bir kumandan olduğu halde çok büyük bir kuvvetle 1225 (1235 olmalı) tarihinde Gancağı muharasa ile birkaç günde şehri zaptettiler ve beğenip ayırdıkları kadın ve çocuklardan maada ahaliyi katliam ettiler."

Aknerli Grikor ayrıca şu malumatı da verir: "Moğollar ilk defa önce almış oldukları Gantsag (Gence)'nin yanında bulunan Şamkor/Şemkür'u zaptettiler. Sagam'ı, Karherts'i, Tereven'i, kıral ikametgahı olan Gardman şatosunu aldılar. Bundan sonra Ermeni ve Gürcü prensleri Tatarların itaati

⁴²³ Mirza Bala, Gence, İA, IV, s.763.

⁴²⁴ Vardan, Türk Fütühâtı Tarihi, s.225.

altına girdiler. Böylece çevredeki tahribatı durduran Tatarlar memleketleri Mugan'a döndüler."⁴²⁵ Bu arada Gence yakınındaki Şemkür'ü yakıp ahalisini kılıçtan geçiren Moğollar, 1239 yılına kadar önce Arran, Kukark (Gogaren) ve Kartli (Tiflis) vilayetlerini kolayca ele geçirdiler. Çingiziler'in İran umumi valisi Cormagun-Noyan idaresindeki ordusu 1239'da aynı mevsimde Arpaçay boyuna gelerek Arran bölgesinden sayılan Anı vilayetini de kolayca fethetti.

1239 yazında Curmagon-Noyan idaresinde Mugan'daki kışlaktan çıkan Çingizli/Tatar orduları tarafından Kür ve Aras boyları fethedildikten sonra kışlağa çekildiklerinden, Selçuklular'ın Erzurum vilayetindeki doğu-başbuğluğu emrindeki ordularına karşı buraları korumak üzere bir takım Çingizli ve Avak ile Elikum, Hasan Celal gibi Gregoryan Türkler'in askerleriyle Kara-Bahadır'un Anı'da vali ve koruyucu başbuğ bırakıldığını, anaordu ile Çingiziller kışlağa çekildikten sonra 1239 güzünde veya 1240 baharında Erzurum'daki Selçuklu ordusunun harekete geçip, Kars ve Sürmeli şehirlerini işgal ederek Ağrı eteklerine kadar hakim olduğunu, sonradan Anı başbuğu valisi Kara-Bahadır'un Aras boylarını da zaptedip Sürmeli-Çukuru'nu Anı'ya bağladığını öğreniyoruz. 1242'de Çingizliler Kars ili topraklarından aşarak Erzurum'u kuşatıp zaptettikleri sırada burada Sinaneddin Yakut şehrin "sü-başı" (ordu başbuğu) bulunuyordu.⁴²⁶

Moğollar Hemedan ve Kazvin'den sonra Tebriz, Erdebil, Merağa, Gecne, Kafkasya, şirvan, Derbend, Kıpçak illerini, Kırım havalisini, Irak taraflarını da büyük kitallara ve tahriblere uğrattılar. Moğol yıkımı o kadar olmuştur ki XIV. asırda Rubruck seyahatinde Gence ve Nahçıvan'ın yıkık bulunduğunu görmüştü.⁴²⁷

Bu çağda yaşamış bulunan Genceli Kirakos, ilk fetih kasırgası geçtikten sonra, Çingizliler'in ülkeyi çok imar ile şenlendirmeye ehemmiyet verdiklerini belirten şu hatıraları anlatıyor: "Moğollar bu tahribatı yaptıktan sonra, kılıçlarından ve esaretlerinden kurtulmuş olanlara: Şehir, köy veya yurtlarına avdet etmelerini, yeni metbularının adına buralarını tekrar inşa edip, kendilerine sadık kalmalarını, emrettiler. Memleket (yeniden) şenlik

⁴²⁵ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s.8-9.

⁴²⁶ M. Halil Yinanç, *Erzurum*, İA, IV, s.349-359.

⁴²⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.491, 493.

kazanmaya başladı."⁴²⁸ Mesela, Ögeday, Cengiz Han seferlerinde duman ve alev sütunları içine gömülmüş olan mahallelerden bir çoğunu yeniden kurmuştu. Bu yerleşim merkezleri Buhara, Herat, Gence, Termez ve Nişabur gibi yerlerdi.⁴²⁹

1239 yazında Cormagun-Noyan, Mugan'dan kalkan ve üç kolla yürüyen Çingizli ordusunun başında Gökçeğöl yaylaklarına geldiğini belirtmiştik. Bu sırada Gence'nin kuzeybatı yanındaki Şemkor/Şemkür şehrini, Molar adlı "noyin/noyan" (Paşa) idaresindeki kol, Gardıman bölgesi beği Bılu-Zakar'ın torunu ve Gardıman beği Vahram'ın oğlu Ak-Boğa Bey'in elinden aldı. Katakan/Gadahana kolu ise: Gardıman, Zarek, Gedebe ve Gag kaleleriyle çevrelerini kolayca aldı. Çarmagun'un kardeşi Çola Noyan idaresindeki kol da, suları soldan ;Aras'a karışan Dağ-Karabağ ülkesine girip İç-Khaçen sancağında Atabekli Hurişah-Hatun'dan doğma Vaktang oğlu Hasan Celâl ("Celâlüddevle")'ın elinden ülkesini barışla aldı. "Ağuvank Katolikosluğu"nun merkezi olan Gançasar (:Baş-Hazine) hisarı⁴³⁰ karşısındaki pek sarp Kokh kaleciğine sığınmışken buradan inerek yemin edip sadıkça hizmette bulunacağını bildiren Hasan Celâl Beğ, kızını Cormagun'un oğlu Bugan veya Bere-Noyan ile evlendirdi. Bu yüzden kendi ülkesinde beğ kalıp 1261'de Uyratlı (Uygur) Argun-Aka tarafından öldürülünce de oğlu Atabek kendisine varis olmuştu.⁴³¹ Çağatay adlı noyan idaresinde Kür boyunca ilerleyen bir kol da, Anı-Babırlı Hükümeti'ne ait Loru/Lore şehrini birkaç günlük kuşatmadan sonra kolayca zaptetti. İlerleyen bu koldaki ordu Bagratlı kraliçesi Rusudan ile öteki devlet adamlarının hiçbir mukavemet göstermeden Kutais'e kaçıp dağlık yerlere sığınmasından başsız kalan payitaht Tiflis başta olmak üzere, Domanis ve Şamşulde gibi müstahkem şehirleri de kolayca ele geçirdiler. Demek ki: Cormagun idaresindeki Moğollar Gence'den Gürcistan'a nüfuz ettikleri sırada,

⁴²⁸ Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", TM, II, s.167.

⁴²⁹ Berthold Spuler, *İran Moğolları*, s.487.

⁴³⁰ "Genç-a-sar" adı İranca "Baş-Hazine" demektir. Burasının 1225'te Harezmsah'a Arran yerlilerinin anlattığı. "Türk padişahı Afrasyab'ın son sığındığı ve İran şahı Keyhüsrev'in kendisini yakaladığı Seng-i Surakh adlı Berde'ye yakın kaynak başındaki pek sarp hisar olduğu sanılır. A.Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.168.

⁴³¹ Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", TM, II, s.213; A.Z. Velidî Togan; *Azerbaycan*, İA, II, s.105.

Tiflis hala Rusudan'ın mülkiyetinde bulunuyordu. Bu hadise 1236'dan sonraya rastlar.⁴³²

Arslan Noyan idaresinde Karabağ-Nahçıvan bölgesine giren bir Çingizli kolu da Siunik'te (Alınca-Nahçıvan bölgesinde) Hıraska-Berd isimli kaleye sığınmış bulunan Orbelli Elikum Beği itaat ettirdi. Elikum Beğ, Çingizliler emrine girip iyi hizmet ettiğinden, bütün Vayotz-Sor (Vedi-Basar/Doğu Arpaçayı) bölgesi ile buranın batısında Gerni'ye varınca Anı hududuna dayanan yerler kendisine verildi.⁴³³

İran umumî valisi Cormagun-Noyan'ın inayetiyle Şemkür ve Gardıman beği Vahram ile oğlu Ak-Boğa, Haçın beği Hasan Celâl ve daha birçokları da eski yurtlarına sahip olup, vergileri bile bir müddet için bağışlandı.

Bu sırada hastalanarak dili tutulan ve iyileşince de konuşamayan Cormagun'un yerine Baycu-Noyan İran umumi valiliğine tayin edildi. Baycu-Noyan 1242 yılında, kendisine tabi yerlerdeki her kavimden asker toplayarak Rum-Sultanı ülkesinden Garin/Karin de denilen Teodosiyopolis (Erzurum) şehri üzerine vardılar. Bu arada Baycu Noyan'a askeri ile yardım edenler arasında Gence'ye yakın Şemkür sahibi Ak-Boğa da vardı.

Aynı Baycu Noyan idaresindeki ordu 5 Temmuz 1243'te Köseadağ'daki meydan savaşından Selçuklular'ı ağır bir yenilgiye uğratacaktır. Selçuklular, Çingizliler'e tabi olmak ve vergi vermek zorunda kalacaktır.⁴³⁴

Köseadağ bozgunundan sonra Yasavar Noyan kumandasında bulunan bir Moğol kıtası Meyyafarikin, Mardin ve Urfa'dan geçerek Halep kapısına dayanıp, oradan Malatya'ya çıkıp, mahsulat ve bağları yakarak 40 bin dinar altun toplayarak Azerbaycan'a döndüler.

Bu sırada göçen türkmenler büyük kitleler oluşturuyordu. Bu avantaj sebebiyle de Dudu oğlu idaresinde 70 bin kişilik bir Türkmen cemaati Haprut'a kadar çapul yapan Moğollar'a karşı harekete geçti. Davud isminde diğer bir Türkmen beği de 30 bin kişilik bir nüfusa sahip olarak Moğollar'a karşı Meyyafarikin'in hükümdarı ile ittifak yaptı. Bu havalide bulunan Germiyan ve

⁴³² V.Minorsky, Tiflis, İA, XII, s.269; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.256.

⁴³³ Genceli Kirakos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", TM, II, s.153-164.

⁴³⁴ Müneccimbaşı, **Anadolu Selçukluları**, (H.F. Tuğral Tercümesi, II. Baskı), s.33.

Gence Türkmenleri de bu sarsıntı devresinde mühim bir kuvvet teşkil ediyordu.⁴³⁵

5.1.3. İlhanlı İmparatorluğu İdaresinde Gence Yöresi

Erzurum ile Sivas ve Kayseri illerini zaptederek Anadolu Selçuklularını haraca kesip Çingizliler'e bağlayan Baycu Noyan (1342-1255) 14 yıl kadar İran umumi-valiliğinde kaldı. Bu sırada İran ve Anadolu, İdil (Volga) ırmağı aşağısında Saray şehrini merkez edinmiş bulunan Çingiz'in torunu ve Cocu'nun oğlu Batı-Han'a (1224-1255) tabi bulunuyordu. Batu Han'ın hükümetine Ak-orda ve daha çok Altın-orda (Altın-Çadır/ordu) deniyordu.⁴³⁶

Çingiz'in oğlu "yeke-Noyan (:Büyük Başbuğ) sayılan Tuluy'un oğlu Mengü/Münke (1251-1259) Karakurum tahtında ve büyük-kağan iken, kendisini seçen kurultayın kararına uyararak, doğu ve batı fetihlerini tamamlamak üzere, kardeşi Kubilay'ı doğuda Çin-Maçin'e, en küçük kardeşi Hulagu'yu da batıda Önasya'ya han tayin etti. 1253'te Moğolistan'dan 100 bin kişiden çok bir ordu ile gelen Hulagu Han (1256-1265) 1256'da Amuderya'yı aşp İran ülkesine girerek, önce Alamut kalesindeki, sonra da Horasan, İran ve Irak ülkelerinin hakimi ve büyük-kağan'a bağlı bulunduğunu belirtmek için, tevazu ile Türkçe "El-Khan: İl-Khan" ünvanını aldı. Bu yüzden bununla başlayan bu ülkelerdeki Çingizli/türk-Moğol devletine "İlhanlılar" adı verilmiştir.⁴³⁷

İlhanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Hulagu, 1258'de Bağdad'ı zaptederek buradaki Abbasi Halifeliği'ne son verdi. Anadolu-Selçuklularını iç işlerinde serbest bırakıp, Diyarbekir ülkesini de fethederek Fırat'tan İndüs'e, Kafkaslar'dan Umman Denizi'ne varınca uzayan yerlere hakim olan büyük bir devlet kurdu. Barış zamanlarında, Urmiye Gölü kıyısında yaptırdığı bir hisarlı-sarayda veya Tebriz'de kışlar, Aladağ'da yaylar, Hoy'daki puthanede ibadet ederdi.⁴³⁸

⁴³⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.442-443.

⁴³⁶ A.Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, . . s.62.

⁴³⁷ B. Spuler, "İlhanlılar", İA, V, s.968-969; Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.231-232.

⁴³⁸ W. Barthold, *Hulagu*, İA, V, s.582; Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.233-234.

Geniş ve büyük İlhanlı Devleti 1256'da Hulagu'nun İran'a gelmesinden 1336'da Musa Han'ın vefatına kadar devam etti.

Hulagu'nun ölümünden 30 yıl sonra İlhanlılar Müslüman olmuş ve Tebriz'i mekan edinmişlerdir. 1336 yılına kadar büyük ve kudretli olan İlhanlılar, bundan sonraki 20 yılda vezirler ile büyük beylerin istiklale kalkışmaları ve "Rakip Hanlar" savaşı ile zayıflamış, sonunda 1355'te ortadan kalkmışlardır. Umumi vali Baycu Nuyan daha 1229'da İran'ı işgal etmiş olduğundan İlhanlı Devleti yerinde kurulan hanlıklar ve beyliklerden, Anadolu'da Ertena-oğulları, 1381'de İran'da Calayırlılar ve diğer beğliklerin hakimiyeti Timur devrine kadar devam ettiğinden, Önasya'daki Moğol hakimiyeti bir buçuk asır sürmüş oluyor.⁴³⁹

1335 yılında Calayırlılar, İlhanlılar'ın ülkesinden büyük bir kısmına bu arada Arran (Gence) topraklarına da hakim olmuştur. 1235-1355 tarihleri arasında 120 yıl boyunca 1225-1256 arasında Çingizli valilerine ve 1256'dan itibaren de İlhanlılar'a bağlı kalan Gence ilinde, bu çağda barışla yaşanmıştır.

Karakurum'daki kurultayda Ögedey'in oğlu Göyük (1246-1251), "kağan" seçilince, kurultay kararlarına uyararak, İran ve Anadolu'nun vergilerini vaktinde toplayıp maliye ve dirlik işlerini yoluna koymak üzere Argun Aka adlı Uygur Türkleri'nden bir noyan ile buna yardımcı Karaboğa'yı gönderdi. Her iki Çingizli beği de 1246'de gelip Kür ve Aras boylarının vergi işini düzene koyarken ağır vergiler istediler. Babırlı Atabek-İvane 1229'da ölünce oğlu Avak-Sargis (1229-1250) "Gürcistan İspasaları" olmuştu. Bu beğ, 1250 yılında Loru-Borçalı bölgesinde ölünce yerine geçen Anı beği I. Şahaşah'ın oğlu Zakare Beğ (1250-1261) "Gürcistan İspasaları" olarak askerlik işlerinde Aras ve Kür boylarındaki Hıristiyanların başı olarak Çingizliler'e hizmet etti. Hulagu ordusuna çerisiyle katılıp 1258 Bağdad seferine gitti.⁴⁴⁰ Çingiz'in küçük oğlu Toluy'un oğlu Mengü/Münke kağan (1251-1259), 1254 yılında Çin'den Baltık Denizi'ne değin uzayan çok geniş imparatorluğu ülkelerinde umumi nüfus sayımı yaptırırken, İran-Azerbaycan-Gürcistan-Ermeniye-Rûm (Anadolu) ülkelerinin sayımını İran "umumi-valisi" Argun Noyan idare etti.

⁴³⁹ A.Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, ... s.222.

⁴⁴⁰ Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi*, s.228; Ebulfereç-İbnü'l-İbri, *Tarih-i Muhtasaruddüvel*, s.22.

Cuveyni'nin anlattığına göre Argun Noyan'ın Gence'nin de dahil olduğu Arran yöresinin idaresine gelişi ve buradaki faaliyetleri şöyledir: "Emîr Argun'un en gözde adamlarından olan Cuveyni, Hulagu'nun İran'a geldiği 1256 yılına kadar Moğol padişahları adına Horasan, Mazenderan, Hindistan'ın bir bölümü, Irak, Fars, Kirman, Lor, Arran, Azerbaycan, Gürcistan, Musul, Halep gibi Ceyhun'un batısında kalan bölgelerin genel valiliğini yaptı. Hulagu'nun İran'a gelişinden sonra da onun emîrleri arasında yerini aldı. Daha sonra 21 Haziran 1275'de Tus yakınlarında öldü. İlhanlı Gazan Mahmud Han'ın (1295-1304) Müslüman olmasında büyük emeği geçen meşhur Emîr Nevruz, işte bu Emîr Argun'un oğludur.⁴⁴¹

Şimdi, Cüveyni'nin anlattığına göre Emîr Argun'un Arran yöresindeki idari ve siyasi faaliyetlerine geçebiliriz.

651/1252-53'de Mengi Kağan'ın hizmetine girmiş bir Uygur olan Körgüz/Körgöz Kağan'ın emriyle Çormagun tarafından fethedilmiş olan Ceyhun Nehri'nin batı taraflarını yönetiyordu. Körgöz 1239 yılında yeni yasaların halka duyurulması amacıyla hazırlanmış mektupları oğlu ve birkaç katiple Irak, Arran ve Azerbaycan'a gönderdi.

Körgöz'ün adamları yukarıda adlarını andığımız bölgelere varınca Çormagun'un memurlarıyla kavga edip o bölgeleri onların ellerinden kurtardılar. Her bölge için belli bir miktar vergi koydular. Körgöz'ün emriyle her bölgeye bir Noyan, her şehre de bir Emîr bıraktılar. Topladıkları verginin çoğunu kendine ayıran ve azını divana veren vergi memurlarını görevlerinden alıp onları para cezasıyla cezalandırdılar.

Daha sonra Irak ve Horasan yönetimi Körgöz'e bırakıldı ve Uyrat Kabilesi'nden ve Çingiz Han'ın anne tarafından akrabası olan Emîr Argun da Körgöz'ün yanına Baskak olarak tayin edildi. Körgöz kendi bildiğince hareketleri neticesi işten elçektirilip öldürülmesinden sonra Töregene Hatun tarafından Seyhun'dan Fars'a, Gürcistan'a, Anadolu'ya ve Musul'a kadar daha önce Körgöz'ün yönetiminde olan bütün bölgelerin idaresi Emîr Argun'a

⁴⁴¹ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-güşâ*, I, s.16.

verildi. Harezimli Şerafeddin de onun hizmetine Uluğ Bitikçi (başkatip) olarak tayin edildi.⁴⁴²

641-(1243-44) yılında Horasan'a oradan da Tebriz'e gitti. Bu civarda daha önce Çurmagun, Baycu ve daha başkaları gibi yöneticilerin keyfi idareleri yüzünden işleri bozulmuş olan o sınır bölgesinin işlerini yoluna koydu. Halkın malını, mülkünü güvence altına alarak devlet memurlarının ellerini onların üzerinden çekti. Halka zulmetmiş olanları cezalandırdı. Ondan yakınlık ve iyilik gören büyüklü küçüklü herkes onun hizmetine girdiler. Herkes onun idaresini can-ı gönülden destekledi. Anadolu, Suriye ve Halep sultanları elçiler göndererek onun gözüne girmeye çalıştılar. Daha sonra Emîr Argun bütün o bölgelere vergi memurları gönderdi. Daha sonra başkent Karakurum'dan elçiler gelip o bölgede bulunan bütün sultanlara, meliklere, mahalli yöneticilere, saraya (Ögedey'in oğlu Göyük Han'ın seçileceği kurultaya) çağrı emrini bildirince Emîr Argun yola çıkmadan önce (Tarih-i Cihan Güşa adlı eserin müellifi olan) Cüveyni'nin babasını Azerbaycan, Gürcistan, Anadolu bölgelerinin yönetimine vekil bırakıp Karakurum'a gitmişti. Yapılan toplantıdan sonra Göyük Han (1246-1251) daha önce yönettiği toprakların yönetimini tekrar ona verdikten sonra aslan başlı payza ve yarlıg ile onu şereflendirdi. Hizmetine memurlar verdi, ondan başka hiç kimseye payza ve yarlıg vermedi."

Bu sefer sırasında uluğ bitikçi (başkatip)si Şeref ed-Din'in ölüm haberini duyan Emîr Argun'a başkatip olarak yine bir Harezimli olan ve herkes tarafından sevilip sayılan iyi kalbli Hoca Fahreddin tayin edildi.⁴⁴³

Bundan sonra Emîr Argun saraydan (Karakurum)'dan ayrılıp, Tebriz'e oradan da Azerbaycan'a geldiği günlerde Moğollar'ın nayman kabilesinden Kadak Noyan, Güyük Han'dan, Atabey Hamuş'un oğlu Atabey Nusret al-Din'in Tebriz ve Azerbaycan bölgesinin tümen komutanlığına tayini için altı tamgalı bir ferman çıkartmayı başardı.

Emîr Argun bunları duyup hasımlarının kendi aleyhinde sarayda çevirdikleri dolapları öğrenince saraya gitmek için yol hazırlıklarına başladı.

⁴⁴² Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, s.185, 194, 200.

⁴⁴³ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, s.200-201.

Azerbaycan'a yapılan tayinlerin bölgede yarattığı karışıklıkları saraya bildirmesi için Nizameddinşah'ı önden gönderdi. Ondan bir ay sonra da kendisi yola çıktı (1249). Bu sebeble açılan mahkemede Argun'un haklılığı anlaşıldı. Bu arada Göyük Han ölmüş, Mengü Kaan işbaşına geçmişti.

649 (Eylül-Ağustos 1251)'de Emîr Argun Büyük Kurultay'a katılmak için giderken Mengü Kaan'la Mayıs 1252'de görüştü. Kurultayda yeni yasalar herkese duyurulduktan sonra Mengü Kaan, Emîr Argun'un yönetimi altında bulunan Horasan, Mazenderan, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lor, Arran, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Halep bölgelerini tekrar ona bıraktı ve ona yarlığ ve aslan başlı payza verdi. Naimatay ile Torumtay'ı ona yönetimde ortak tayin etti. Arran ve Azerbaycan bölgelerinin meliki olan Melik Sadr ed-Din'i tekrar aynı göreve tayin etti.⁴⁴⁴

651 yılının Receb (Ağustos-Eylül 1253)'de Mengü Kaan'ın (1251-1259) huzurundan ayrılarak geri dönen Emîr Argun, Hoca Mecdeddin Tebrizî ile nüfus sayımı yapmak, halkı onlu ve binli gruplara ayırmak ve kopçur'u tesbit etmek için görevlendirdikleri Torumtay, Sarık Buka ve Melik Sadr ed-Din'i yola çıkardıktan sonra kendisi de yanına Hoca necmeddin Ali Cilâbâdî'yi alarak Batu'nun karargahına gitti. Mengü Kaan'ın fermanı uyarınca orada yapılması gerekenleri yaptı. Oradan ayrılarak Derbend tarafından Gürcistan, Arran ve Azerbaycan'a gitti. Oralarda nüfus sayımı ve kopçur tesbiti görevlerini yerine getirdi.

1258'de Arran'a gelen Hulagu ile görüşen Emîr Argun ona ülke raporunu sundu. Gürcistan'a gitmeden önce nüfus saymaya ve halkı binerlik gruplara ayırmaya başladı. Daha önce on kişiye yetmiş dinar kopçur konmuş olmasına rağmen bu miktar askerlerin (haşar), posta menizillerinin (yam) ve menzil beygirlerinin (ulag) masraflarını ve devletin diğer giderlerini karşılamadığı için ilave vergiler koydu ve bunları taksitler halinde toplamayı kararlaştırdı. Bu sistem yürürlüğe konmadan önce toprak sahiplerinin ve zenginlerin birinin mesela 10 yerden geliri varsa bu gelirlerin herbiri ayrı ayrı vergilendiriliyor, bu şekilde bir kişi 50 dinardan 1000 dinara kadar değişen miktarda vergi ödüyordu. Fakat kopçur sistemi uygulanmaya başlanınca daha

⁴⁴⁴ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, s.204, 250, 207; III, s.48; Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihi Muhtasaru'd-Düvel*, s.24-25.

önce 1000 dinar ödeyenler 10 dinar öder oldular. Kazançlar ne kadar artarsa artsın yıl içinde onlara ilave vergi konmadı. Bu durum, zenginlerin lehine, fakirlerin aleyhine sonuçlar doğurdu. Bunun farkına varan Emîr Argun, durumu Kaan'a arz edince Kaan, zenginlerden 500 dinar alındığı zaman fakirlerden bir dinar alınmasını ve masrafların böyle karşılanmasını emretmişti. İşte Emîr Argun, vergi işlerini bu esaslar dahilinde yürüttü. Nüfus sayımı işinde büyük bir dikkat ve çaba gösterdi. Hulagu aynı yıl IV. Giorgi Laşa oğlu Davit Narin (1244-1269) başkanlığındaki Gürcüler'in isyanını Mogol ve Müslümanlardan meydana gelen bir ordu göndererek bastırdı. Emîr Argun'un yardıma gittiği bu olaydan sonra, Gürcüler'i bozguna uğrattı. Sonra Eylül 1259'da Suriye taraflarına sefere çıkmış olan Hulagu'nun kafilesine Tebriz'de katıldı. Gürcüler'in asi hareketlerini öğrenen Hulagu, Emîr Argun'un emrine asker vererek Gürcistan'a gönderdi.⁴⁴⁵

Reşidüd Din, Hulagu ile Cuçi ulusunun lideri Berke arasındaki savaşın 1266 yılında başladığını bildirirken bu iki zat arasındaki harbin sebebinin Cuçiler'in Arran ve Azerbaycan üzerinde hak iddia etmeleri olduğunu belirtir. Üstelik Berke Müslüman olması sıfatıyla Hulagu'nun zulmüne karşı bütün Müslümanların hamisi olarak ortaya çıkmıştı.⁴⁴⁶

Hulagu'nun yerine geçen oğlu Abaka Han'ın veziri Tacuddin Mütez'in Anadolu'da vekili olan Genceli Şemsüddin bir zaman devlet işlerinden çekilmiş, kendini tasavvufa, dervişliğe vermiş olmasına rağmen Hatiroğulları'nın memleketi boş bulunca ansızın muhalefet gösterip isyan etmeleri davasına karışması ve böyle tehlikeli bir işe atılması Hatiroğullarıyla arasında bir anlaşma olduğu şüphesini doğurmuştu. Hatiroğlu Şerefüddin, Kayseri'de bulunan Gıyaseddin Keyhüsrev'e isyan ile onu cebren Kayseri'den kaldırarak kendi tasarrufunda bulunan Niğde kalesine götürmüştü (1277). İşte bu isyana katılan Tacüddin Mutez'in Anadolu'daki vekili Genceli Şems, Şam hükümdarı Meliküz-Zahir Baybars'ı teşvik ve acele ile Anadolu harbine davet vazifesiyle Niğde'den Şam'a gönderilmişti. Bu şahıs oradan dönüşte bu haberi

⁴⁴⁵ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, s.208, 209, 212.

⁴⁴⁶ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.624.

duyup gelen Moğol askerlerinin eline düştü. Onu İlhanlı Şehzade Konkurtay'ın huzuruna götürdüler. Genceli Şems aynı günde şehid edildi.⁴⁴⁷

Hulagu'nun yerine geçmiş olan Abaka (1265-1282) 1279 kışını geçirmek üzere Arran'a gitmiş, kışı orada geçirmişti.⁴⁴⁸ Adaletiyle anılan Abaka, Arran'da bir Moğol alaybeyinin köylüden bir koyunu gasb yoluyla aldığını öğrenir öğrenmez bu kumandanın dört parça edilerek öldürülmesini buyurmuştu.⁴⁴⁹

Abaka Han, 20 zilhicce 680 (3 Mart 1282)'de Hamedan'da ölünce yerine Hulagu'nun yedinci oğlu ve Abaka'nın kardeşi Teküdar (1282-1284) geçti. Teküdar Müslüman olup, "Ahmed" adını almış ve kiliselerle putevlerini camiye çevirtmiş, geniş bir evkaf idaresi kurmuştu. Abdurrahman baba adında bir Türk şeyhini kendine pir edinerek, ona "baba" diye hitap ederdi. Arran'da yaşayan İşan Mengli isminde bir Türk şeyhiyle pek can-ciğer olmuştu. Ona "karındaş" diye hitap eder, kışın Arran'da kışlarken, şeyhin dermeevini kendi odasına yakın bir yere diktirir ve onun evine giderek semâ ile meşgul olurdu.⁴⁵⁰

Teküdar Ahmed, aynı zamanda Abaka'nın da veziri olan Cihan-güşâ'nın müellifi Cüveynî'nin kardeşi Şemseddin'e daha önce de idaresinde bulunan Horasan, Mazenderan, Irak, Arran, Azerbaycan'dan başka Selçuklu Sultanlarıyla ortak olarak Anadolu'yu yönetme görevini verdi.⁴⁵¹ Teküdar Ahmed'in yeğeni olan geleceğin İl-Han'ı Argun (1284-1291) 681/1282-83 yılının kışında Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin yolsuzluk yaptığı yolundaki iddiaları Bağdad'da yeniden inceleyip soruşturması, yardımcılarını tutuklayıp, hepsini işkenceye çekmesi, o sırada Arran'da bulunan Cüveynî'nin bunları duyunca korkudan felç olmasına ve 5 Mart 1283 tarihinde ölmesine sebep olmuştu.⁴⁵²

Ayrıca 685/1286 yılında ilhanlı Argun'un Saltanat Naibi Müciruddin ŞeEmîrşah, vezirlik ve emîrlik verdiği Kazvinli Fahrüddin, Anadolu'ya gelirken beraberinde birçok Tebrizli, Hemedanlı, Iraklı, İsfahanlı, Horasanlı,

⁴⁴⁷ Aksarayî, *Müsamerât el-Ahyâr*, s.182-184.

⁴⁴⁸ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, s.31.

⁴⁴⁹ Aksarayî, *Müsamerât el-Ahyâr*, s.165.

⁴⁵⁰ Z.Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.267.

⁴⁵¹ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, I, s.42-43.

⁴⁵² Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, III, s.3.

Kerçli, Elanlı, Nahçıvanlı, Tiflisli ve Arran'lı yabancılar getirmiş, bu tayfalardan kimisini kendisine mültezim, kimisini naip ve hacip tayin etmişti.⁴⁵³

Teküdar Ahmed'in kardeşi Abaka Han'ın oğlu Argun (1284-1291) isyan edip 10 Ağustos 1284'te kendisini öldürtüp tahta geçince, Müslümanlık gevşedi ve Buda dini gelişti. Yerine geçen Buda dinindeki kardeşi Keyhatu (1291-1295), Baydu adlı Hıristiyan şehzade tarafından öldürülüp tahtı gasbedilince yeğeni Gazan Han kendisine rakip çıktı. Buda dininde olan Gazan'ı büyük İslam-Türk mücahidi Uygur Türkleri'nden Argun Aka -ki Ceyhun'un batısındaki yerleri Hulagu'nun 1256'da İran'a gelişine kadar idare ediyordu- oğlu Emîr Nevruz, elindeki ordu ile destekledi ve kendisine Müslümanlığa dönmek şartıyla yardım edip kazandıracağına söz verdi. Genç ve çok kültürlü olan Gazan Han da, Hazreti Muhammed'in dinini tetkikle çok beğenmiş bulunduğundan, "Mahmûd" adını alarak, bütün yanındaki Çingizli başbuğları ve ilbeğleriyle 16 Haziran 1295'de İslâm dinine girdi.

Keyhatu 690 (1291)'de Argun'un ölümüyle bulunduğu Anadolu'dan Azerbaycan'da Arran'a giderek İlhaslık tahtına oturmuştu. Ona isyan eden Hıristiyan şehzade Baydu'nun adamlarından olan Tuğaçar da Arran'dan Tokat'a kaçmış, orada öldürülmüştü.⁴⁵⁴

Gazan Han (1295-1304) zamanında; İlhanlı veziri Sadrüddin Ahmed Halidi 697 (1298)'de (Anadolu Sultanlığı onun tavsiyesiyle III. Alaeddin Keykubat'a verilmişti) "Arran kışlağında, ilkbaharda bir mızrak boyu yükselen ve haziran, temmuz aylarında etrafı yılanlarla dolu olan Kür çayı kıyılarında yeni bir şehir kurmak ve bu şehri Bağdad gibi sağlam ve kuvvetli bir merkez haline getirmek istiyordu. Nasıl ki: "Bağdad'ı görmeyen dünyayı görmemiş sayılır" derler; o da bu Bağdad modeli şehrin temellerini attırdı. Sayısız paralar sarfetti. Hergün bin işçi çalıştırarak evler, dükkanlar, hamamlar, hanlar yaptırıyordu. Bu yapılanlar bir adam boyu yükselmiş, ırmağın yatağı da şehrin ortasına getirilmişti. Kür çayının suları bu suretle şehre dağılacak kanallarla hertarafı dolaştıktan sonra ırmağa akacaktı. Bu büyük inşaat yaz, güz ve kış mevsimleri boyunca devam etti. Bahar gelince sular yükselmeye başladı. (Elburz) ve (Abhaz) dağlarının karları eridikçe sular coştı. Şehrin temelleri

⁴⁵³ Aksarayî, *Müsamerât el-Ahyâr*, s.223-226.

⁴⁵⁴ Aksarayî, *Müsamerât el-Ahyâr*, s.240-254.

sular altında kaldı. Bir yıldan beri meydana getirilmiş olan bütün yapılar, tesisler bir saat içinde yerle beraber oldu. Şehrin yerinde suların sürükleyip getirdiği toprak yığınlarından başka birşey kalmadı.⁴⁵⁵

Gazan Han'dan sonra da İslâmlaşma hareketi devam etti. Sekizinci İlhan Ebu-Said Bahadır Han (1316-1335) çağında "Olcaytu (1304-1316) zamanında resmi din haline getirilen Şi'i mezhebi terkedilerek, sikkeler üzerine ilk dört halife'nin adları konuldu." Vâris bırakmadan ölen bu hükümdardan sonra ülkede isyanlar ve yer yer büyük beylerin istiklal hareketleri başladı.⁴⁵⁶

İlhanlılar devrindeki ticaret yolları zikredilirken Erdebil-Tiflis yolu üzerindeki merkezler şu şekilde anılır: Erdebil-Bacurvan-Dih Herkudak-Layzan-Bazarcık-Berde'a-Cüz Bıyık-İsfehanî-Hankah-i Şutur-Gence-Şemhor (o zaman harab idi)-Şadeklar'ın Yurdu-Aftuan Nehri-Yam-Tiflis.⁴⁵⁷

İlhanlılar zamanında Azerbaycan, Arran ve Mugan'daki imar işleri de muazzam mikyasta olmuşsa da elimizde onlara ait pek az kayıt vardır.⁴⁵⁸

Selçuklular döneminde Kür nehri havzasındaki iskân faaliyeti, bu nehrin boyunda eski Uti ülkesinin doğusuna münhasır kalmışken; Moğollar devrinde ırmağın bütün orta ve yukarı kısımlarının güneyi -bir Ermeni bölgesi muhafaza edilmekle beraber- bir Türk ülkesi olmak yoluna girmiştir.⁴⁵⁹

5.1.4. İlhanlılar'dan Sonra

Ebu-Said'in ölümü üzerine Horasan, Bağdad ve Tebriz'de ayrı ayrı kimseler tahta geçerken imparatorluğu parçaladılar. "Rakip-Hanlar" denilen bu İlhanlılar'dan Tebriz'dekileri Moğollar'ın Sulduz oynağından eski büyük vezir Emîr Çoban'ın torunu ve Temürtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan ile bundan yana olanlar tutuyorlardı. Bağdad'dakileri de Moğollar'ın Calayır oynağından ilkân-Noyan oğlu Ak Boğa oğlu Hasan Küregen oğlu Büyük Şeyh Hasan tutuyordu. Dedesine göre "İlhânlılar" da denilen Calayırlı devletini kurmuş olan Büyük

⁴⁵⁵ Aksarayî, *Müsamerât el-Ahyâr*, s.284.

⁴⁵⁶ W. Barthold, *Ebû-Said*, İA, IV, s.45-46.

⁴⁵⁷ A.Zeki Velidî Togan, *Azerbaycan*, İA, II, s.108.

⁴⁵⁸ A.Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.308.

⁴⁵⁹ A.Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.257.

Şeyh Hasan (1336-1357), Argun Han'ın kızından doğduğu için İlhanlı tahtına veli veya naip gibi bakıyordu. Türkler'den Uyrat kabilesi beyleri de Hulagu'nun, Turgay-oğlan adlı oğlu soyundan Musa'yı 1336'da Tebriz tahtına geçirince Büyük Hasan dahi Hulagu'nun Mengü-Temür adlı oğlunun torunlarından Muhammed'i Bağdad'da tahta geçirip "ilhan" ilan eyledi.⁴⁶⁰

Ülkeyi birleştirmek ve rakipsiz kılmak için Tebriz ilhanı ile Bağdat İlhanı ordularıyla savaşa hazırlık gördüler. İki taraf yazlık merkez Aladağ eteğinde Karadere'de 24 Temmuz 1336'da karşılaştılar. Calayırlılar Uyrat'ları yendiler. Savaşı kazanan Büyük Şeyh Hasan Tebriz'i işgal edip sonradan yeni İlhanlı adaylarına biat etti. Sonunda, Sulduz oymağı da Uyratlar'la birleşince Çobanlı Küçük Hasan, 1338'de Nahçıvan yanında Calayırlılar'ın ordusunu yendi. Böylece 1338 tarihinden beri Tebriz'e hakim olan Çobanlılar, Kars ili bölgesine kadar da hakim oldular. Çobanlılar Azerbaycan'a da fiilen hakim olup, Uyrat/Uygur beyi Ertana da Anadolu'da beylik kurdu. Calayırlılar'ın boybeği Büyük Hasan ise Bağdad'a çeilip 1339'da orada yerleşerek istiklal kazandı.⁴⁶¹

Küçük Hasan ölünce yerine Çobanlılar'ın başına geçip vezir olan kadesi Melik Eşref, Tebriz tahtına Altınorda beylerinden Kıpçaklı Nuşirvan'ı (1344-1356) geçirdi. İlhanlılar'ın merkezinin Çobanlılar'ın yardımıyla Aras ve Kür boylarına hakim olduğunu Anı şehrinde kestirdikleri paralardan öğreniyoruz.⁴⁶²

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan 1335'te ölünce yerine "Ulus Beği" olup çok ahlaksız tanınan kardeşi Melik Eşref geçti ve Tebriz'deki İlhan Nuşirvan'ı öldürüp müstakilce hükümete başladı. Halka ve alimlere çok hakaret edince onlar da Altınorda Devleti topraklarına kaçıp, oranın hükümdarı Canı-Bek'e (1341-1357) dert yanınca, o da bu sebeple 100 bin kişilik bir ordu ile 1356'da Kafkasları aşp Tebriz'e gelerek Melik Eşref'i yakalatıp öldürdü. Haliyle Milek Eşref'in 1344'ten beri nüfuz sahasına aldığı Arran bölgesi de dahil olduğu halde bütün Azerbaycan ve Doğu Anadolu Altınordalılar iradesine geçti.⁴⁶³

⁴⁶⁰ M.F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, s.495; A.Zeki Velidî Togan, *Azerbaycan*, İA, II, s.108.

⁴⁶¹ M. Halil Yinanç, *Celayır*, İA, III, s.64-65.

⁴⁶² M.F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, s.459.

⁴⁶³ A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.231-232; F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, s.40; A. Kerim Özeydin, "Arran", DVİA, III, s.395.

Bağdad'ta Büyük Şeyh Hasan ölünce yerine geçen oğlu Şeyh Üveys Bahadır (1335-1374) Canı-Bek'in ölümünü fırsat bilerek 1358'de ordu ile gelip Altınordalılar'ı kovalayarak Tebriz'i işgal etti ve Azerbaycan ile Aras boylarına hakim oldu. Bu da ölünce yerine kardeşi Sultan Hüseyin Han (1374-182) geçti. Sonra da Üveys'in oğlu Sultan Ahmed (1382-1393, 1405-1410) hükümet sürdü. Bunlar 1393'te Timur'un gelişine kadar Azerbaycan ve Irak'ı idare ettiler.⁴⁶⁴

5.1.5. Karakoyunlu Ve Timur Hakimiyetinde Gence Civarı

Horasan'daki Türkmen uruğları da Moğollar zamanında kitle halinde Azerbaycan ve Anadolu'ya geldiler. Bunların büyük uruğlarından Cuvanşirler'in Akkoyunlular'ın bir kısmı Azerbaycan'da daha eski zamanlardan kalmış olsa dahi⁴⁶⁵ gerek bunların gerekse Karakoyunlular'ın esas kitleleri İlhanlılar zamanında Türkistan'dan gelmişlerdir.⁴⁶⁶

Çobanoğulları, Calayırlılar ve nihayet Temur Bek Azerbaycan'da kendi hakimiyetlerini korumak için bu ülkeye Doğu Anadolu'dan, Temur Bek ise ayrıca Suriye ve El-Cezire taraflarından birçok Türkmen oymaklarını getirip yerleştirdiler. Temur'den sonra ortaya çıkan karışıklıklardan istifade eden bu oymakların beyleri Azerbaycan'ın ve hatta bütün İran'ın mukadderatına sahip oldular. Bu hareketlerin merkezini Karakoyunlu ve Akkoyunlu oymakları teşkil ediyordu.⁴⁶⁷

Karakoyunlular'ın reisleri Baranlı oymağından olup, Moğollar devrinde Töre Bek adlı reisleri idaresinde 3.000 hanelik bir kitle halinde Horasan'a ve oradan Doğu Anadolu'ya geçmişlerdi. Karakoyunlular önceleri Erzurum, Erzincan, Sivas taraflarında göçebe olarak yaşamışlar. Sonra Calayırlılar zamanında oradan Musul ve Sencer taraflarına gitmişlerdir. Bunların beylerinden Bayram Hoca (1366-1380) Calayırılı Şeyh Üveys'in ölümü üzerine

⁴⁶⁴ A.Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.232.

⁴⁶⁵ Bunlar başlıca Maku Nahiyesi'nde, Kafkasya'da, Gence'nin doğusunda Save Şahsevenleri arasında bulunuyorlardı. (F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, (II. Baskı), s.20); Minorsky; "Şahsevenler", İA, XI, s.290.

⁴⁶⁶ A.Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.253.

⁴⁶⁷ Aynı müellif, a.g.e., s.363.

1374'ten sonra Musul ve Van Gölü çevresine hakim olup, Calayırlılar'ın idaresindeki yerleri ele geçirmeye girişti. 1374'te Sürmeli, Alakilise (şimdi: Sarıkamış'ta Şehit Emin isimli köy), Hoy ve Nahçıvan havalisine 1377'de Erzurum ve çevresine hakim oldu.⁴⁶⁸

Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmet Turmuş (1380-1389), Calayırlı beylerinden iki düşmanını 1382'de Nahçıvan'da yenerek tahta geçmesini temin ettiği Calayırlı Üveys'in oğlu Sultan Ahmet (1382-1393, 1405-1410) ile çok dost olarak kızını ona vermişti. Bunun 1390 yılında katlinden sonra oğlu Kara Yusuf, Temür'le olan mücadelelerinde Sultan Ahmet Calayır'a yoldaş oldu.⁴⁶⁹

Karakoyunlu ulusunun Gence civarında şu oymakları bulunur. a) Şahsevenler, b) Karamanlu; Bu oymağın adını Kara Yusuf ile çağdaşı olan Gence ve Berde'a hakimi Emîr Karaman'dan aldığı anlaşılıyor. Bugün Kuzey Azerbaycan'da özellikle Gence ve Berde'a bölgesindeki Karaman ve Karamanlu yer adları bu oymağa aid hatıralardır. Karamanlular sonradan Akkoyunlular'a katıldılar. c) Alpağutlar: Karamanlılar gibi Azerbaycan'da özellikle Berde'a çevresine yerleşmişlerdir. Osmanlı hükümdarı III. Ahmet zamanından bir ara fethedilmiş olan Azerbaycan ve Şirvan'da vergi nüfus tahriri yapılmış ve bu hususa dair Gence vilayetine ait defterde dört tane Alpagut adlı köy tesbit edilmiştir.⁴⁷⁰

Karakoyunlu topluluğundaki "Sahatlu" oymağından başka "Ayrum" boyları arasında Gence-Karabağ'da "Sa'atlı, Aksaklı veya Çolaklı"ların bulunduğu şimdi Cavanşir, Cavat ve Kazak kazalarında oturdukları bilinmektedir.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, s.44; M. Halil Yinanç, *Erzurum*, İA, V, s.350.

⁴⁶⁹ Z.Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.363.

⁴⁷⁰ F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, s.20, 26, 27, 28; John, E. Woods, *Akkoyunlular*, s.336.

⁴⁷¹ Hacı Zeynelabidin, *Büstanü's-Seyyahe*, s.124; M. Hasan Velili Baharlu, *Azerbaycan*, s.74 (Bugün Gence'de Orhun Kitabeleri'nde de anılan Tatlar (V. Minorsky, "Tat", İA, XII, s.48); ve Azeriler (M. Fuat Köprülü, *Azeri*, İA, II, s.121)de yaşamaktadırlar.

5.1.6. Timur Devri

Yıldırım Bayezid ile Karakoyunlu Karayusuf'un çağdaşı olan Timur, Maveriünnehir'de ikamet etmekte olan Barlas-ı Türki kabilesinden idi. Kısa zamanda büyük fetihler gerçekleştirmiş ve Cengiz'den sonra cihan fatihi ünvanını almıştır.

Eski İlhanlı ülkelerinden Bağdad'ta Calayırlı Sultan Ahmed Han ve Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kara Mehmet Turmuş (1380-1389) hüküm sürmekte iken, Batı Türkistan'da Temur-Bek (1370-1405) Çağatay ülkesine hakim olarak kendisini Çingizliler'e varis gibi sayıp İlhanlılar ülkesini de ele geçirmeye yürüdü.

x

Timur Bek 1384'de Tebriz'i işgalden sonra Semerkand'a dönünce Altınordalı Toktamış Han ordusuyla gelip, buraları yağmalayarak geri gitti. 1386 yılında Sürmeli Hisarı, Kars Kale ve hisarını aldıktan sonra Tiflis'e geldi.

Timur-Bek Tiflis'i altıktan sonra Gürcistan ve Abkaz kralı Bagrat V'ı (1360-1395) tutsak alıp, sonradan İslâm dinini kabul edince serbest bırakarak ülkesine yolladı. 1386-1387 kışını "Küçük Karabağ"da geçirmeye başlamadan önce Şeki ile "Ak-Çöp" vilayeti ve "Alburz Dağı (Kafkaslar)" eteğine varınca uzayan yerler de ele geçirildi.⁴⁷² Bu sırada Altınordalı Toktamış Han, Dağıstan-Şirvan sınırını ayıran Samurözen boyuna asker göndermişti. Bunlara çatan Timur çerisi geri döndü. Baharda "Gökçe Dengiz" (Gökçe Göl) yanından yola çıkan Timur, Bağdad yönünden gelen oğlu Şahrüh ile birleşip görüştüktan sonra kuşattığı Alıncak kalesini alamadı.

1387'de Erzurum'u alan Temur, aynı yılın güzünde Van Gölü çevresinden ordusuyla kalkıp Türkistan'a dönmüştür. Temur-Bek, Keş şehrinde 1388 yılında topladığı "kurultay"da: "Türk devletinin ve Çağatay ulusunun azamet ve celâlini" anıp tanımak için topladığını söylemiş ve eski İlhanlılar ülkesini büyük oğlu Miranşah'a vermiştir.⁴⁷³

⁴⁷² Nizameddin Şami, *Zafername*, s.120-121.

⁴⁷³ Nizameddin Şami, *Zafername*, s.124; Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, s.491.

1403 yılında Miran Şah'ın oğlu Mirza Ömer, Rey, Gilan, Şirvan, Derbend ve Küçük Asya arazisini içine alan "Hulagu İktâi" (taht-ı Hulagu) ile keza Timur tarafından batıda zaptedilmiş bütün arazilerin başına getirildi. Babası Miran Şah, Arran'da, kardeşi Ebubekir, El-Cezire'de Mirza Ömer'e tabi olarak yerleştirildiler.⁴⁷⁴

Miran Şah "şehir ve kentleri amansızca yakıyor, ahalisini de çok incitiyordu. Miran Şah'ın gaddarlığı halkın gazabına sebep olmuştu. Halk arasında onu ("Maran-Şah"=Yılanların Şahı) adlandırılıyordu. Onun Türkiye ve Suriye'den göçürdüğü esir aileler Karabağ'da, Gence'de ve İrevan (Erivan)'da yerleştirilmişti. Fakat zaman geçtikçe bu göçenler yerli ahali ile karışıp kaynaştılar."⁴⁷⁵

Avnik kalesini alarak 1394'te tekrar Kars'a nazil olan Timur, aynı yıl "bütün Gürcistan vilayetlerini eline geçirdi." "Yine göç edip Tiflis şehrine ve oradan hareketle yolda yine avlanmak suretiyle (Gence Kuzeydoğusundaki) Şeki vilayetine geldi."⁴⁷⁶

Daha sonra Hindistan'a sefer yapan Timur, Hindistan'dan döndükten sonra Irak ve Azerbaycan'a yeniden tevaccüh etti.

"Emîr Timur, Hindistan Seferi'ni yapıp başkent Semenkan'de döndükten sonra İran memleketlerine hususiyile Azerbaycan ve çevresine Gürcü ve Ermeni askerleri tarafından tacavüzler vaki olduğunu, bu cihetle reayanın zarar gördüğünü haber aldı. Emîr-i Hümayun namus ve gayretine dokunan bu hale tahammül edemeyerek 802'de (1399-1400) hareketle Horasan'a", "...oradan da Gürcüler üzerine bir gaza yapmayı kararlaştırarak ordu ile o memlekete karşı yürüdü. Kür suyu kenarına gelip oraya inerek gemlerin toplanması için emretti. Suyun üzerine köprü kurdular, askerler bunun üzerinden geçtiler. Bundan evvel Şeki vilayetinin hakimi olan Seydi Ali'yi öldürdükten sonra, oğlu kıyam ederek babasının yerine geçmişti. Daha sonra Emîr'in geldiğini işittiği bu sırada satvet ve heybetinden korkarak Şirvan Meliki Şeyh İbrahim'i de arada vasıta yaptı. Gelip arz-ı ubudiyetle huzurda yeri öpmek şerefine nail oldu.

⁴⁷⁴ W.Minorsky, *Tebriz*, İA, XII, s.87-88 (Burada Miranşah'a İlhanlı ülkesinin verilmesi 1392 olarak gösterilmiştir).

⁴⁷⁵ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, (En kadim zamanlardan XX. asra dek) I, s.335.

⁴⁷⁶ N. Şami, *Zafername*, s.191.

Kusurlarından dolayı af ve merhamet diledi. Emîr Timur adı geçeni iz'az ve ikram ile taltif ettikten sonra babasının mansıb ve makamını kendisine verdi.⁴⁷⁷

Sonra Emîr oradan hareketle Mecusiler'den Hamşa üzerine yürüdü. Bunun bulunduğu yere giden on günlük yolda orman ve ağaçlıklar vardı. Bunun için Emîr, askeri kıta kıta ayırarak testere, balta, teber ile yolları açtırdı. Bu suretle ordunun sağ, solu ve kolu rahatça geçerek düşmana vasil oldu. Bu yirmi gün zarfında daima kar yağdı, İslam askerleri, bu soğuk günlerde ateş gibi saldırdılar ve onlardan kimi buldularsa öldürdüler.... Hamşa kaçtı; vilayeti harab oldu ve Mecusiler'in çoğu öldürüldü. Bu zamanda çok soğuk ve kar vardı. Atlar zayıfladı. Bunun için artık Emîr Timur da orada kalmak istemediğinden mubarek bir saatte kalben mesrur ve her türlü düşünceden azade bir halde dönerek Karabağ'a gelip evlatları ve kadınları ile buluştu. Bu nimetlere nail olduğu için Tanrı'ya şükürler etti. Bu sıralarda Tanrı, Emîrzade Halil Sultan Bahadır'a bir erkek çocuk ihsan etti. Bunun için birkaç gün toy yaptılar. Kış mevsimi sona erip ilkbahar gelince Emîr Timur, şehzadeleri, noyinleri, devlet erkanını toplayarak kurultay yapılmasını emîr buyurdu. Müşavere ve müzakerelerden sonra Gürcüler'e karşı bir gaza yapılmasına karar verildi. Karabağ'dan hareketle Berde'a'ya geldiler. O sahrada Hayme ve Hargah kurdular. Bu sırada sadık bendelerinden Taharten, Erzincan'dan gelerek huzurda yeri öpmekle müşerref oldu. Emîr Timur adı geçeni iz'az ve ikram ile kendisine tuğ, alem, nakkare verdi. Muhteşem hil'atler giydirdi. Külâh ve kemer ihsan ederek iltifatta bulunduktan sonra yola koyuldu. Oradan kalkarak yollarda Gürcistan hududuna gelinceye kadar avlandılar ve çok av ellerine geçirdiler."⁴⁷⁸

1401 Haziranından sonra Timur, Bağdad'tan Tebriz'e doğru yollandı. Tebriz'e geldikten sonra burada aldığı kararla "asayışı temin etmek ve İslam nüfuzunu memleketlerde ibkâ eylemek ve şirk-ü küfrü tamamiyle kaldırmak" gayesiyle Gürcüler üzerine yürüdü. Çünkü Gürcüler, Emîr yokken hasmane

⁴⁷⁷ N. Şami, *Zafername*, s.254-255.

⁴⁷⁸ N. Şami, *Zafername*, s.254-256 (Bu sefer sırasında "Timur elli bin Türk götürüp Gence'nin etrafına sakin etti. Gence'den sonra Timur takriben iki yüz bin Türk, Karabağ ve İran eyaletlerinde sakin etmişti. Türkistan'dan Azerbaycan'a Türkler'i göçürmekle Timur'un yegane maksadı bu memleketi kendi devletinin mutî ve müstemlekesi yapmak idi.) Reşidbey İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s.56.

vaziyyet almış, tecavüzlerini arttırmışlardı. Gelişen olayları Nizameddin Şami şöyle anlatıyor:

Timur, Şemkür sahralarına geldiği zaman Gürciler güneşi görünce karanlık köşelere kaçan yarasalar gibi hepsi bir deliğe sokuldular. Kaçmaktan başka bir çare bulamadılar. Fakat kendi arazilerini, memleketlerini, ekinlerini ve yakınlarını bu hazretin gazab-ı ateşinden korumak için kendisine müteaddid elçiler göndermeye mecbur buldular. Çeşitli hediyeler, atlar vesair hayvanlar getirip peşkeş ederek bu suretle niyazda bulundular: - Emîr hazretleri alemlerin Tanrısı ve bütün merhametlilerin merhametlisi olan Tanrı'nın bir gölgesidir. Tanrı'nın rahmeti ise Müslümanlara, kafirlere, müşriklere şamildir. Onun kerem sofrasından herkes nasibini alır. Onun kerem ve ihsanından herkes müstefid olur. Binaenaleyh Emîr'in ve Allah'ın bu adetine ittibaen merhamet ederek bizim kabahatlerimizi affetmesini rica ederiz. Bu defa da bize mühlet versin eba ve ecdadımız eski padişahlar zamanında nasıl bu topraklarda yaşadılarsa biz de yaşayalım. Haraç ve vergi malını hazine-i mamureye gönderelim. Her seferberlikte ne kadar arzu edilir ve karar verilirse o kadar asker, cizye verelim. Emn-ü emanda olalım" dediler. Emîr Timur onların bu ricalarını dinledikten sonra günahlarını affederek hediyelerine kabul buyurdu ve bedama ubudiyet ve itaat dairesine girerek bendelik hizmetinde kusur etmemelerini, gönderip getirme ve gidip gelme kapılarını açmalarını ve Müslümanların herşeyini eman ve emniyet altına alarak onları aziz ve muhterem tutmalarını, dinsizlerin kaide ve ayinlerini Müslümanların memleketlerinde alenen yapmalarını şart koştu. Onlar da bu şartları kabul ile bunun üzerine ahd-ü peymanda bulundular. Emîr de bunların elçilerini iz'az ve ikramla kendilerine hil'atler verdi, gönüllerini hoş ederek memleketlerine gönderdikten sonra kendisi oradan Karabağ kışlağına gitti.

Gürcü meselesi arzu edildiği gibi nihayete erdikten sonra asiler itaat altına girdikleten sonra, Emîr Timur 29 Kasım 1401 salı günü uğur ve saadette büyük emîrler, noyinler, şehzadeler, hatunlar cümlesi beraberinde oldukları halde Karabağ'a geldiler. Seraperde, hayme ve hargahlarını bu arazide kurdular. Bu sırada Emîrzade-i Azam ve Veliahd Emîrzade Muhammed Sultan, haşmet ve satvetle muazzam bir ordu ile Semerkand tarafından gelerek huzurda yeri öpmek şerefi ile müşerref oldu. Bu mülakat müyesser olduğundan

dolayı iyş ve işret meclisleri kuruldu. Birkaç gün zevk ve sefa ile vakit geçirdiler.⁴⁷⁹

1 Kasım 1401'den sonra Karabağ sahası Emîr Timur tarafından işgal edildi.⁴⁸⁰

Karakoyunlu Kara Yusuf (1389-1420), Timur'un yakarıda arzettiğimiz meşgalesini fırsat bilerek atalarının yurduna dönerek Erciş'i geri almıştı. Sonra da Timur'un Karabağ'a gelip kışladığı haberini duyan Kara Yusuf, Van Gölü çevresindeki atalarından kalma yurdunu tahliye ederek Musul'a çekilmişti. Bağdad hükümdarı Calayır Sultan Ahmed de Timur'un yeniden Karabağ ülkesinde görülmesi sebebiyle telaş ve kaygı içindeydi. Kendini emniyet içinde görmeyen Calayır hükümdarı gizlice Bağdad'tan ayrılarak Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına geldi. Bu iki zatın Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Bayazıt'a gitmeye karar vermeleri ve onunla bu anlamda ilişki kurmaları Yıldırım Bayezid-Timur bozuşmasına başlıca sebep oldu. Bu yüzden konusu bu çerçevede olan Yıldırım Bayezid-Timur mektuplaşmaları başladı ki Timur'un 1401 sonbaharında Karabağ sahasını işgal ettiği sırada Yıldırım Bayezid bir elçilik heyetini Emîr Sahib Kıran'a (Timur) gönderdi. Bunlar Karabağ'da Emîr Timur'a mülaki olarak bu arada sulh ve müsalemet için geldiklerinden iz'az ve ikrama mazhar oldular.⁴⁸¹

Timur elçilik heyetine şartlarını bildirip memleketlerine gönderdi ve kendilerine: "Ben bunu açıktan açığa herkesin yanında söylüyorum. Ordu bu kış burada kışlayacaktır. İlkbaharda buradan hareketle Rûm hududuna geleceğim ve orada bu sözlerimin cevabına muntazırım. Eğer mektubumuz hasıl olursa ne ala....."

Elçiler bu suretle gittiler. Sadir olan emîr mucibince Emîrzade-i Cihan Muhammed Sultan büyük bir ordu ve o nisbette birçok başıbozuk insanlarla yola revan oldu ve Timur'un emri ile Kür'ü geçtiler.

Timur 12 Mart 1402 günü Karabağ'dan göç ederek hadsiz hesabsız askerden müteşekkil büyük bir ordu ile Şemkür sahralarına doğru yürüdü. Eşi

⁴⁷⁹ N. Şami, *Zafername*, s.290-291.

⁴⁸⁰ N. Şami, *Zafername*, s.296; Mirhond, *Ravzâtu's-Safâ*, VI, s.401.

⁴⁸¹ N. Şami, *Zafername*, s.297

saray melik hanımı, Şehzade Uluğ Bey, diğer ağalar ve hatunlarla Sultaniye'ye gönderdi. Sonra Yıldırım Bayezid'e bir elçi daha göndererek "Sulh-u müsalameti mutazammın sözlerden sonra orduyu humayun o tarafa müteveccihen hareket etmiştir. Karar vaktiyle verilen karardır. Kara Yusuf'u hudut harici etmek, onu himayeden elçekmek lazımdır. Çünkü o yol kesen bir şakidir. Kur'an'ın hükmü ile onu öldürmek, ya idam etmek, hudud harici eylemek, yahud onun elini, ayağını kesmek icabeder." diyen Timur daha sonra Tortum kalesini alarak Erzurum'a oradan da Erzincan'a giderek Kemah kalesini fethedecektir.⁴⁸²

Daha sonra aynı yıl Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'i Ankara Meydan Muharebesi'nde mağlub eden Timur, Anadolu'yu Fetret içinde bırakarak Semerkand'e geri döndü.

N. Şami'nin naklettiğine göre: "16 Kasım 1403 Cuma günü Timur Semerkand'den Beylekan arazisine geldi. Emîr Timur bu yerde sakin olanların refah ve saadetini düşünerek bir nehir vücuda getirmek isteyerek emîr verdi. Beylekan arazisinden geçen ve o civarda arazi ve köylerin mezruatta istimalinden sonra suyu artan Aras Nerhi'nin sahillerinden bir cetvel açtılar, bu nehrin mensabı altı fersah ve enliliği tahminen on gez olacaktı. Ordunun bütün yasakçıları bununla meşgul olarak ancak bir senede yapılması mümkün olan bu muazzam işi şöyle böyle bir ayda başardılar ve bu saydee Emîr hazretlerinin himmetiyle bu şehir ve vilayetler de umrana kavuştu."

Daha sonra buradan Emîr Timur Karabağ-ı Arran'a geldi. Emîr Timur buraya geldiği vakit orada iş-u işretle bir müddet vakit geçirdiler. Bu sırada Şirvanat memleketleri valisi Şeyh İbrahim, Emîr'in şerefine toylar yaptı ve lazım gelen hizmette kusur etmedi. Emîr'in bulunduğu günlerde her hafta hatta birkaç günde bir kere, bir bahane ile büyük toylar yaparak zevk-ü sefa ile vakit geçirdiler. Turan ve İran memleketlerinden Türk, Tacik, Arab, Acem'den, sadat, ulema, meşayih, kadılar, müftüler, sevahip, sudur, ağyar, eşraf orada toplandılar. Emîr Hazretleri saltanat işlerinden fariğ ve namdar emîrlerin, vezirlerin, memkelet, saltanat işlerine ait maruzatı ile meşgul olduktan sonra

⁴⁸² N.Şami, *Zafername*, s.297-299

akşamları meclisine toplanan fuzala ve ulema ile ilmi mübahaseler, şer'i mes'eleler hakkında müsahabeler yaparlardı.

Bu sırada Bağdad'dan Sultan Ahmet Calayır'ın oğlu Nurelverdi'yi esi olarak Emîr'in huzuruna getirdiler. Emîr hazretleri ona merhamet ederek affetti.

Bu arada Celayırlı Sultan Ahmed ve Karakoyunlu Kara Yusuf, Şam yakınlarında Timur'un adamlarınca yakalandılar. Timur, Karakoyunlu Kara Yusuf'un diğer müfsidlere ibret olması için alenen idam edilmesini, Sultan Ahmed'in de kendisine gönderilmesini istedi. (Fakat Kara Yusuf'un yakalanıp idam edilmesi hususu yanlıştır). Timur'un Ankara galibiyetinden sonra ölen oğlu Muhammed'in ölüm yıldönümü olan 20 Mart 1404'te Timur, hayır ve hasenat yapılmasını ve bir ziyafet tertip edilerek herkese yemek verilmesini emîr buyurdu. Tertibat yapıldı, Karabağ sahraları baştan başa türlü türlü nimetlerle doldu. Her tarafın ulema, eşraf ve sadatı toplandılar, saflar teşkil ettiler, Kur'an okudular, hatimler indirdiler.

Sonra her fırkanın bulunduğu yer ve yurttan tarama avı için hareketle sahraları, dağları dolaşmalarını ve bütün sahra hayvanlarının Aktan arazisine sürülmeleri hususunda orduya haber gönderdiler ve kendilerini 21 Mart 1404 günü hatunlar, cariyeler, şehzadeler, emîrler ve vezirler sipahileriyle beraber, atları, köpekleri, parsları, filleri, akçeleri yanlarında olduğu halde debdebe ve muazzam ordusuyla mubarek bir saatte yola revan oldular. O sahrayı emn-u eman içinde zevk-ü sefa ile geçtiler. Sahra hayvanlarından o kadar vurdular ki onların kanından sahra bir lalezara döndü.⁴⁸³

Timur'un Türkistan'a dönmesi ve 1405 yılında da ölmesiyle rahatlayan Karakoyunlular, Timurlular idaresindeki yerleri geri almaya çalıştılar. Bu sebeble 1411, 1428 ve 1435 yıllarında Timurlular ile Karakoyunlular arasında savaşlar oldu. Timur'un ölümüyle yerine oğlu Şah Ruh (1404-1447) geçti.

x

İlhanlılar devrinin devamı olan Timurlular devrinde Azerbaycan'a batıdan bazı Türkmen aşiretleri getirilmek suretiyle, Oğuz unsurları biraz daha

⁴⁸³ N.Şami, Zafername, s.346-349

atmıştır. Şamlı, Musullu ve Rumlu kabilelerin Timur tarafından getirildiği rivayet edilir. İlk Moğollar devrinde Şam ve Halep taraflarından nakledilmiş olan Kaçarlar da Timur ve Karakoyunlular devrinde Azerbaycan'a getirilmişlerdir. Şah Ruh zamanında Gence ve Berdea civarında Yar Ahmet Karaman isminde birinin bazı hareketleri zikredildiğine göre Karamanlılar'ın bir kısmı o zaman Azerbaycan'a gelmiş bulunuyordu.⁴⁸⁴

XIV. asrın sonunda Timur tarafından zapt ve tahrib edilen Gence'ye Timur'un sonraları Suriye taraflarından getirdiği ve bir kısmını iskan ettiği Kaçar uruğundan Ruslar'ın istilasına kadar Gence'de hakimiyet süren meşhur Ziyadoğulları neş'et etmiştir. Bu Türk uruğu Rus istilasına kadar Gence'de hakimiyet sürmüştür.⁴⁸⁵

Zaten XVI. ve XVII. asırlar baştan başa ve XVIII. asrın ilk yarısına kadar Azerbaycan Osmanlı-Safevî harplerine sahne olunca, Gence de bu askerî hareketlerin tesirinden masun kalmadı.

5.1.7. Timur'un Ölümünden Sonra Azerbaycan'ın Durumu

Timur 1404 Mart ayında Karabağ kışlağında kalkarak, Semerkad'a yöneldi. Aras ırmağını geçen Çağatay hükümdarı Nehr-i Barlas köylerinden Ni'met-âbad civarında toy tertib ederek Hulagu Han ülkeleri ve ulusunun hükümdarlığını torunu Miranşah oğlu Ömer Mirza'ya verdi. Timur'un bu hususta torununa verdiği al damgalı yarlığa göre, bütün Azerbaycan, Irak-ı Avem, Arran, Ermeniyeye ve hatta İstanbul'a kadar bütün Diyâr-ı Rum ve Mısır'a kadar Şam (Suriye) ülkeleri Mirza Ömer'in hükmünde olacaktı. Miranşah attan düşme neticesinden akli dengesini yitirmiş olduğundan Timur, onu torunlarının vesâyeti ve nezâreti altına bırakmıştı.⁴⁸⁶

Bu esnada Timur'un ölümü de vuku buldu. Sonradan Mirza Ömer'in bu geniş yetkileri ağabeyisi Ebubekir ile arasının açılmasına sebep olacak ve Ebubekir kardeşini mağlub edecektir. Timur'un torunu Ebubekir ile 21 Nisan

⁴⁸⁴ A.Zeki Velidî Togan, *Azerbaycan*, İA, II, s.107; Mirhond, VI, s.656; F. Sümer, *Karakoyunlular*, s.26; John E. Woods, *Akkoyunlular*, s.336

⁴⁸⁵ Mirza Bala, *Gence*, İA, IV, s.763

⁴⁸⁶ F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, s.270; Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, s.493

1408'de savaşarak galib gelen Karakoyunlu Kara Yusuf; Őemb-i Gazan yakınlarındaki Serd-rûd muharebesini kazanarak Azerbaycan'ı kesin olarak hakimiyetine alacaktır.

Kara Yusuf'un Ebibekir'e karşı kazandığı bu zafer mühim bir hadisedir. Bu suretle Timur'un kurduğu imparatorluğu'nun mühim bir parçası ilk defa olarak kesin bir Şekilde elden çıkmış ve bunun üzerine Karakoyunlu Devleti kurulmuştur.⁴⁸⁷

Böylece XIV. y.y. da siyasi varlık olarak ortaya çıkan ve 1380-1468 yılları arasında hüküm süren Karakoyunlular ile timurlular ve Akkoyunlular arasında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da hakimiyet mücadelesi başlamıştır.

Timur'un İran'ı fethetmesi üzerine onun tabiiyyetine giren emîrlerden biri olan Emîr Câkir, çok geçmeden vefat etmiş ve yerine oğlu Bistam geçmişti. Timur, torunu Ömer Mirza b. Miranşah'a Azerbaycan'a tefviz ettiği zaman Bistam'ı onun maiyetine vermişti. Fakat Karakoyunlu Kara Yusuf, Timur'un ölümlü üzerine Mısır'dan Azerbaycan'a gelip Ebu Bekir Mirza'yı yenmişti. Azerbaycan'ın idarecisi Miranşah'ın mahiyetindeki Bistam/Bestam Câkir de bu arada Kara Yusuf'un müttefiki olan Şirvanşah Şeyh İbrahim'in yanına gitti. Bu hal üzerine Gence serdarları gibi Gence yakınındaki Karaman serdarları da Kür suyunu geçerek kalabalık bir halde oraya gittiler.⁴⁸⁸

Timur'un yerine geçmiş olan Şah Ruh'a 1415 Nisan'ında elçi gönderen Kara Yusuf, Sultaniye'nin kendisine bağışlanması karşılığında Şah Ruh'u metbu tanıyacağını yazmıştı. O tarihte Horasan, Maveraünnehir, Harizm, Mazenderan, Sistan, Afganistan'ı hakimiyeti altına alan Şah Ruh'un Fars ve İsfahan hakimi Mirza İskender'i de bertaraf ettikten sonra kuvvet ve kudreti en son haddine erişmişti. Fazla olarak eski emîrlerden olup Sultaniye'den Arran ve Gilan'a kadar uzanan yerlerin sahibi ve kalabalık Câkirlü aşiretinin reisi Őeccaat ve dirayetiyle tanınan Bistam Bey de onun tabiiyeti altına girmiş ve hatta Şah Ruh'un Irak ve Fars seferinden dönüşünde Herat'a gelerek onun ikram ve inamlarına nail olmuştu.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ F. Sümer, *Karakoyunlular*, s.75-76

⁴⁸⁸ Mirhond, *Ravzâtu's-Safâ*, VI, s.514

⁴⁸⁹ F. Sümer, *Karakoyunlular*, s.95; Mirhond, *Ravzâtu's-Safâ*, VI, s.514.

Timur'un halef olan Şah Ruh, Kara Yusuf'un Azerbaycan'ı kendisinden "Suyurgal" (=bahşiş/hediye) olarak ediyor görünmek için selâhiyet istemesine rağmen Karakoyunlu hükümetini ortadan kaldırmak niyetinde idi. Fakat kendi ülkesindeki iç meseleleri yüzünden bir türlü fırsat bulamıyordu. Nihayet Kara Yusuf'un hakimiyetine nihayet vermek amacıyla Azerbaycan'a girdi. Fakat Kara Yusuf ordusuyla Şah Ruh'a karşı çıkarken 1420'de yolda öldü. Şah Ruh 1421'de Azerbaycan'a girdi.

Kara Yusuf'un (1389-1420) vefatını takiben oğulları İspend Mirza ile diğer oğlu Bağdad valisi Şah Mehmet, Kara Yusuf'un beylerbeyisi Ahmed-i Karamani'nin oğullarıyla birlikte Gence taraflarına gitmişti.⁴⁹⁰

Kara Yusuf'un ölümüyle yerine oğlu İskender (1420-1438) geçti.

Şah Ruh da Erdebil ve Mugan yolu ile 4 Ocak 1421'de Karabağ kışlağına vasıl oldu. Kışı Karabağ'da geçirmekte olan Şah Ruh'un katına her taraftan emîrler veya onların gönderdikleri elçiler gelmeye başlamıştı. Bunlar arasında Gence-Berdea yöresinden Karamanlı boybeyleri Yar-Ahmed ve kardeşi Şîr-Zâd da bulunuyordu.⁴⁹¹

Şah Ruh 824 yılı Rebüllevvelinin 9'unda (14 Mart 1421) Karabağ'dan ayrılarak Tebriz'e doğru yöneldi. Gence geçildikten sonra Beylekan'a geldi. Burada iken Karabağ bölgesindeki Çağatay ulusunun idaresi kendisine verilmiş olan Mirza Ömer Şeyh'in adamlarından Ata Bahadır'ın Türkmenler tarafından yakalanarak Kara Yusuf'un oğlu İspend'e götürüldüğü haberi geldi. Şah Ruh'un üzerine adam göndereceği sırada İspend Mirza'nın adamı gelerek efendisinin inkıyadını bildirdi. Şah Ruh da ona itibar gösterip geri dönmesine misaade etti.

Bu esnada Şah Ruh'un katına Türkmen beyleri, birer birer muhalefete geçmeye başladılar. Karamanlı boybeği Yar-Ahmed, Gence-Berdea çevresinde bulunan Çağatay (Timurlu) ulusundan vergi toplamış olan tehsildarlara saldırarak mallarını ellerinden aldı. Bunun üzerine Şah Ruh, oğlu Bay-Sungur'u emîrlerinden bazılarını ona katıp Yar-Ahmed'in üzerine

⁴⁹⁰ Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.364; Feridun Bey, *Menşeatü's-Selâtin*, İstanbul 1274, I, s.162.

⁴⁹¹ F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, s.117; Mirhond, *Ravzâtü's-Safâ*, VI, s.656.

gönderdi. Yar-Ahmed Çağatay ordusunun üzerine gelmekte olduğunu öğrenince, Gence'yi terk ile Gürcistan'a kaçtı ise de yakalanıp, Şah Ruh'un katına getirildi ve onun tarafından affedildi.⁴⁹² Mirhond'a göre Karamanlı boybeği Yar-Ahmed yani "Ahmed Karamani" Şah Ruh'un Şirvan-Şah Halilullah'a Ebu Bekir Mirza'nın kızını nikahladığını duyunca isyan etmiş ve Şah Ruh'un adamlarının Gence ve Berdea'daki mallarına elkoymuş, yağmalamış, Şah Ruh da Mirza Bay-Sungur'u görevlendirerek onu takib etmesini istemiştir. Ahmet Karamani bunu işitince Gence'den Gürcistan'a gitti ve bir akrabasının idaresindeki Esferan kalesine sığındı ise de Mirza Bay-Sungur'un burayı muhasarası ile iki üç gün sonra utanç ve korku ile Şah Ruh'un oğlu Şehzade Bay-Sungur'a teslim oldu. Bilahare affedilince Emîr Çarşembe'ye kahya yapıldı.⁴⁹³

Kara Yusuf'tan sonra yerine geçen oğlu İskender Mirza, Timurlular ve Akkoyunlular ile olan mücadelede babasının yoluna sadık kaldı. 1429'da Şah Ruh tekrar gelerek İskender'i ezdi. 1430 kışında Kara Yusuf'un küçük oğlu Ebu Said, Karabağ'da bulunan Şah Ruh'un huzuruna geldi. Ebu Said, Çağatay (Timurlu) hükümdarından ümir ettiği teveccühü gördü ve kendisine Azerbaycan hakimliği tefviz edildi. Şah Ruh bahar gelinceye değin Karabağ'da kaldıktan sonra 9 Mayıs 1430'da Horasan'a hareket etti.⁴⁹⁴

Fakat Ebu Said, Azerbaycan hakimliğini ancak beş-altı ay kadar muhafaza edebildi. Azerbaycan'a dönen İskender, duruma rızalık göstermeyince Ebu Said'le harbetti. Nihayet Ebu Said, Azerbaycan'ı terke mecbur oldu. Hatta İskender onu yakalayarak öldürdü. İskender bu suretle en küçük kardeşi Ebu Said'in hayatına son vererek duruma hakim oldu. Durum böyle olunca Şah Ruh 1434 yılında üçüncü defa tekrar Azerbaycan'a girdi. Kara Yusuf'un diğer kardeşi Cihan-Şah da, Şah Ruh'a iltihak etti. Şah Ruh, Azerbaycan'da üç yıl kaldı. Kışları babası Timur'un da çok sevdiği ve imar ettiği Karabağ'da geçirdi.⁴⁹⁵

⁴⁹² F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, s.118; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, s.62.

⁴⁹³ Mirhond, *Ravzâtü's-Safâ*, VI, s.658; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, (1405/1447), s.120.

⁴⁹⁴ F. Sümer, *Karakoyunlular*, s.131; Z.Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.365.

⁴⁹⁵ F. Sümer, *Karakoyunlular*, s.132-134; Z.Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.365.

1434 seferi sırasında Şah Ruh, Akkoyunlu ulusu reisi Kara Yülük Osman Bey'i yardıma çağırmış o da derhal bulunduğu Diyarbakır'dan kalabalık bir ordu ile hareketle Erzurum önüne gelerek şehri kuşatmıştı. Sonuçta Akkoyunlular Erzurum'u almaya muvaffak oldular. Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman, Erzurum'u oğullarından Şeyh Hasan'a verdi ve bu başarısını Şah Ruh'a bildirdi. Bu sırada İskender, Tebriz'e çekmişti.⁴⁹⁶

Şah Ruh 1434 yılında henüz Azerbaycan'a varmamış ve Rey'de iken ağustos ayında Kara Yusuf'un kardeşi Cihan-Şah yanında yeğeni Şah Mehmed oğlu Şah Ali ve Ayunlu oymağı reisi Beyazıd Bey olduğu halde Şah Ruh'un Rey'deki ordugahına gelerek huzura çıktı. Şah Ruh, onu kemer ve murassa kılıç ile taltif etti. Aynı günlerde Şirvanşah Halilullah da Şah Ruh'un ordugahına geldi. Şah Ruh, bizzat Azerbaycan'a yürümeden huzuruna gelen Karakoyunlu emîrlerini Cihan-Şah'ın maiyyetine vererek onu İskender'in elinde bulunan yerlerin işgaline memur etmiş olduğu gibi oğlu Muhammed Cuki ile Şirvanşah Halilullah'ı da İskender'in üzerine göndermişti. Akibet yukarıda arzettiğimiz gibi gelişti.

x

Bu durumda Şah Ruh'a mukavemet edemeyeceğini anlayan İskender, Tebriz'den ayrılarak Erzurum'a doğru kaçtı. Şah Ruh, İskender'in kaçacağı istikameti tahmin ederek Erzurum taraflarında bulunan Kara Yülük Osman'a haber gönderip yolunu kesmesini bildirdi. Durum böyle olunca Karakoyunlu İskender ile Akkoyunlu Kara Yülük Osman arasında Erzurum yakınlarındaki Karaz/Garaz'da savaş oldu. Sonuçta Akkoyunlu beyi savaşı kaybettiği gibi aldığı yara sebebiyle de öldü (1435). Galip gelen İskender, Osmanlı Hükümdarı II. Murat'a iltica etti. Onu takibe gelen Timurlu şehzadesi Cuki Mirza, Erzincan'da Kara Yülük'ün kızı ile evlenerek, buradan geri dönüp babasının bulunduğu Karabağ'a gelmiştir.

Kış mevsiminin son bulması üzerine Şah Ruh, 2 Mayıs 1436'da Karabağ'dan kalkarak Ucan'a geldi ve burada Azerbaycan hükümdarlığını aldamgalı nişanla Cihan-Şah'a verdi. Yeni Karakoyunlu hükümdarı mükellef toylar tertip etmiş, buna karşılık Şah Ruh da ona ve yanındaki beylere altın

⁴⁹⁶ Ebu Bekir Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s.107-108; John E. Woods, *Akkoyunlular*, s.71.

eğerli atlar, külâh ve kemerler vermiş ve bir daha gelmemek üzere Ucan'dan Horasan'a hareket etmiştir.⁴⁹⁷

Şah Ruh'un Horasan'a gitmesiyle daha sonra Osmanlı sınırlarından geri dönen İskender (1438), Cihan-Şah'a karşı yaptığı savaşı kaybetti. Alıncak kalesine sığındı. Cihan-Şah arkasını bırakmayarak onu bu kalede kuşattı. Burada kuşatma altında iken oğlu Kubat babası İskender'i öldürdü (1438). Bu hadise üzerine Azerbaycan'daki kaleler birer birer Cihan-Şah'a (1438-1467) teslim edilmeye başlandı.⁴⁹⁸

Cihan-Şah bu suretle Karakoyunlu hükümdarı oldu ve onun devrinde Karakoyunlu devleti en parlak devrine ulaştı.

1458'de Cihan-Şah kendisine karşı gelen Kürt Emîrlerden Arab-Şah'ın, Talin'de (Arpaçay-Alagöz Dağı arası) olduğu haberini alınca onu takip için harekete geçti. Cihan-Şah'tan korkan Arab-Şah ağırlıklarını bırakarak Gence ve Berde'a'ya kaçtı. Cihan-Şah, Arab-Şah'ın bıraktıklarını ele geçirerek, Talin'i talan edip sonra da Kağızman'a vararak, Arab-Şah'ın buradaki erzak ve malzemesine de el koydu. Burada üç gün kalarak Erzurum ve Avnik'in de alınmasını emretti.⁴⁹⁹

Cihan-Şah, önceleri Şah Ruh'un, Irak ve Batı İran umumi valisi olan torunu Sultan Muhammed Mirza'ya tabi kılınmıştı. Şah Ruh'un vefatından sonra Timurlular işinin karışmasından istifade ederek Irak tarafına da el uzatmaya başladı, nihayet bütün Batı İran ve Fars bölgeleri onun elinde kaldı.

Batıda, Diyarbekir taraflarında hüküm süren Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan'ı ezmek fikriyle açtığı bir seferinde gafil iken baskına uğrayıp, Uzun Hasan'ın askerlerinin eline geçerek öldürüldü (1467). Cihan-Şah'ın oğlu Hasan Ali zamanında (1469) Timurlu Ebu Said Mirza, Azerbaycan'ı, Karabağ ve Mugan'ı işgal etmiş, fakat Uzun Hasan'a karşı takibettiği yanlış siyaset neticesinde aralarında bazı çarpışmalar olmuş, Güney Mugan'daki çarpışmalarda Ebu Said, Akkoyunlular'ın eline geçerek Uzun Hasan'ın nezdinde bulunan Timurlu Yadigar Muhammed Mirza'nın eline verilmiş,

⁴⁹⁷ F. Sümer, *Karakoyunlular*, I, s.135-137; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, I, s.107, 111-114, 115, 126, 128

⁴⁹⁸ F. Sümer, *Karakoyunlular*, s.139

⁴⁹⁹ *Kitab-ı Diyarbekriyye*, I, s.238

büyükannesi Gevher-Şah Hatun'un "kısası" diyerek öldürülmüştür (6 Şubat 1469). Böylece Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Akkoyunlu hakimiyeti tekerrür etmiş oldu.⁵⁰⁰

5.1.8. Akkoyunlu Çağı

Akkoyunlular, Oğuz ve aynı zamanda Kimak-Kıpçak boylarından olan Bayındır boyundandır. Bunlar Doğu Anadolu'da, Urfa, Mardin, Bayburt arasında, Yukarı Dicle ve Fırat'ın muhtelif kolları üzerinde görevli olarak yaşarlardı.

Timur zamanında Kutlu Bey oğlu Kara Yülük Osman Bey çok tanınmıştır. Kara Yülük Osman, Kara Yusuf'la olduğu gibi Sivas Meliki Kadı Burhanettin'le de harbederek Timur'la dost olmuş, onun bütün batı seferlerine iştirak etmiş, Timur tarafından Diyarbakır ve Malatya tarafının idaresine memur edilmiştir. Erzincan, Harput, Kemah, Çemişkezek ve Mardin tarafları ile Erzurum'u ve Çorum havzasını elde ederek büyükçe bir devlet kurmuştur. Kara Yülük Osman her üç batı seferinde de Şah Ruh'un yanında yer alarak Karakoyunlular'ı ezmiş nihayet onunla yaptığı Erzurum yakınlarındaki savaşta maktül düşmüştü.⁵⁰¹

Kara Yülük Osman'dan sonra torunları Cihangir (1444-1453), Uzun Hasan (1453-1478) ve bunun oğlu Yakub Bek (1478-1490) Karakoyunlular'dan aldıkları ve kendilerinin açtıkları ülkeleri idare ettiler. Akkoyunlular, Kara Yülük'ün ölümünden sonra da 1469'a kadar Timurlular'a tabi olarak kaldılar. Yanlarında bazı Timurlu mirzalar da bulunurdu. Uzun Hasan, Ebu Said Mirza'nın katlinden sonra (1469) müstakil oldu. Başkentini de Diyarbakır'dan Tebriz'e nakletti ve tekmil Batı, Orta ve Güney İran'ı ele geçirdi. Uzun Hasan'ın kurduğu imparatorluk güneybatıda Mısır Memlükleri, batıda Osmanlılar, Kuzeyde Altınorda ve doğuda Timurlular ile sınırdışı.⁵⁰²

Bu devirde Akkoyunlu devletinin esas kuvvetini teşkil eden uruklar Bayındır, Bayat, Döğer, Çepni, İnallu, Özer, Çakırlı, Köpek, Arapgenli,

⁵⁰⁰ A.Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.365

⁵⁰¹ A.Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.366; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, I, s.35

⁵⁰² A.Z.Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.367

Beçen, Bayramlı, Hacılı, Musullu, Pirnek, Hocahacılı bunlardan başka Afşar ve Kaçar gibi büyük ve müstakil boylar da Akkoyunlular'a iltihak etmiştir.⁵⁰³

Osmanlılar'la ilişkileri olumsuz yönde gelişmiş, Osmanlı ülkelerine taarruz ederek Erzincan'a kadar ele geçirebileceğini düşünen Uzun Hasan, 1473'te Otlukbeli'nde Fatih Sultan Mehmet tarafından mağlub edilmişti.

Bu sıralarda Türkmenler arasında müridlerini çoğaltan Erdebil'deki Safevi şeyhleri, Akkoyunlular'ın bütün zayıf noktalarını biliyorlar ve nüfuzlarının az olduğu Arran ve Mugan taraflarını bilfiil ele geçirmiş bulunuyorlardı. Bununla da kalmayarak Akkoyunlular gibi Sünnü olan Şirvanşahlar'ı da ezmek ve onların ülkesini de ele geçirmek istiyorlardı. Bu hal iki taraf arasında anlaşmazlığa sebep oldu. Uzun Hasan'dan sonra yerine geçen Yakub Bek 1490'da ölünce Akkoyunlu şehzadeleri memleketi paylaşamadılar.

Uzun Hasan'ın torunlarından olan Rüstem Bek (1492-1499) yıllarında Azerbaycan'ı idare etti. 1491'den sonra Akkoyunlu memleketi ikiye bölününce Azerbaycan ve Diyarbekir tarafları Yakub Bey'in kardeşi Yusuf'un oğlu Elvend Bey (1498-1504)'in elinde kaldı ise de Safevi şeyhlerinden aynı zamanda Uzun Hasan'ın da damadı olan Şeyh Haydar'ın oğlu Şah İsmail birbirlerine düşman Akkoyunlu emîrlerinin bu durumundan istifade ederek 1502'de Arran'ı ve Şirvan'ın birkismini ele geçirdi ve 1508'e kadar bütün İran'ı Akkoyunlular'ın elinden aldı.

Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın devlet teşkilatı İlhanlılar ile Timurlular'ınki gibi olmuştur.

Azerbaycan'da Akkoyunlu sülalesinin inkıraza uğraması, bu sülaleye bağlı olan bütün kabileler ile Şirvan ahalisinden birçoğunun Osmanlı hududuna Doğu Anadolu'ya geçmesi sebep olmuştur. Böylece kuzeyde Altınorda'nın sükutu oradaki Türk uruklarını Karadeniz Kuzeyi'ne ve Rumeli'ye doğru, güneydeki Akkoyunlu hakimiyetinin düşüşü de buradaki Türk boylarının Anadolu içlerine doğru hareketini doğurmuş ve Osmanlı

⁵⁰³ A.Z.Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.367-368; M.Halil Yananç, *Akkoyunlular*, İA, s.260-263

devletinin büyümesine ve yeni Türk vatanın tam öz şeklini almasına sebep olmuştur.⁵⁰⁴

1473'te Otlukbeli Batı Türklüğü'nün, Doğu Türklüğü'ne üstünlüğü ile bitmişti. Bu üstünlük anası Bayındırlu/Akkoyunlu olan Şah İsmail'in kurduğu Safevi devletini de yenerek 1603 tarihine kadar 130 yıl boyunca Osmanlılar'ın elinde kalacak, Kayı Osmanlılar bayrağı, Yavuz'dan itibaren birçok defalar Tebriz'de de dalgalanıp, Şirvan ve Dağıstan ile Azerbaycan Türklüğü'nü "Osmanlı Vilayetleri" halinde İstanbul'a bağlayıp Farslaşma çukurundan kurtaracaktır. Ayrıca Osmanlılar'ın Şark seferlerine çıkmaları, Revan-Tebriz-Gence ile bütün Şirvan, Dağıstan, Gürcistan ve Azerbaycan ülkelerinin bugünkü İsfahan ile Tahran gibi eski Türk payitahtının İranlılaşmasına benzer akibetlerden kurtarma gibi mühim milli sonuçlar vermiştir.

5.1.9. Osmanlı'ya Geçiş

Anlaşılabacağı üzere XVI ve XVII. asırlar baştan başa ve XVIII. asrın ilk yarısına kadar Azerbaycan Osmanlı-Safevi harplerine sahne olunca, Gence de bu askeri hareketlerin te'sirinden masun kalmadı. Murat III. zamanında (1574-1595) başlayan "Şark Seferleri"nin ilk yıllarında Erzurum-Ardahan-Tiflis yolu ile gelip, Şirvan'ı fetheden Osmanlılar'a karşı Kür ırmağı sağındaki Arran'ı Safeviler şiddetle müdafaa ediyorlardı. Bir aralık Osmanlı kuvvetleri Şirvan'ı tahliye ederek, Derbend'e kadar çekilmişlerdi. 1583'te Osmanlı kuvvetleri ile onlara karşı çıkan Gence hakimi İmam Kulu Han, Baku ile Derbend arasında bulunan Şaburan bölgesinde, birbirleri ile müsademeye başladı. İlk müsademede Osmanlı kuvvetleri geri çekildiler ise de, geceleri de meşaleler yakılarak, savaşa devam edildi. "Meşale Savaşı" olarak anılan ikinci savaşta Gence hakimi 7000 ölü ve 3000 esir bırakmak suretiyle çekildi. Osmanlı askerleri yeniden Şirvan ve Baku'yü de zaptederek 1 Eylül 1588'de Serdar Ferhat Paşa, Şirvan valisi Cafer Paşa'nın kuvvetleriyle birlikte Karabağ ve Gence'yi aldı. Safevi valisi Kaçarlı Ziyad Han oğlu Mehmed Han, bütün şehir halkı ile birlikte, çıkıp Aras boyuna doğru savuşmuştu.

⁵⁰⁴ A.Z.Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.370

Fetihten sonra Gence çevresinde altı bin arşın (4 kim'den fazla) uzunluğunda bir duvar bina edildi. Ayrıca Hendek, beden ve burçlar kırk günde tamamlandı. İç hisardan başka "Hisariçe" denilen dışkalenin çevresi üç bin sekiz yüz arşın, yüksekliği 10, eni de 3 arşın olarak yapılmıştı. Kırk üç kulesi, 7 yerden demîr kapısı vardı. Hepsi kırk üç günde bitirildi. Böylece bir imar harikası ve Osmanlı tekniğinin bir şaheseri olarak yüz binden çok Anadolu çerisi ve Kapıkulu'nun alınteri, el emeği ile müstahkem Gence Kalesi yapılmış oldu.⁵⁰⁵

---

⁵⁰⁵ Mirza Bala, **Gence**, İA, IV, s.763-764; M.F. Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, 1451-1590, s.369

BÖLÜM VI

6.1. KÜLTÜR VE UYGARLIK

Tâ M.Ö. II. yüzyılda Azerbaycan (Atropatena) devletinin başkenti Fars kaynaklarında Kanzak tesmiye edilen şehir idi. Antik müelliflerden Strabon, Pliniy ve Ptolemeos bu şehrin adını "Kazaka" ve tahrip olunmuş şekilde "Zazaka" gibi yazıyorlar. Ermeni tarihçileri de "Kandzak" gibi yazmıştır. Bu isimlerin tamamı Gence, yahut Gencek isminin değişik yazılışlarıdır.

Gence adını Fars dilindeki "Genc" (Hazine) sözü ile açıklamışlarsa da bu inandırıcı olmaktan uzaktır.⁵⁰⁶

Dede-Korkut destanında Hıristiyan ve Müslüman dünyasının sınırları arasında gösterilen "Gence" şehir adının nereden geldiği ve ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Şehrin adı bazı kaynaklarda Azeri türkçesindeki "gen yer" (açık, geniş yer) anlamına bağlanır.⁵⁰⁷

Bir başka görüşe göre "hem Azerbaycan'da hem de Albanya'da Saklar (:Si-Sak/Si-Uni=Nahcivan, Gence, Karabağ kesimi)'ın yaşadığı arazilerde "Gencek" adlı taifenin olması ile ilgilidir. Kaşgarlı Mahmud, Ortaasya'da eskiden Saklar'ın yaşadığı arazide Türk taifelerinden birinin Gencek diye adlandırıldığını yazmıştır. Hatta Kencek Senğir diye Talas boylarında Kıpçaklar'la sınırı olan bir şehir adı da zikretmiştir.⁵⁰⁸ "Gencek" kelimesinin ikinci hecesi "çek" Türk dillerinde s-ç değişmesinden ötürü "sak" diye ilk şekliyle anılırsa eski Gence'nin "Kanzak" diye adlanması bu değişimle ilgili görülür.

Ortaasya'da Orta Çağ'da bir nice Kencek isimli şehir olduğu malumdur. Gene Azerbaycan arazisinde halihazırda ahalisi Azarbaycanlılar'dan ibaret olan Gencebad, Gence, Gencerud kentlerinin adları da bu taifenin hatıralarındandır. Azerbaycan'ın güneyinde ve kuzeyinde Gence şehir adlarını Farsça "genç" (hazine) sözü ile açıklamak inandırıcı olmaktan uzaktır. Çünkü bugün bile "menşece Orta Asya Cakları" ile ilgili olan Kazaklar'da,

⁵⁰⁶ Gıyaseddin Keybullayev, *Azerbaycan Türkleri'nin Teşekkülü Tarihinden*, s. 158

⁵⁰⁷ Oktay Efendizâde, *Gence*, DVIA, XIII, s.17

⁵⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugat-it-Türk "Dizini Endeks"*, s. 844

Kırgızlar'da, Özbekler'de ve Türkmenler'de Gence, Gen'e, Gançe diye anılan mıntıklar vardır. Bu durumda Kuzey Kafkasya'daki Gence-Aul (Gence-ini) Genceçay v.b. kentlerin adlarını da Farsça "genç" (hazine) adıyla açıklamak yanlış olur.⁵⁰⁹

6.1.1. İktisadi Yönden

Arap işgali ve Hazar yürüyüşleri, yerli ahalinin hilafete karşı çıkmaları vs. ile ilgili iki asırdan çok devam eden iktisadi durgunluk devrinden sonra Azerbaycan'da şehirlerin sanatkanlığın ve ticaretin geliştiği görülür. Tedricen şehirlerin siması değişmiş, inkişaf görülmüştür. Gence, Beylekan, Baku, Tebriz, Merağa gibi mühim ticaret ve sanat merkezleri meydana çıkmıştır. Bu dönemde Gence'de istihsal olunan ipek ve mamülleri çok ilgi görmüştür.

XII-XIII. asır öncelerinde Azerbaycan'da 70 kadar iri, orta ve küçük şehirler vardı. Bu devrin büyük sanat ve ticaret merkezleri arasında Gence başta gelirdi. Gence ve Tebriz'in yüz binden çok nüfusu vardı. XI. asırda Arran yöresinin en büyük şehri haline getirilen Gence, kendisinden önceki Arran'ın merkezi olan Berdea'yı sanat ve ticaret yönünden geride bırakmıştır.

XII. asrın ilk yarısında Gence'nin gelişmesi 1139 Zelzelesi ve bu zelzeleden daha tahribkar olan Gürcü akınlarıyla duraksadı. Lâkin Gencililer'in yardımına gelmiş olan Karasungur'un kendi kuvvetleriyle yaptığı yardım neticesinde XII. asır sonu XIII. asrın başlarında Gence yeniden önceki görkemine dönebilmiştir.⁵¹⁰ XII. asırda kalın duvarlar ve hendeklerle çevrilmiş bulunan Gence, taş ve kerpiçten çevrili kalesiyle büyük ve kalabalık düşmanlarına karşı koyabilmiştir. Bu sebeple Moğollar 1122'deki ilk gelişlerinde Gence'ye girememişlerdi. Bu meyanda Gence ahali eskiden beri hürriyetlerini müdafaa ve muhafaza etmekte meşhur olmuşlardır. Çingizli Moğollar'ın bütün çevreyi taru-mar ederken Gence'ye dokunamamışlardır. Merdane ve koçak halka riayet onların adetlerinden imiş.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Gıyaseddin Keybullayev, *Azerbaycan Türkleri'nin Teşekkülü Tarihinden*, s.158-159.

⁵¹⁰ Heyet, (A.H. Balabey, B.E. Budakov, Z.M. Bünyadov, H.M. Velihanlı, İ.H. Aliyev, F.M. Aliyev, O.E. Efendiyev, K.M. Ahmedov, M.E. İsmailov), "Azerbaycan Tarihi", s.132-150.

⁵¹¹ Yusuf Vezir Çemenzemini, *Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan*, s.26.27

1222'de Gence'ye giremeyen Moğollar'dan sonra 1231'de Celâleddin Harzemşah'a isyan eden Genceliler onu bir hayli uğraştırdılar. Belki de Celâleddin'in bu şehir halkının isyanını bastırmak için gösterdiği uğraş ona zaman ve kuvvet kaybettirmiştir ki, Moğollar'ın gelişiyle dayanamayıp Anadolu'ya geçmiştir.

Arap devrinde olduğu gibi XI-XIV. asırlarda ve sonrasında Gence'nin pamuk, ipek, meyve, balık, boya, halı, keçe, şal, çuval, kuç istihsal ve yapımı meşhur olmuştur. Gence'nin demîri ve ipeği kadar at nalı da meşhurdur.

XI-XIV. asırlarda Azerbaycan'da medeni hayatın önemli gelişmesi başşehir olmuş diğer şehirler gibi Gence'de de görülür. Kaynakların verdiği bilgilere göre Şirvanşahlar gibi İl-Deniz liler'in saraylarında en iyi alimleri ve şairleri toplanmıştı. İleride değineceğimiz gibi XI-XIII. asırlarda şiirde Genceli Nizamî, Ebu'l-Ula Gencevi, Makseti Gencevi ve başka sanatkarlar pek şöhretli olup bu şöhretleri günümüze kadar gelmiştir. Bu devirde Selçuklu hükümdarlarının, Atabeylerin, Şirvanşahlar'ın saraylarında misafir olmuş, ilgi ve iltifat görmüş, Genceli pek çok sanatçı olmuştur. Bunlardan Nizamî istisna bir şöhrete sahiptir ki bugün bile bu şöhreti geçerlidir.

Yine bahsedilen dönemde medeniyet ve ince sanat Gence'de ayrıca gelişme göstermiştir. Mimarlık Gence'nin kale duvarları, mescid, medrese ve hangahlarında, saksılarda can bulduğu kadar görkemlidir.

Tabii Zenginliği de dillere destan olan Gence'de altın (Koşkar Çayı'nın deresinde Taşkesen ve Şamhor kentlerinin etrafında), mis (Küçük Kafkasya dağlarından Hasmemmed dağına, Taşkesen, Çarpaklı, Kilisedere, Başkent, Çağır, Yermaşlı, Söyüdlü, Ballica, Zurnabad, Kuşcu'da), demîr (Tekneli, Yapraklı, Çayırılı'da), taşkömürü (Kuşcu, Zeyemçay'ın yukarılarında), soda (Tatarlı'da), kuvars (Mollaevi, Elikendi'de), mermer (Taşkesen, Zagderesi'nde), ayrıca kükürt, gümüş, sürme, saksı kili de sayılabilir.⁵¹²

1139 depremi sırasında Kepez dağından kopan bir heyelan kütlesi aşağı inerek Aksu ırmağının önünü kapatınca bu doğal setin arkasında suların birikmesiyle oluşan şimdiki "Göygöl" Gence'ye ayrı bir güzellik katmıştır.

⁵¹² Mehmet Hasan Velili (Baharlı), *Azerbaycan Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mülahazat*, s.139-152

Osmanlılar'ın Kafkas Elllerinden fetettikleri son vilayet olan Gence'nin kültür ve edebiyatıyla ilgili kısımları biraz daha açarak devam edelim.

Atabekler döneminin en büyük şehri sadece Kafkas mikyasında değil, hepsinin bütün Yakın ve Orta Şarkın en mühim ticaret-sanat merkezi Gence idi. Bir ortaçağ şiirinde denildiği gibi

*Yalnız bir nice şehir başkalarına nisbeten,
Daha bol, daha varlı ve daha mahsuldardır
İklimi ve toprağının bereketli olmasına göre,
Onlar içerisinde Arran'daki Gence büyük hazinedir.*⁵¹³

Gence önceleri Selçuklu Sultanlarının temsilcilerinin bulunduğu merkez iken sonra İldenizliler'in payitahtlarından biri olmuştur. Ahalisinin sayısına göre Gence o devir Şark'ının birçok şehirlerini geçmişti ve onun şöhreti birçok ülkelerde yayılmıştı. Bu devir abidelerinin verdiği malumata göre Gence ("Mühim Şehir"), ("büyük şehir ve payitaht=Dar'ül-Mülk") idi. Onun istihkamları, yüksek duvarları ve derin hendekleri olan büyük kalesi var idi. Gence bütün Arran eyaletinin payitahtı idi ve burada Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Muhammet Tapar'ın tahtı yerleştirilmişken Celâledin Harzemşah'a kadar yüz yıldan artık bir müddet zarfında hakimiyet sembolü olan tahtın 1231'de Bender'in rehberliği ile isyan etmiş Gencililer tarafından dağıtılmıştı.⁵¹⁴

Gence'de sanatkar insanlar da çoktu. 1231'de isyan eden Gencililer'in lideri olan Bender de bir sanatkardı.

Celâleddin Harzemşah dört bin dinara alınan bi elması yüzük yapması için Gence'de bir kuyumcuya vermişti. Kuyumca taşı kaybetmiş, sözüne de inanılmıştı.⁵¹⁵

Gence Müslüman aleminin sonuncu sınır yeri idi.⁵¹⁶ Bu sebeple de hükümdarlar, bu cümleden olarak atabeyler onun muhkemlendirilmesine

⁵¹³ Hamdullah Kazvini, *Nüzhât el-Kulub*, s.93 (Burada cinas vardır. Gence Farsça "hazine" demektir)

⁵¹⁴ Muhammed Nesevî, *Sîret Celâlüddin Mînküberti*, s.266

⁵¹⁵ Muhammed Nesevî, *Celâleddin Harzemşah*, (Tercüme: Necip Hâsım),

s.45.

⁵¹⁶ Zekerayyi Kazvini, s.522

birinci derecede ehemmiyet veriyorlardı. Lazım olduğunda Gence düşmana karşı fazla miktarda silahlı savaşçı çıkarabilirdi.

İpekçilikte çok ileri olan Gence ile ilgili Zekeriyya Kazvini'nin yazdıklarını vermiştik. Bu meyanda Gence'den başka ülkelere pahalı ipek parçalardan ipek iplik, has çalma (bugün dahi Gence çalması pek meşhur ve aranır) gönderilirdi. Bütün bu ipekten mamul eşyalar "el-Genci" (=Genceli) diye isimlendirilirdi. "Genci" ipek kumaşı devlet bünyesinde belli bir makama gelenlere giydirilen sanki bir rütbe belirtir ve bir anlam taşırdı. Mesela Nizamü'l-Mülk, Sâmânî sarayındaki bir Türk kölesinin nasıl yetiştirildiğini anlatırken: "İlk sene köle (gulam) piyade olarak seyis hizmetini görürdü. Bu müddet zarfında ("Zendânî") kumaştan elbise giyerdi. Bir sene sonra hâcib, çadır kumandanının izni ile kendisine basit takımlı bir Türk atı verilirdi. Üçüncü yıl Karaçur denilen bir kemer; beşinci yıl daha iyi bir eyer, süslü bir gem, daha iyi cinsten bir elbise ve bir topuz; altıncı yıl ise merasim elbisesi, yedinci yıl visâk-başı (yani çadır kumandanı) rütbesi verilirdi. Visâk başı memuriyetinin işareti gümüş işlemeli siyah bir keçe külâh ile "genci" elbisesi idi. Sonra sırayla hayl-başı ve Hâcib rütbelerine yükselirdi." demektedir.⁵¹⁷

Gence yakınlarında (Siyah Kuh Dağı yakınında Kalenberd'de) demîr ve bakır filizlerinin olması⁵¹⁸ demîrcilik, metal imali, silah yapımı, kab-kacak hazırlanması, metalde nakış açma ve başka sanatların inkişafına imkan yarattı.

Bu sebeple 1221 yılı sonunda Moğollar, Gence'yi kuşatmak için yaklaşırken halkının çok cesur ve silahlarında çok olduğunu öğrenince, şehri muhasara edememişlerdi.

Doğu'nun başka şehirlerinde olduğu gibi, Gence'de de yüksek derecede gelişmiş saksı mamûlatı sanatı mevcut idi. Gence "ahalisi sık olan ve çiçeklenen şehir" ve eyalet merkezi olduğu için hükümet idarecisinin çoğu burada toplanmıştı. Gence'de şehir ayanlarının güzel mahsul veren arazileri vardı.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 134

⁵¹⁸ Hamdullah Kazvini, *Nüzhat Al-Kulûb*, s.194

⁵¹⁹ Zekeriyya Kazvini, *Asâr Al-Bilâd*, s.522

Ortaçağda görenlerin zikrettikleri etrafı bağlık bahçelik (üzüm, incir, kavun, meşe ağaçları) olan Gence'de yerli bitkilerle pamuk, zeferan, boya, keten vs. gibi teknik bitkiler de beceri ile işlenirdi. İstihsal edilen pamuk, yerli sanatkarların ihtiyacını güçlkle karşılardı. Esasen pamuk, Arran'da, Gence, Berdea ve Kür çayı sahilinde ekilirdi. İpekçilik ise Şirvan, Şeki, Berdea ve Beylekan gibi Gence'de de hacimli olarak yapılırdı.

XII. asırda Nahçıvan, Tebriz, Baku, Derbend gibi Gence de gelişmişliği bakımından Avrupa şehirlerinden hiçte farklı değildi. Hatta Gence halkının çokluğu coğrafi stratejisi, ticaret yolu üzerinde oluşu sebepleriyle de yakın ve orta şarkın en büyük şehri idi.⁵²⁰ Elbette Atabek Şemseddin İldeniz zamanındaki 1139 depreminin aşırı tahribatı unutulmamalıdır. Devrin tarihçilerinin yazdıkları bilgilerden Gence'nin epey bir yıkıma ve insan kaybına uğradığı anlaşılmaktadır. Genceli Nizamî bile İskendername adlı eserinde "bütün insanlar iniliyor, kadınlar acı acı ağlarken, gençler ve yaşlılar dertli dertli feryat ediyorlardı." diyerek 1139 depremini tasvir etmiştir. Gence'ye bu perişan durumunda fırsatı ganimet bilen Gürcüler saldırarak epey bir yağma, çapul yapmış hatta şehrin altın kapısını da götürmüşlerdi. (Bu kapı şimdiki halde Gürcistan'ın Kutais vilayeti Galati manastırında bulunmaktadır.) yurduna ait büyük olayları gözden kaçırmayan Nizamî, 1139 felaketini dahi canlı beyitlerle "İskendername"sinde tesbit etmiştir.⁵²¹

Bu Gürcü saldırı ve yağması üzerine Karasungur, Gürcüler'i şehirden uzaklaştırıp, "onu bütün güzelliği ile" yeniden yaptırdı. Şehrin yıkılmış duvarlarını yaptırarak 1139 depreminden 2-3 yıl sonra Gence yeniden imar edilmiş oldu. Bu cümleden yörede yetişen mimarların eserleri Baku, Beylekan, Berdea vs. gibi Gence'de ve diğer şehirlerde göz doldurmuştur. Şehrin 1139 depreminden kısa süre sonra imar edilmesinde çok insanın çalıştığı gibi bir sonuç çıkar ki bu sonuç 1139 felaketiyle Gence'de ölen insanların kaynaklarda belirtildiği gibi çok olmadığını gösterir.

⁵²⁰ Heyet, *Azerbaycan*, s.307-312; Z.Bünyadov, *Azerbaycan Atabekleri*, s.186-189

⁵²¹ M. Emin Resulzade, *Nizamî*, s.27, 385

IX-XII. asırlarda meydana getirilen mimarlık abidelerinin bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. Bu abideleri yapanlar Gence'de yetişmiş ustalardır ki, bunlardan biri olan demîrci İbrahim Usta pek meşhurdur.⁵²²

XII. yüzyıl büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çöküş devrine rastlar. Melikşah'dan sonraki vereselik kavgaları yüzünden dağılan büyük saltanat yerli emîrliklerle atabeyliklere parçalanmıştır. Bu sıralardadır ki, batıdan haçlılar, doğudan da putperest Moğollar'ın saldırganlıkları çok sarsıntı yaratmıştır.

6.1.2. Edebiyat

Bu karışıklık ve dağınıklık devrinde Gence Yakın Doğunun bir kültür merkezi idi. Özellikle şiirin en parlak mümessilleri ve İran edebiyatında büyük yer tutan ustalar burada vücuda gelen okuldan yetişmişlerdir. Memleketin o zamanki edebi çehresi hususunda genel bir fikir verebilmek için Genceli Nizamî ile çağdaş Şirvanşahlığı ve Azerbaycan Atabekliği saraylarına bağlı seçkin şairleri gözden geçirelim:

1. Ebü'l-Üla Gencevî: Şirvanşahlar'dan Muhammed Menuçehr ile oğlu Ahsitan'ın saraylarına mensup büyük bir şairdir. Hakanî ile Felekî onun şakirtleridir. Fahriyelerinden birinde "Genceliler benimle öğünürlerse yeridir" demektedir.

2. Mûcir-i Beylekânî: Beylekan'da yetişmiş ve Azerbaycan Atabekleri'ne mensup şairlerdendir. Atabeylerin ilki İldeniz'e ve oğlu Muhammed Pehlivan'a yazdığı kasideleriyle ma'ruftur.⁵²³

3. Kıvamî-i Mutarrizî: Bu şair de Genceli'dir. Onun Atabek Kızıl Arslan'a yazmış olduğu kasideyi sanat yönünden bir harika diye takdir ederler.

4. Zahir-i Fâriyâbî: Aslen Türkistanlı'dır. Azerbaycan Atabekleri zamanında saraya mensup olup, Muhammed Pehlivan ile Kızıl Arslan'a kaside ve methiyeler yazmıştır.

⁵²² Heyet, *Azerbaycan*, s.312-315

⁵²³ M.Emin Resulzade, *Nizamî*, s.23-25; Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, s.196

5. Esireddin-i Ahiskefî: Bu da Türkistanlı olup, Atabekler zamanında Azerbaycan'da yaşamış ve himayesini gördüğü Atabeklere methiyeler yazmıştır. Hakanî'nin akrânidir.

6. Seyyid Zülfükar-i Şirvan'i de İldenizliler'e mensup şairlerdendir.

7. Mahseti Gencevî: XII. asırda Azerbaycan'da yetişen önemli bir şairedir. Gence hatibinin oğlu şair Emîr Ahmedî ile evli bulunan bu kadın, Gence'nin yoksul bir ailesinden yetişmiş iken, zekâ ve istidadı sayesinde, zamanının en yüksek tabakasına katılmış, Sultan Sencer'in meclislerinde bulunmuştur. Mahseti Gencevî, Hayyamvarî rubaileri ve yüksek lirizmiyle meşhurdur. Onun rubaileri, şiirleri halk arasında ağızdan ağıza söylenmiştir. Sosyal ve ahlaki konularda yazdığı rubailer Azerbaycan, hatta bütün Yakın Şark'ta genişçe yayılmıştır.⁵²⁴

8. XII. yüzyılda yetişen diğer bir şair de Hakanî'dir (1120-1190). Arab ve Fars dillerinde konuşabilen, dil, felsefe, mantık vs. de kabiliyetli oluşu, Ebu'l-Ula Gencevî'nin dikkatini çekince Şirvanşahlar sarayına davet edilmiş ve "Hakanî" ünvanını kazanmıştır.⁵²⁵ Azerbaycan atabeklerinden Kızıl Arslan'a kaside dahi yazan Hakanî'nin doğum yeri olarak birçok muahhar eserler Gence'yi göstermektedirler. Birçok yeri gezip görmüşken bir defasında da Gence'ye gitti. Orada Genceli Nizamî'yi gördü. Birbirlerine sonra ölen, önce ölene mersiye yazsın diye söz verdiler. Sonuçta mersiye söyleyen Nizamî oldu.

Halk hikayelerimizde "Gence Güzeli" tabirinin güzellik timsali olarak anıldığını hatırlatarak, X-XI. asırların hatırası olan "Dede-Korkut" Destanları bu yörede yaşanmıştır. Eserde Gökçe Gölü'nün, Alınca kalesi'nin, Şerur'ün, Berdea'nın, Gence ve Derbend'in isimleri anılır.

9. Genceli Nizamî: Azerbaycan haliyle Gence'nin "altın asrı"nı yaratanlardan en görkemlisi Genceli Nizamî'dir (1141-1203). Kudretli bir şair olan Nizamî'nin, "Mahsen-i Esrar" adlı eserinde 80, "Leyla ve Mecnun" unda 40, "Hüsrev ve Şirin"ine ise 25 nazire yazılmıştır.

⁵²⁴ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s.60; Heyet, *Azerbaycan*, s.318; M.Emir Resulzade, *Nizamî*, s.25; Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, s.201

⁵²⁵ Ahmet Ateş, *Hakanî*, İA, V, (I. kitap), s.86, 91

Velût ve üstat bir şair olması itibariyle uzun zaman edebiyatta rehberlik vazifesini görmüş, bir çokları tarafından taklit edilmiştir.

Nizamî şiiirlerinde gururla vatanını, kahramanlıklarını ve içbağlılığı ile de Mihinbanu, Şirin ve Nuşabe isimli sevgililerini terennüm etmiştir. Şirin tipinde kendi sevgili karısı Türk asıllı Afak'ı yaşatmıştır.

Eserleri okununca Gence gibi küçük ve her zaman hıristiyan Gürcüler'in taarruzuna maruz bulunan bir hudud şehrinde yetişen Nizamî: "Gence'nin kendi eteklerini bağladığını şehre bağlı kaldığını" bir az da teessüfle birçok defalar tekrar eder.⁵²⁶ Tahsilini Gence'de yapmış ise burada XII. asırda son derece yüksek bir kültür hayatı mevcut olması gerekir.

Yine kendi sözleri arasında onun bir müddet hükümdarların sarayına gittiğini gösterebilecek bir kayıt vardır. "Hüsrev u Şirin" eserinde Kızıl Arslan'ı öğerken "Bir müddet hizmetten uzak kaldı isem de, hükümdarın işinden fariğ olmadım" demektedir.⁵²⁷

Gence'de oturarak yazdığı kısa şiiirleri ve mesnevilerini türlü vesileler ile civar hükümdarlara gönderen Nizamî, memduhlarının birçokları tarafından davet edilmiş ise de, Gence'den ayrılmamıştır. Yalnız bir defasında "Hüsrev u Şirin" i yazdıktan ve Azerbaycan Atabeyi Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivan'ın ölümünden (1186) az sonra Gence'ye otuz fersahlık mesafeye gelmiş olan Tuğrul II. B. Arslan (1177-1194) haberci göndererek, kendisini davet etmiş ve Nizamî de bunu kabul etmek mecburiyetinde kalıp onun yanına gitmiştir.⁵²⁸

Nizamî'nin açıkça anlattığına göre, Sultan Tuğrul geldiğini haber alınca, zahidliğine hürmeten, içki meclisini kaldırtmış, çalgıcı ve şarkıcılara izin vererek bütün gününü Nizamî'ye ayırmıştır. Yine Nizamî'nin ifadesiyle konuşma sırasında Sultan Tuğrul ona Cihan Pehlivan'ın kendisine iki köyü verip vermediğini sormuş, o da: bu atabeğin vakisiz ölümü dolayısı ile, eline hiçbir şeyin geçmediğini söylemiştir. Bunun üzerine sultan kendisine

⁵²⁶ Ahmet Ateş, Nizamî, İA, IX, s.319

⁵²⁷ Nizami, Hüsrev u Şirin, s.27; Ahmet Ateş, Nizami, İA, IX, s.319

⁵²⁸ Ahmet Ateş, Nizamî, İA, IX, s.320; Nizamî, Hüsrev u Şirin, s.413.

Hamduniyyan kasabasının verilmesine dair bir ferman yazdırmış ve bunu Kızıl Arslan'a da imza ettirmiştir.

Sultan Tuğrul'a yazdığı methiyede Gona bazen Hakan, Çin haracını gönderir, bazen de Kayser din cizyesini yollar" demiştir.⁵²⁹

Atabey İldeniz için "onun av sahası Ebhaz ve Derbend'dir. Baskın yaptığı ülkeler de Harezm ve Semerkand'dır. Gence'den Huzistan'a kadar kim fethedebilmiştir. Umman'dan İsfahan'a kadar kim sahip olmuşlar" demektedir. Bu ifadeden Atabek Şemseddin İldeniz'in hakimiyet ve etki sahası hakkında bir sonuca varabiliriz.

Nizamî eserlerinden iki büyüğünü "Hüsrev ve Şîrin" ile "İskendernâme"yi Azerbaycan Atabekleri adına yazmıştır.

"Penç-Genç" ("Beş Hazine") diye adlandırdığı beş mesnevisini çağdaş hükümdarların adlarına bağışlamıştır. Bu sebeple kendileriyle ya yazışmak veya görüşmek suretiyle temas etmiş, dolayısıyla da bunlardan bahsetmiş ve kendilerine methiyeler yazmıştır.⁵³⁰

Bu cümleden olarak Nizamî'nin 1. Mahzen-i Esrar, 2. Hüsrev ve Şirin, 3. leyla u Mecnun, 4. heft Peyker, 5. İskendername, 6. Ele Geçmeyen Divan adlı eserleri vardır.

Bu eserlerinden Mahsen-i Esrar'ı Erzincan'da hüküm süren Mengüçükler'den Melik Fahr al-Din Behram Şah (1168-1225)'a göndermiştir.

"Houtsma'ya göre eser 1178'de Behramşah'a ithaf olunmuştur."⁵³¹

Kaynaklar Behram Şah'ın akıllı, ahlaklı, tebasına ve askerlerine şefkatli olduğunu, ilmi ve alimleri himaye edip onlara bol ihsanlarda bulunduğunu, padişahlar arasında bu yüksek vasıfları ile müstesna bir mevki kazandığını, zengin-fakir, yerli-yabancı farkı gözetmediğini, hükümdarlığı zamanında Erzincan'da huzur ve saadetin hüküm sürdüğünü yazarlar. Bu sebeple halk ve askerler kendisinden çok memnun idi. Hayırseverliği o derece idi ki kışın kar ve soğuk dolayısıyla kuşların ve yabani hayvanların açlıktan ölmemesi için

⁵²⁹ Nizamî, *Hüsrev ile Şirin*, s.18; Ahmet Ateş, "Nizamî", İA, IX, s.320.

⁵³⁰ M. Emin Resulzade, *Nizamî*, s.59.

⁵³¹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.62.

arabalarla dağlara yem sevkedip septirirdi. İyi hükümdarlara mahsus bu yüksek vasıfları dolayısıyla Nizamî yazdığı Mahsen-i Esrar adlı eserini ona ithaf etmiş ve göndermiştir.

Behramşah da bu büyük şaire beş bin dinar, üç yüz beş rehvan katır, tam koşumlu beş at ile onlara uygun kıymetli tasma ve yular ile değerli elbiseler, mücevherler, altın ipekle bezenmiş elbiseler ihsan edilmesini emretti. Fakat bazı emîr ve hacipler bu hediyelerin fazla olduğunu söyledilerse de Sultan onlara dedi ki: "Eğer mümkün olsaydı hazine ve definelerimin tamamının ona verilmesini emrederdim. Çünkü benim adım bu manzum kitapta dünya durdukça ebedi kalacaktır. Fani olan baki kalmak ister."⁵³²

Oğuz boylarının X ve XI. yüzyıllarda Azerbaycan'a gelmeleriyle ilgili bulunan Dede Korkut Destanı'nın XII. yüzyılda Azerbaycan halkınca bilindiğine inanılabilir. Nizamî manzumelerinde Dede Korkut Destanları'ndaki motiflerden bazılarına rastlanıldığı iddiası da bu tahmine uygundur.⁵³³

Mahsen-i Esrar (Sırlar Hazinesi)'dan Gence ile ilgili birkaç pasaj aktarmak yerinde olacaktır. Nizamî diyor ki:

"Bu eserde edepten uzak görünen her sözü yakalayabilirsiniz. Buna izin vardır. Ancak şeriat bayrağını taşımayan herhangi bir nükte benim şahsım bile olsa üzerine bir kalem çek... Bu eserde bana Tanrı vergisi olan söz sanatının inceliklerini göstermemiş olsaydım böyle şehirden şehire armağan etmezdim. Bu taraf ("Gence") beni böyle ayağı bağlı bir durumda bırakmamış olsaydı bütün ülkeler elimin altında olurdu. Zamane bana: Sen hareketsiz mahluklardan değilsin... Biraz kımıldan dedi... Yerinde sayanlar gibi ne oturuyorsun?"⁵³⁴

"Söz bol, fakat altın yok... Laf pazarı hareketli, fakat alışveriş durgun... Gence eteğimden pek sıkı yapışmış, müneccimlerimin kayıtsızlıkları daha ne kadar sürecek? Cihandan bir ses geldi: Ey kul, dedi... Gence neresi? Nizamî kimdir? Nizamî bu kitabı süslemek için başından sonuna kadar nükte cevherlerine gark etti.

⁵³² İbn-i Bibi, *El-Evamiru'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye*, s.71-72.

⁵³³ M.Emin Resulzade, *Nizamî*, s.26.

⁵³⁴ Nizami, *Mahsen-i Esrar*, s.170.

Onun cevherler saçan bu kitabı kutlu olsun... Öyle bir sultana armağan edilmiştir ki bu mücevherler kendi malıdır."

"Henüz kırmızı gül goncası gibiyim, kuzey rüzgarlarını bekliyorum. Taze nüktelerimi bir kere açıklarsam, sesimi kıyamet sûru gibi çınlatırım. Eskiden, yeniden ne varsa benim gibi cadı sözü şaire fitne olurlar. Sanatım cadıların sabrını tüketir, sihrim, melekleri aldatan bir büyü olur. Benim Babilim, Hârut'u yakan ("Cence") dir. Benim zührem yıldızların hatırını parlatır."⁵³⁵

Mahsenü'l-Esrar'da ihtiyar Kadın ile Sultan Sencer'i hikaye ettiği şiirinde" mademki sen zulme amil olursun, bir Türk değil, çapılca bir hindusun" sözüyle Türkler'i öven Nizamî "güzel ile büyüğe Türk; güzellik ile büyüklüğe Türklük, güzel ve büyük söze Türkçe, güzellik ve büyüklük diyarına Türkistan" diyor.⁵³⁶

Semerkanlı Devletşah, Nizamî'nin Sultan Kızıl Arslan ile arasında geçen şu çok ilginç hikâyeyi anlatıyor:

"Azerbaycan'ın heybetli padişahı Kızıl Arslan Nizamî'yi görmek ve onunla sohbet etmek istemiş, şairi yanına çağırılmıştır. Gönderdiği adamlar onun inzivaya çekilmiş olup kimse ile görüşmek istemediğine dair haber getirmişlerdi. Sultan bu cesur şairi bizzat görmek istemişti. Padişahın niyetini haber alan Nizamî, Sultan'ın kendisine hakaret gözüyle baktığını farkedince keramet göstererek gayıblar aleminden bir şeyi atabeğe gösterdi. Kızıl Arslan şairin yanına geldiğinde kendisini şahane bir taht üzerinde oturmuş, etrafı kullar, hizmetçiler, memur ve sipahilerle çevrilmiş, azametli bir şekilde bulunur, tevazu ile elini öpmek istemişti. Tam bu sırada görüntü değişmiş padişah kendisini sade bir çul üstünde oturmuş, önünde kalem, yazı ile meşgul bir şeyhin karşısında bulmuştur. Bundan sonra Nizamî'nin elini tevazu ile öptü, böylece Kızıl Arslan'ın onun ruhaniyetiyle ilgili itikadı en yüksek derecesini buldu.

⁵³⁵ Nizami, *Mahsen-i Esrar*, s.171, 46 (Buradaki Harut: Harut ve Marut Babil'de bir kuyu içinde başaşağı asılmış iki sihir perisidir.)

⁵³⁶ M.Emin Resulzade, *Nizamî*, s.34.

Nizamî'nin Ölümü: Nizamî 1204'de vefat etmiştir. M.E. Resulzade "Gence'nin yakınında yıkık-dökük bir mezar vardı. Bu mezar, kısır kadınların çocuk diledikleri bir ("Şeyh")e aitti. Bu ("kerametli türbe")nin, bütün Doğu'nun olduğu kadar, Azerbaycan'ın da başını yücelden büyük bir şairin ebedi yatağı olduğunu bilenlerin sayısı pek azdı. Bu şairin aynı zamanda büyük Azerbaycan şairi (Nizamî) olduğunu ise bilen belki de hiç yoktu."⁵³⁷ diyerek Nizamî'nin kaybolmaya yüz tutmuş kabrinden bahsediyor.

Ahmet Ateş, "Nizamî'nin türbesi Gence şehrinin doğu tarafında ve şehrin biraz dışarısında bulunuyordu. Zamanla harap olan bu türbenin yerinde şimdi yeni Azerbaycan mimarisinin en güzel eserlerinden biri sayılabilecek olan bir türme yapılmıştır." diyor.

Z.V. Togan ise "Terter nehri üzerinde bulunan Berdea şehrinin harabeleri bugün haritalarda ismi Berda şeklinde yazılan köyün yanındadır ve şair Nizamî'nin mezarının bulunduğu yer olarak meşhurdur" diye bilgi veriyor.⁵³⁸ Bu durumda ilk iki görüş ağırlık kazanıyor. Nizamî'nin Gürcü, İran ve Türk edebiyatındaki tesirleri pek büyük olmuştur. Hatta XII. asrın meşhur Gürcü şairi Şota Rustaveli'de onun tesiri açıkça görülmektedir.

Osmanlıların Gence-Karabağ eyaletini ele geçirdikten sonra tertibine başladıkları h. 1001/1593 yıl tarihli icmal defterinde bu eyalette Osmanlılar'dan önce kurulmuş ve Osmanlı döneminde de vakıf olarak çalışmış dört şeyhin vakfından biri olarak Şeyh Nizamî Gencevî'nin vakfından bahsedilmektedir. Ki Şeyh Nizamî vakfı 1187 yılında Atabek Kızıl Arslan (1186-1191) tarafından hediye edilmiş Hamduniyan köyünün esasında kurulmuştu.

Bu vakfın Atabekler ve Osmanlılar dönemindeki durumları arasındaki fark; ilk önce Atabekler döneminde Hamduniyan köyünün gelirinin büsbütün Nizamî Gencevî'ye verilmesine karşılık, Osmanlılar döneminde gelirin tümünün değil, yalnız bir kısmının verilmesinde gözüktür. Fakat bununla beraber Osmanlılar döneminde daha bir köy bir mezraa birer çeltük, çiftlik zemini, Gence kalesi içindeki iki na'lbend ve birer kassab ve ekmekci

⁵³⁷ A.Z. Velidî Togan, Arran, İA, I, s.597.

⁵³⁸ A. Ateş, Nizami, İA, IX, s.320.

dükkanlarının yıllık gelirinin tümü ve yine kaledeki han'da iki hücrenin geliri de Şeyh Nizamî vakfına tahsis edilmiştir.⁵³⁹

Genceli Kirakos: (1200-1272) Kirakos'un biyografisini ve değerini tebarüz ettirecek bir kaynak yoktur. Bu zat hakkında bildiklerimiz ancak kendi eserinden çıkarılmış notlardır.

Kirakos Gecne'de doğmuş ve XII. asrın meşhur Ermeni alimlerinden Mikhitar Koş'un kurmuş olduğu Gedik Manastırı'nda tahsil etmiştir. Çağdaşı Müverrih vardan ile ders şeriki olduğu bilinmektedir.

Kirakos'un çoğu dini mevzulara aid olarak yazdığı birçok eserlerden yalnız "Ermeni Tarihi" adlı kitap mevcuttur. Bu eser 1241 yılında yazılmış olup IV. asrın başlangıcından başlayarak 1265 yılına kadarki olayları içerir. Eser çok kıymetli bir tarih kaynağı olmakla beraber dil, üslup ve tanzim şekli bakımından müellifinin çok malumatlı bir mütefekkir olduğunu isbat etmekten uzaktır.

Kirakos'un Türk veya İran ve az çok moğol dillerine vakıf olması çok muhtemeldir. Onun, Türk hakimiyetinin bir merkezi olan Gence şehrinden olması, Türk lisanına aşina bulunduğuna delil sayılabilir.

Yazdığı eser, bilhassa Moğol tarihi ve Moğol müstevlilerinin Gürcü ve Ermeni ülkeleri ile Anadolu'da ve Suriye'de yapmış oldukları taarruz ve tahribleri hakkında verdiği geniş malumat sayesinde kıymetli bir tarihi kaynaktır. Eserin tarih bakımından dikkate şayan kısmı Şark ve Kafkas ülkelerini ilgilendiren olaylara aid kayıtlardır. Bunlar meyanında Ağuvan (Arran) memleketinin Sasani ve Arap devirlerindeki vaziyetine, bu halkın Hazarlar'la olan muhtelif Türk beğliklerine dair verilen malumat zikredilebilir. Kitapta, Gürcü krallığı ile bu havalide muhtelif zamanlarda zuhur eden Hristiyan krallık ve prensliklere aid bazı enteresan malumat da mevcuttur.

Moğol istilasında onlara esir düşmüş ve "yazı işlerinde istihdam edilmek üzere" Moğollar tarafından bir süre alıkonmuş olan genceli kirakos'un eserinin en mühim tarafı Moğol istilası tarihidir ve tarihçileri en çok ilgilendiren kısmıdır.

⁵³⁹ Hüsamettin Memmedov (Karamanlı), "Osmanlı Dönemi Gence-Karabağ Eyaletinde Vakıflar", A.Ü, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sayı: 4, (1993), s.635-636.

Kirakos, Moğol istilalarına, 1220 senesinde Sabata Bahadır adlı bir reisin kumandası altında, Derbend yolu ile Ağuvan (Arran) memleketine, Gürcüler'e karşı yapılan taarruzun hikayesi ile başlar ve Moğollar'ın bu taarruzu müteakip geri çekildiklerini söyledikten sonra Kuzey Kafkas kavimlerinden Kıpçakların, tabii bu taarruzların neticesi olarak, güneye göç edip Gence civarına yerleşmelerini, Gürcüler'in buna razı olmayıp karşı koymalarını ve fakat Kıpçaklar'a yenilmelerini izah eder.

Kirakos, keza Moğollar'ın devamlı taarruzlarını anlatmaya başlamadan evvel Celâleddin Harezmsah'ın, onların önünden kaçarak Arran ve Gürcü ülkelerini zapt ile oralarda yaptığı şiddetli hareketlerden de bahseder. Ayrıca değişik yerlerdeki olayların yanında Moğolların İran'ı işgal etmeleri, Gence şehrinin muhasarası, zaptı ve tahribi, Gürcü memleketlerine yaptıkları mezalimi de anlatır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kirakos'un eseri elde mevcut yazmalara göre 1265 senesinde nihayet bulur. Zaten kendisi de 1272'de ölmüştür.⁵⁴⁰

---

⁵⁴⁰ Hrand D.Endreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", Tarih Dergisi 1959, Sayı:1, s.112-118; Aynı müellif, "Ermeni Müverrihlerinc Nazaran Moğollar", TM. II, s.139-207.

SONUÇ

Genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, eski bir yekleşim merkezi olan Gence şehri ve yöresi, bilinen tarihi içinde değişik kavimlerin uğrak ve kışlak yeri olmuştur.

Daha öncesi olmakla beraber Ortaçağ'da hele hele XI. yüzyılda "Türkmen yığınağı olan Arran"daki "şehirlerin anası olan" Gence, Türk akın ve muhaceretinin uğrak yeri olmuştur.

Sıcak ve ova oluşu dolayısıyla kışlak bir coğrafyaya sahip Arran bölgesinin verimli şehri Gence'de XI, yüzyıldan sonra Selçuklu idaresi hâkim olmuştur. Bu hâkimiyet Büyük Selçuklu İmparatorluğunun dağılmasından sonra "Irak Selçukluları" adına bazen bir şehzadenin, Melikin, emîrin, atabey'in yönetimiyle devam etmiştir...

Topraklarının erimliliği, ticarî yolların geçtiği bir yer olması sebebiyle Gence, Ortaçağ'ın en ünlü şehirlerinden biri olmuştur. Bu şöhretli şehir tâ o dönemlerde imâl edilen ve "Genci" diye isimlendirilen ipek kumaşlarıyla daha da tanınmıştır.

Nizamî gibi şairlerin yetiştiği bu eski Türk beldesi şehir, XI. asırda Selçuklu hâkimiyetine girdikten sonra Moğol, İlhanlı, Timur, Karakoyunlu Akkoyunlu ve nihayet XVI. asırda Osmanlı idaresine girerek tarihî geçmişini zenginleştirmiştir.

Ortaçağ'da Gence'nin de dahil bulunduğu yörede savaşların, isyanların, tabîî tahriplerin çokluğu önemli tarihi eserlerin günümüze kadar gelmesine engel olmuştur. Bu sebeple bugün Gene sınırları içinde incelemesini yaptığımız dönemle ilgili tarihi yapıtlar da bu akibetten kurtulamamıştır.

Başından geçen çeşitli istila, yıkım ve tahripler yanında 1139 yılında vukû bulan zelzeleyi de hatırlatmalıyız. Binlerce insanın öldüğü 1139 depreminde dönemin tarihçilerinin yazdıklarından anladığımız kadarıyla yerle bir olan Gence, yeniden imar edilmiş, tamir görmüştür. Yeniden yapılan Gence, yıkılmış eski Gence'ye 7 km. mesafede inşa edilmiştir ki, bugün eski ve yeni Gence şehirleri birleşmiş vaziyettedir. Yine 1139 depremindeki meydana

gelen heyelan sebebiyle yakındaki Kepez Dağı'nda oluşan "Göygöl" güzel, verimli kışlak şehri Gence'ye başka bir hava katmıştır.

Tuğrul Bey, Alp-Arslan, Melikşah, Timur ve daha pek çok ünlü Türk sultanlarının uğrak yeri ve kışlak merkezi olan Atabeyler Yurdu da diyebileceğimiz Gence, Dede Korkut Hikâyelerinde de o dönemin Hıristiyan ve Müslüman dünyası sınırları arasında gösterilmiştir. Bu özelliği sebebiyle de burada ticaretin fazla terakki ettiği görülmüştür.

Ortaçağ'ın bu kışlak merkezi şehir günümüzde de Türk olmanın, Türk'ün olmanın bahtiyarlığını yaşamaktadır. Ebediyen bu şuûr içinde yaşayacağı da muhakkaktır.

Kısaca her dönemde olduğu gibi Ortaçağ'da da sultanların, atabeylerin tarihçilerin, şairlerin uğrak ve konak yeri olan Gence, tabiatı kadar, tarihin zenginliğiyle, bugün coğrafyasının türklüğü kadar idaresinin de ebedî Türk kalacağı ecdâd yurdu bir beldedir.

Gence ile ilgili araştırmamızı bugün Kars ilimizde söylenen şu mani ile bitiriyoruz:

*Gence derler
Geniše gen-ce derler
Şehirlerin anası
Arran'da Gence derler.*

BİBLİYOGRAFYA

A. Basma Kaynaklar:

- Abu İshak Al-Farisi al-İstakhri, "Kitâb-ı Mesâlik el-Memâlik", Nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1967.
- Abu Kasım İbn Havkal, "Kitâbu'l-Mesâlik va'l-Memâlik", Nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1939.
- Ahmed bin Mahmud, "Selçuk-Nâme", Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, II.
- Aknerli Grigor, "Moğol Tarihi", Çev. Urand D.Andreasyan, İstanbul 1954.
- Aksaraylı Kerim üd-Din Mahmud, "Müsmerât al-Ahyâr", Trc. M.Nuri Gençosman, "Selçuklu Devletleri Tarihi", Ankara 1943.
- Anonim, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, Hzl. F. Nâfiz Uzluk, Ankara, 1952.
- Arisdakes, "Ermeniyye b. Beyne al-Bizintiyin al-Atrak al-Selaçika", Nşr. Faiz Necib İskender, İskenderiye 1983
- Ata Melik Cüveynî, "Tarih-i Cihân-güşâ", Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, I-II-III.
- Azimî, "Azimî Tarihi", Çev. Ali Sevim, Ankara 1985.
- Belâzurî, "Fütûhu'l Buldân", Çev. Z.Kadir Ugan, İstanbul 1955, I.
- Brosset, M., "Collections d'Historiens Armeniens", 1876, St. Petersbourg II.
- _____, "Histoire de La Géorgie", St. Petersbourg 1849, I.
- Devletşah, "Tezkire-i Devletşah", Çev. N.Lugal, İstanbul 1990, I.
- Ebu Bekir Tihranî, "Kitab-ı Diyarbekriyye", Yay. N.Lugal - F. Sümer, Ankara 1993, I-II.
- Ebu'l Fereç İbnü'l-İbri, "Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel", Çev. Şerafettin Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Ebu'l-Fida, "Kitabü'l Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer", III, Kahire, 1325.

- Feridun Bey, "Münşeati's-Selâ tin", İstanbul 1274, I.
- Genceli Kirakos, "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", Ed. Duleurier Trc.: Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1928, II.
- Gökyay, O.Ş., "Dede Korkut Hikayeleri", İstanbul 1991
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), "Abu'l-Farac Tarihi", Çvr. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, I-II, 150.
- Haci Zeynelabidin, "Büstanüs'Seyyahe", Tahran 1315.
- Hamdullah Kazvini, "Nuzhat al-Kulûb" İng. Trc. G. Le Strange, London 1910.
- İbn Haldûn, "Mukaddime", Çvr. Z.Kadiri Ugan, İstanbul 1990, I.
- İbn Kalânisi, "Zeyl Tarih Dimaşk", Nşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbn Bibi, "El-Evâmirü'l-Ala'iyye fi'l Umuri'l-Ala'iyye", Haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956.
- İbn el-Adim, "Bugyetü't-Taleb fi tarih-i Halep", Çvr. Ali Sevim, Ankara 1989.
- İbn el-Cevzi, "El-Muntazam", Beyrut 1312 (1992).
- İbn el-Esir, "El Kâmil Fi't-Tarih", Çvr. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1991, VIII-IX-X-XI-XII.
- İbn el-Ezrak, "Meyyafarikin ve Amid tarihi", Çvr. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İlyasoğlu Mercimek Ahmed, "Kabusnâme", Haz. Atilla Özkırmı, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser Serisi, No:36.
- İmad üd-Din İsfehanî, "Bundarı İhtisarı", Çvr. Kıvamettin Burslan, "Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi", İstanbul 1943.
- İstepan, O., (Saint-Mardin, II, 101-103): "Memoires historgques et Geographiques sur l'Armenie", Paris 1918, 1919.
- Kaşgarlı Mahmud, Divani Lugat-it-Türk Dizini "Endeks", Çvr. Besim Atalay, Ankara 1986.
- Kudâme İbn Ca'fer, "Kitâbu'l-Harâç", Nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1967, I.
- Minorsky, V., "Hudûd al-Alâm", London 1937.

- Mirhond, "Ravzatü's-Safa", Tahran 1338-1339, VI.
- Muhammed Nesevî, "Sîret Celâleddin Mînküberti", (Nşr. Mücteba Minovî) Tahran 1365 (II. Baskı'dan tıpkı basım 1986).
- Müneccimbaşı, A., "Sahâyifü'l-Ahbar", Arapça'dan Terc. Şair Ahmed Nedim, İstanbul 1285, I-II.
- _____, "Anadolu Selçukluları", Terc. H. F. Tuğral, II. Baskı, İstanbul, 1939.
- Nesevî, "Celâlüddin Harzemşah", Çvr. Necip Asım, İstanbul 1934.
- Nizamî, "Hüsrev ve Şirin", Çvr. Sabri Sevsevil, İstanbul 1994.
- Nizamî, "Mahsen-i Esrar", Çvr. m. Nuri Gençosman, İstanbul 1986.
- Nizam ed-Din Şamî, "Zafernâme", Çvr. Necati Lugal, II. Baskı, Ankara 1987.
- Nizamü'l-Mülk, "Siyasetnâme", Haz. M. Altay Köymen, Ankara 1982.
- Raşid al-Din, "Cami al-Tavarih Zikri Tarihi al-Salçuklu", Çvr. Ahmet Ateş, Ankara 1960, II, 5. Cüz ("Selçuklular tarihi" adıyla).
- Ravendî, "Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr", Çvr. Ahmet Ateş, Ankara, 1977, I. II.
- Sad üd-Din El-Hüseynî, "Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye", Tarc. Necati Lugal, Ankara 1943.
- Şemseddin Sami, "Kâmusu'l Alâm", İstanbul 1306, II.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, "Mir'atü'z-Zaman fi taihi'l-Ayan", Yay. Ali Sevim, Ankara 1968.
- Taberî, "Milletler ve Hükümdarlar Tarihi", Çvr. Z.Kadiri Ugan - Ahmet Temîr, İstanbul 1991, III.
- Tarih al-Bab, (Nşr. V.Minorsy), Cambridge 1958.
- A.Z. Velidî Togan, "Oğuz Destanı - Resideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili", İstanbul 1982.
- Urfalı Mateos, "Vekayi-Nâme", Çvr. Hrant D. Andreatsyan, Ankara 1987.

Müverrih Vardan, "Türk Fütûhâtı Tarihi", Trc. H.Andreasyan, TSD, İstanbul 1937.

Yakut El-Hamâvî, "Mu'cemü'l-Büldân", Beyrut 1957, I.

Zekeriyya b. Muhammed Kazvinî, "Asâr al-Bilâd", Beyrut 1969.

B. Telif Eserler:

Ali Sevim, "Artukoğlu İlğazi", Belleten XXVI (Sayı:104).

Alptekin Çoşkun, "Selçuklu Paraları", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara 1971.

Ateş, A., "Nizamî", İA, IX.

_____, "Hakanî", İA, IV (I. kitap).

_____, "Katran", İA, VI.

Aydın Taneri, "Kürtler", Ankara 1976.

Baharlı, M.H.V., "Azerbaycan", Baku 1921.

Bala, M., "İldeniz", İA, V (II. Kitap).

_____, "Erdebil", İA, IV.

_____, "Gence", İA, I.

_____, "Gürcistan", İA, IV.

_____, "Karabağ", İA, VI.

_____, "Kür", İA, VI.

Barthold, W., "Ebu Said", İA, IV.

_____, "Moğol İstilasına Kadar Türkistan", Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.

_____, "Berza'a", İA, II.

_____, "Şirvan", İA, XI.

Bünyadov, Z.M. "Azerbaycan Atabekleri Devleti", (1135-1225) Bakû 1985.

- Caferoğlu, A., "Türk Kavimleri", İstanbul 1988.
- Chaen, C, "Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler", (III. Baskı) Çevr. Yıldız Moran, İstanbul 1994.
- Cihangir, Z., "Şirvanşahlar Yurdu", İstanbul 1931.
- Çemenzeminli, Y.V., "Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan", Bakü, 1993.
- Efendizâde Oktay, "Gence", DVİA, XIII.
- Göyüşov, R., "Karabağın Geçmişine Seyahat", Bakû 1993.
- Grousset, R., "Bozkır İmparatorluğu", Çevr. M. Reşat Uzman, İstanbul, 1993.
- Heyet, A.H. Balabey, B.E. Budakov, Z.M. Bünyadov, H.M. Velihanlı, İ.H. Aliyev, F.M. Aliyev, O.E. Efendiyev, K.M. Ahmedov, M.E. İsmailov), "Azerbaycan Tarihi", Bakû 1993.
- Hey'et, (İA, Hüseyinof - E.S. Sumbatzâde - E.N. Kuluyef - E.A. Toker Cefkin) "Azerbaycan Tarihi", (Akademi Yayını), Bakû 1958, I.
- Hey'et, (N.A. Berdzenişvili - V. Dondua - M.K. Dumbadza - G.A. Melikişvili - Ş.A. Meskhia), "İstoriya Gruzii", Tiflis 1962, I.
- Heyet, (Z.B. Bünyadov, Y.B. Yusufov, E.F. Caferov, R.B. Yusufov, S.A. Memmedov), "Azerbaycan Tarihi", Bakû 1994, I.
- Honigmann, E., "Bizans Devletinin Doğu Sınırı", Trc. Fikret İşıltan, İstanbul 1970.
- Houtsma, M.T.H., "Muhammed b. Melikşah", İA, VIII.
- Huart, Cl., "Saciler", İA, X.
- İsmail Aka, "Timur ve Devleti", Ankara 1991.
- _____ , "Mirza Şahruh ve Zamanı", (1405-1447), Ankara 1994.
- İsmailov, R. "Azerbaycan Tarihi", Bakû 1993.
- Kafesoğlu, İ., "Selçuklular Tarihi", İstanbul 1972.
- _____ , "Sultan Melikşah", İstanbul 1973.

- _____, "Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu", İstanbul 1953.
- Kesrevî Tebrizî, "Şehriyârân-ı Gumnâm", 1308 Tahran (III. Cüz).
- Keybullayev Gıyaseddin, "Azerbaycan Türkleri'nin Teşekkülü Tarihinden", Bakû 1994.
- Kırzioğlu, M.F., "Kars Tarihi", İstanbul 1953, I.
- _____, "Kıpçaklar", Ankara 1992.
- _____, "Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi", (1451-1590) Ankara 1976.
- _____, "Albanlar Tarihi Üzerine", Ankara 1994.
- _____, "Anı Şehri Tarihi", (1018-4236), Ankara 1982.
- _____, "Azeri", İA, II.
- Köprülü, M.Fuad, "Ata", İ.A., I.
- Köymen, M.A., "Alp Arslan ve Zamanı", İstanbul 1972.
- _____, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", Ankara 1991, V.
- _____, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı", Ankara 1992, III.
- _____, "Selçuklular devri Türk tarihi", Ankara 1963.
- _____, "Tuğrul Bey ve Zamanı", İstanbul 1976.
- K.V.Zetterszteen, "Berkyaruk", İA, II.
- Marquart, "Skizzen Zur Historia Topographie vom Kaukasus", Wien 1929.
- Memmedov, Hüsameddin, A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sayı:4, 1993.
- Merçil, E., "Fars Atabekleri Salgurlular", Ankara 1991.
- _____, "İldenizliler Azerbaycan Atabekleri", Büyük İslam Tarihi, Konya 1994, VIII.
- _____, "Müslüman Türk Devletleri Tarihi", Ankara 1991.
- Minorsky, V., "Hudûd al-Alâm", London 1937.

_____ , "Müsâfiriler", İA, VIII.

_____ , "Özbek", İA, IX.

_____ , "Şahsevenler", İA, XI.

_____ , "Tebriz", İA, XII.

_____ , "Tiflis", İA, XII.

_____ , "Tat", İA, XII.

Ostrogorsk, G., "Bizans Devleti tarihi", Trc. Fikret Işıltan, Ankara 1991.

Özaydın, A.K., "Arran", DVİA, I.

Parmaksızoğlu, İ., "Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler", Ankara 1983.

Resulzâde, M.E., "Nizamî", Ankara 1951.

Ross, E.N., "Şeddâd Bâni", İA, XI.

Spuler, B., "İran Moğolları", Çvr. Cemal Köprülü, Ankara 1987.

Streck, "Ermeniye", İA, IV.

Sümer, F., "Karakoyunlular", (II. Baskı), Ankara 1984, I.

_____ , "Mes'ud b. Muhammed Tapar", İA, VIII.

_____ , "Pehlivan", İA, IX.

_____ , Oğuzlar, Ankara 1992 (II. Baskı).

Togan, A.Z.V., "Aksungur", İA, I.

_____ , "Arran, İA, I.

_____ , "Azerbaycan", İA, II.

_____ , "Umumî Türk Tarihine Giriş", (III. Baskı), İstanbul 1981.

Turan, O., "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi", (III. Baskı), İstanbul 1993.

_____ , "Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti", İstanbul 1993.

_____ , "Selçuklular Zamanında Türkiye", (III. Baskı), İstanbul 1993.

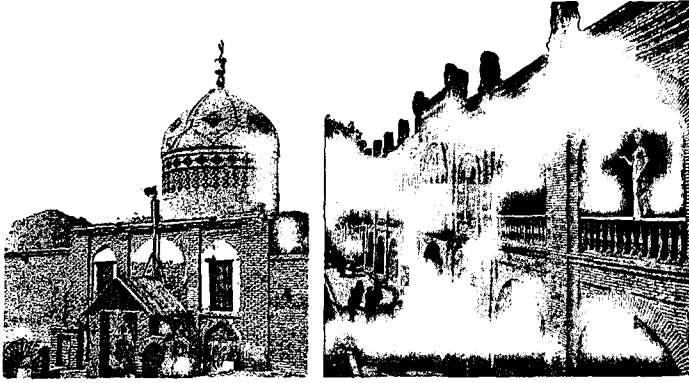
- Velihanlı, H.M., "IX-XII. Asır Arap Coğrafyasına Seyyahları Azerbaycan Hakkında", Baku 1974.
- Velili (Baharlı), M.H., "Azerbaycan", (Coğrafi, Tabii, Etnoğrafik ve İktisadi Mülahazat), Bakü, 1993.
- Vezirof, Y.B., "Azerbaycan", İstanbul 1938.
- Woods, J.E., "Akkoyunlular", Çevr. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.
- Yinanç, M.H., "Akkoyunlular", İA, I.
- _____ , "Arslanşah", İA, I.
- _____ , "Celâleddin Harzemşah", İA, III.
- _____ , "Celayır", İA, III.
- _____ , "Erzurum", İA, IV.
- _____ , "Selçuklular Devri", İstanbul 1934.
- _____ , "Anadolu'nun Fethi", İstanbul 1934.

ÖZGEÇMİŞ

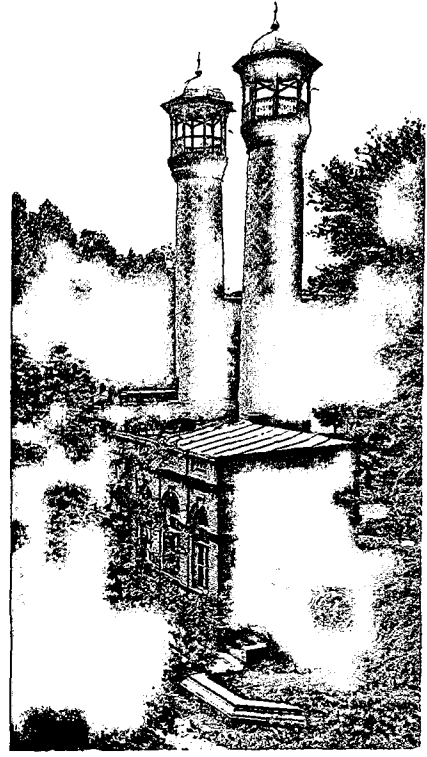
1956 yılında Sarıkamış'ta dünyaya geldi. İlk, orta ve lise tahsilini Sarıkamış'ta tamamlayarak, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne girdi. Buradan mezun olduktan sonra Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde uzun yıllar öğretmenlik yaptı. Daha sonra Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü'ne öğretim görevlisi olarak intisab etti. Bu arada Yüksek Lisansını tamamladı.

Değişik gazete ve dergilerde değişik konularda yazı ve şiirleri yayımlandı. Bazı şiir ve yazıları Türkiye genelinde ödüle layık olan Gürsoy SOLMAZ'ın Ermeni zulümü üzerine yazılmış basılı bir kitabı da vardır. Evli ve üç çocuk babası olup halen Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'ndeki görevini sürdürmektedir.

FOTOĞRAFLAR

Gence'de Çökek Hamam

Gence'de Cuma Mescidi

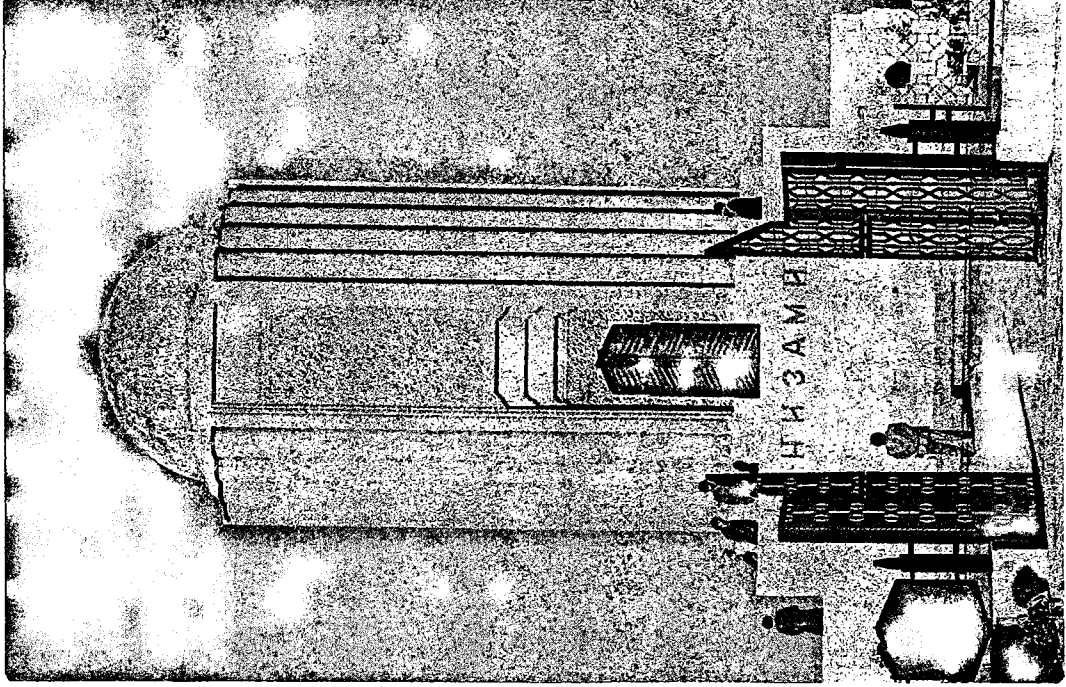

Şair Mahseti Gencevi'nin Abidesi

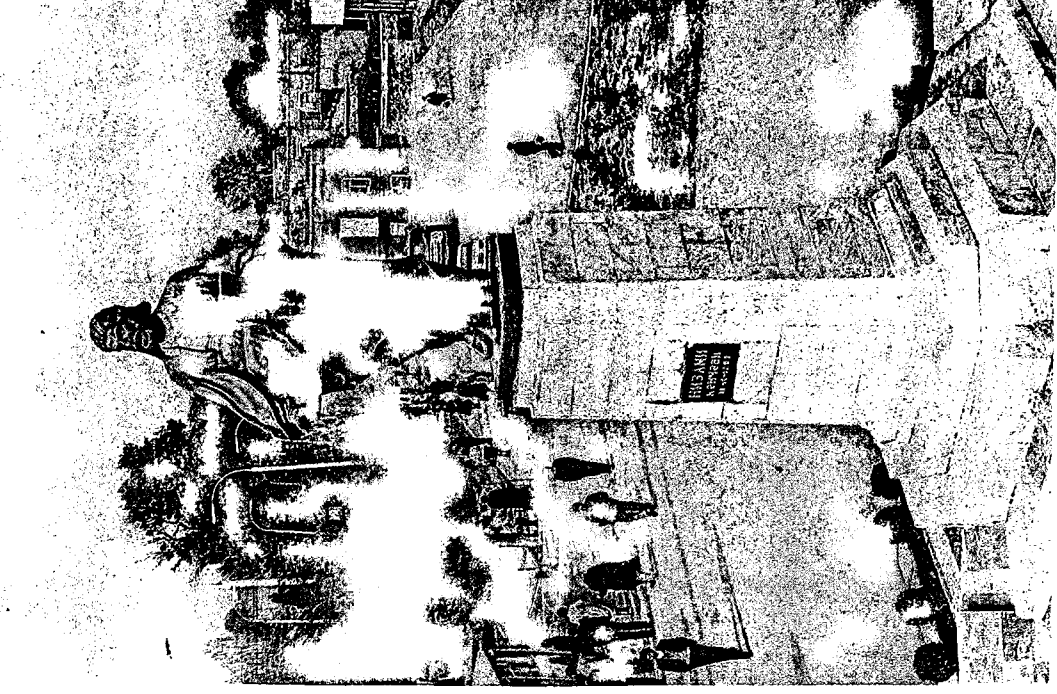

Yeni Gence Giriş Kapısı

Nizami'nin Eski Gence'deki Türbesi
(Yeni Gence'nin Kuzeydoğusu)

Nizami'nin Gence'deki Heykeli

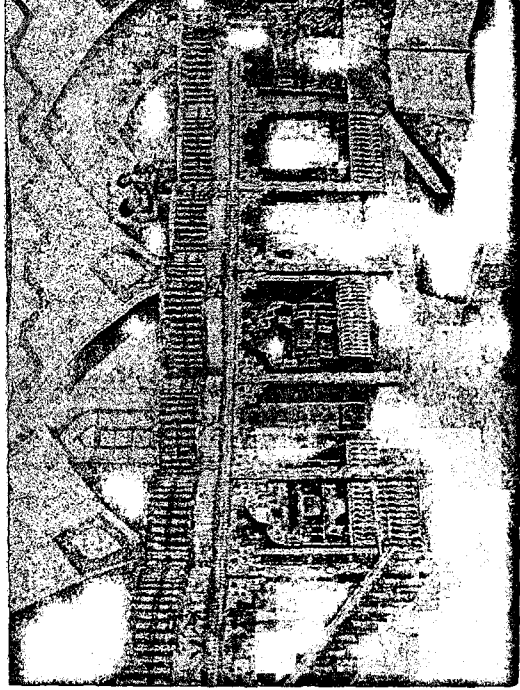
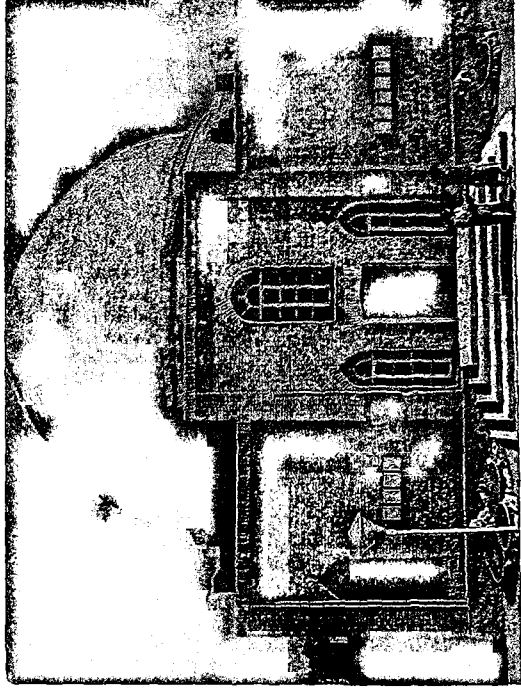

Gence'nin Güneyinde Maral Gölü

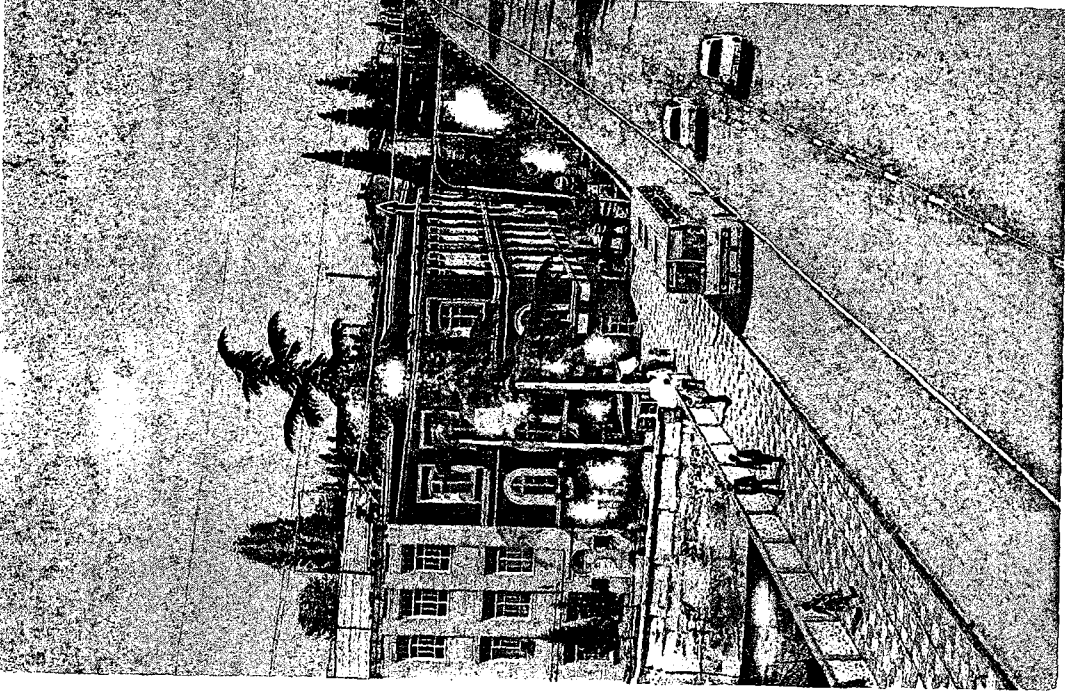

Gence'de Kepez Dağı

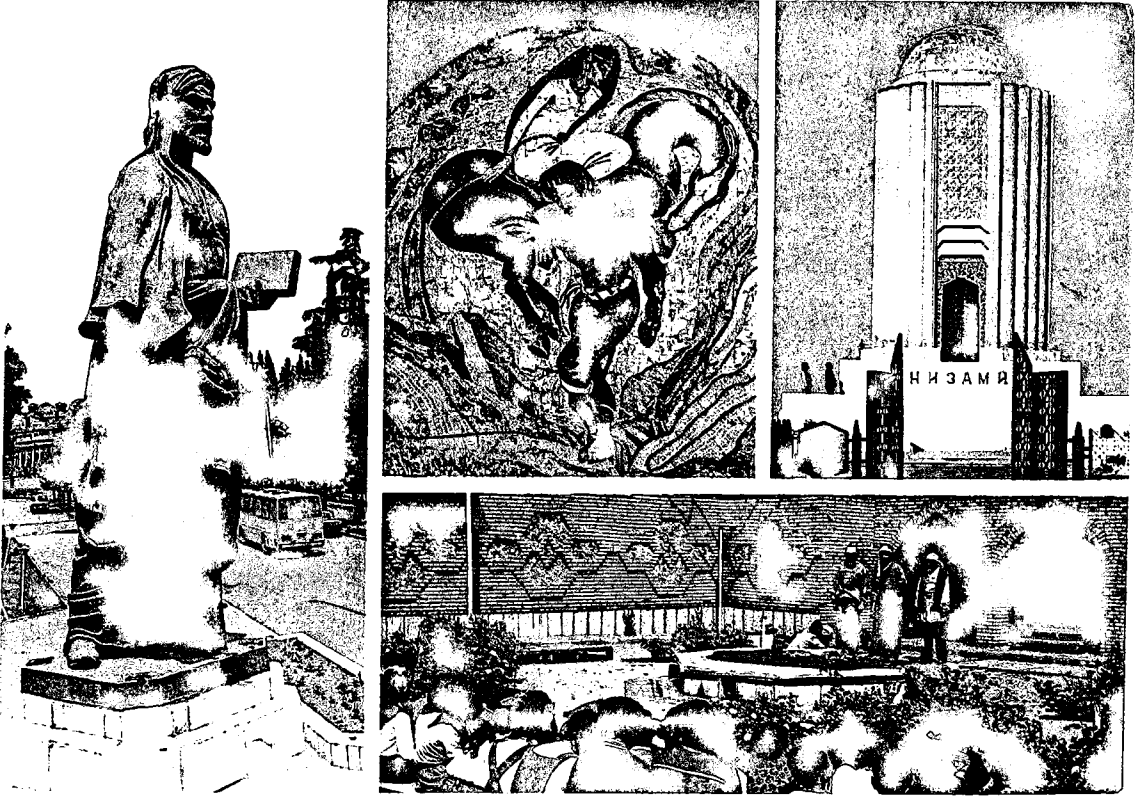

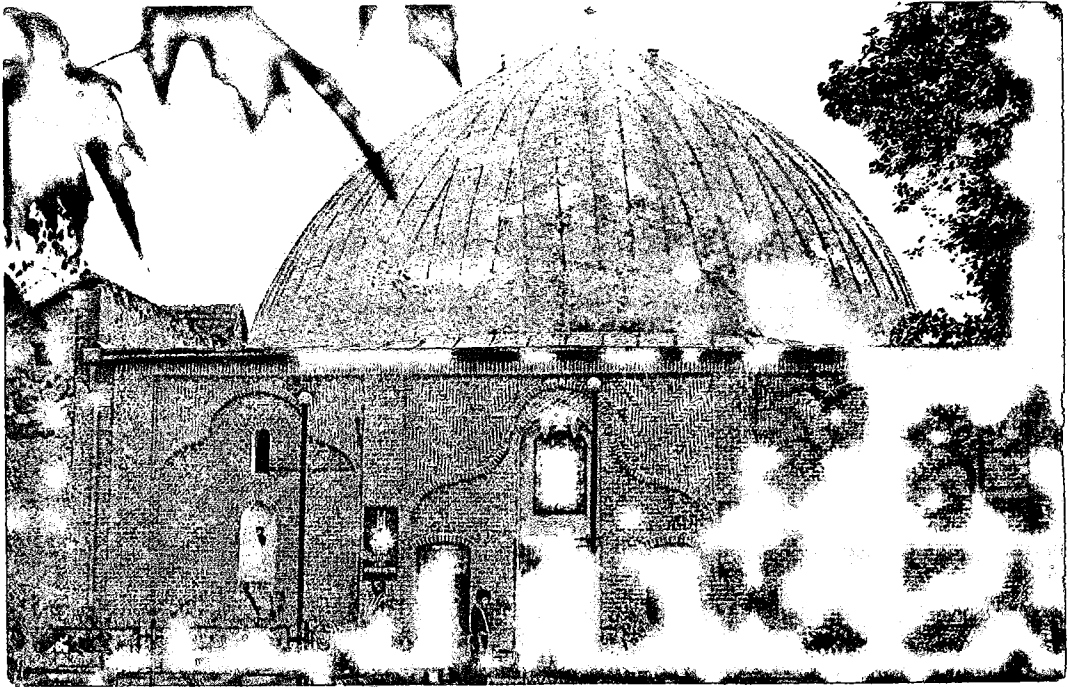
Gence'de Kervansaray

Gence'den Bir Görünüş

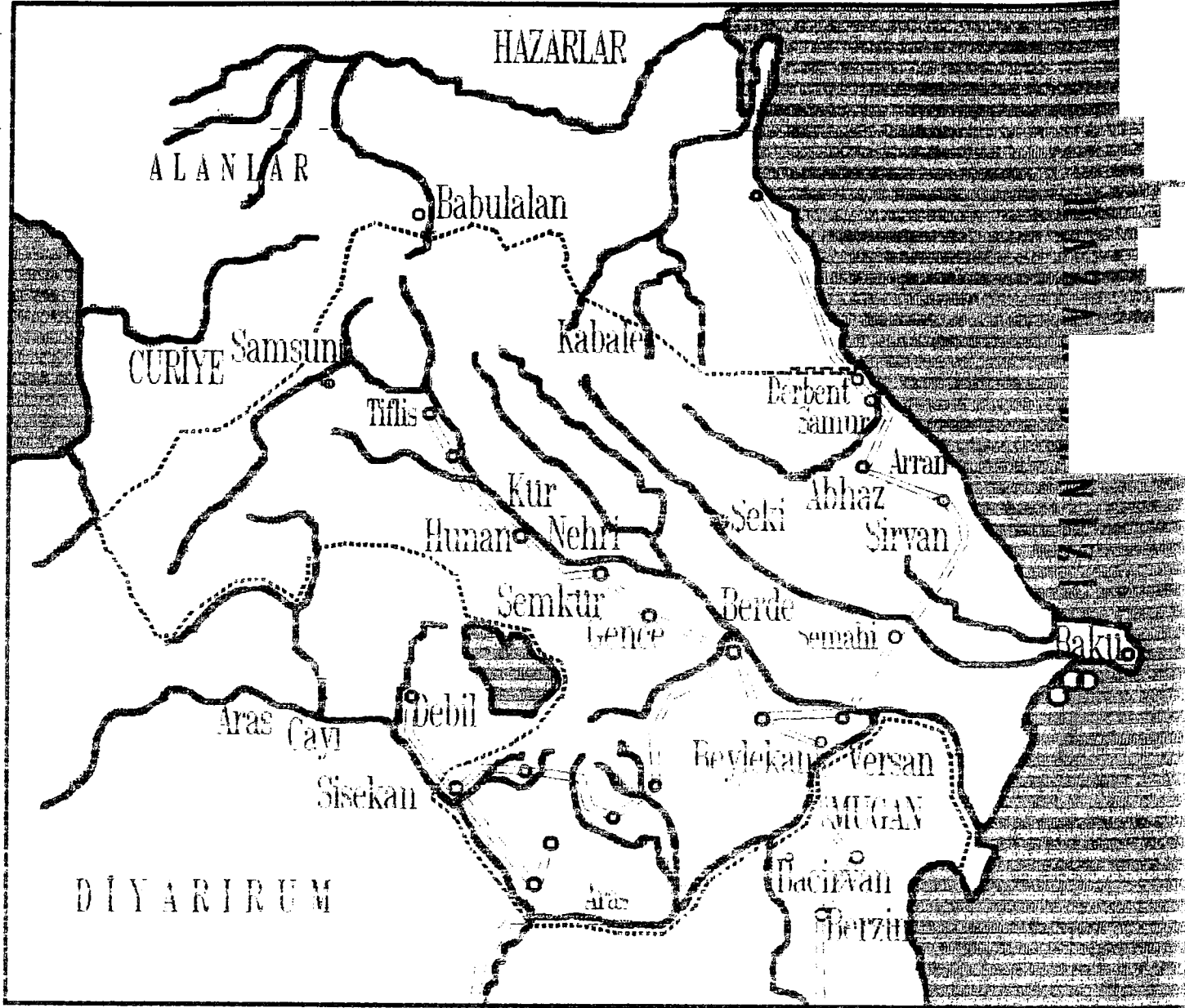

Nizami'nin Heykel ve Türbesinden Başka Bir Kesit

Gence'de Kırıklı Mescit

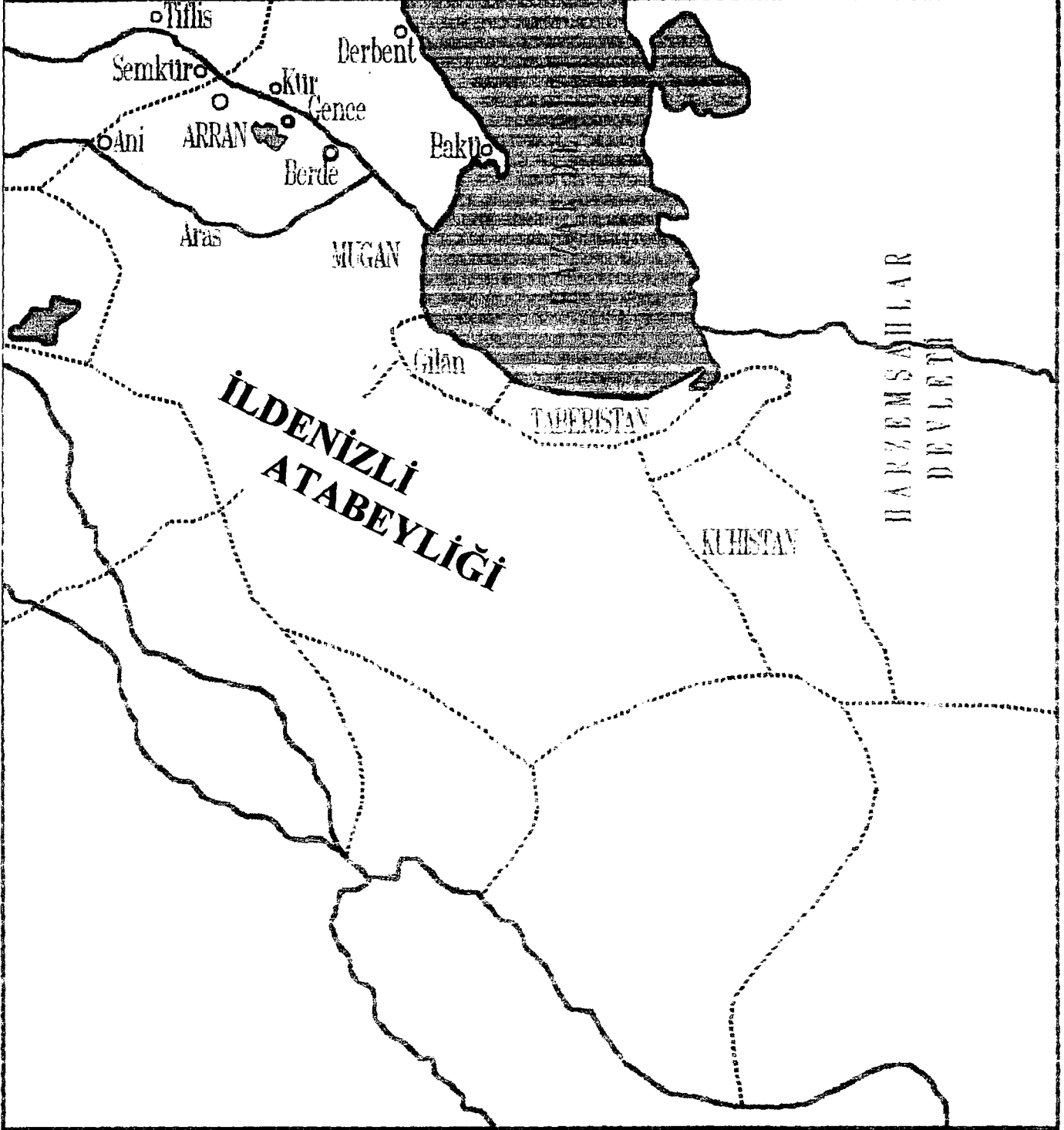
HARİTALAR

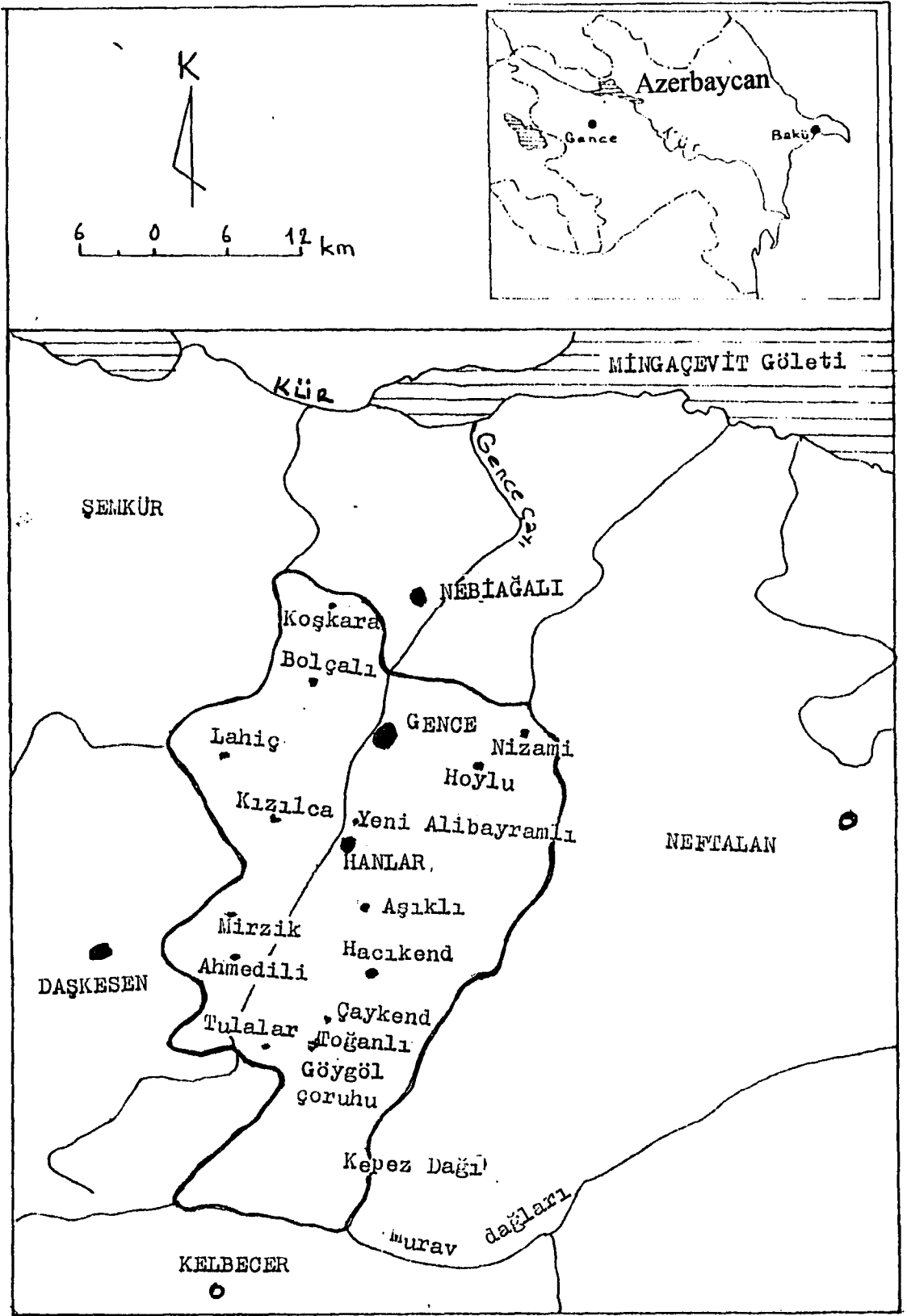

ARRAN HUDUTLARI

İLDENİZLİ ATABEĞLİĞİ

(XII. ASRIN 2. YARISI-XIII. ASRIN İLK YARISI)

Bugünkü Gence Vilayeti ve Sınırları